

Verhandelingen

Binding aan een streek

Dr. C. Boekstijn

Nederlands
Instituut
voor
Praeventieve
Geneeskunde

ERRATA bij C. Boekestijn: Binding aan een streek

TEKST

Plaats (pag.)	Er staat	Lees
IX onder D	Nererland	Nederland
13 na 3e alinea	psychiatire	psychiatrie
72 laatste regel	varieert naar	varieert van
116 3e regel	omvang	omgang
144 regels 9 en 11	variabelen	variabele
145 3e alinea	voorbeeld van	voorbeeld
157 2e regel	houding van	houding
192 7e regel van onder	verwijdering	verwijding
203 laatste regel	index 0	index > 0
207 een na laatste regel	voldoende	onvoldoende

TABELLEN

Plaats (pag.)	Er staat	Lees
150 onder 1—11	21—35	31—35
220 en 221, 4e kolom onder 9, 10 en 18	technically trained	not technically trained
221 3e kolom onder 15	enough	not enough
221 4e kolom onder 20	industrial workers	non-industrial workers
Bijlage D onder 1-12 (kop tabel)	industrie-arbeiders overige arbeiders	in Zeeland geboren buiten Zeeland geboren

BINDING AAN EEN STREEK

**EEN EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR DE MIGRATIE EN DE ANIMO
VOOR MIGRATIE UIT DE PROVINCIE ZEELAND ONDER JONGERE
ARBEIDERS IN WALCHEREN EN ZUID-BEVELAND**

**BIBLIOTHEEK NEDERLANDS INSTITUUT
VOOR PRAEVENTIEVE GENEESKUNDE**

DRUK: N.V. DRUKKERIJ v/h BATTELJEE & TERPSTRA — LEIDEN

**Uit de afdeling Geestelijke Gezondheid van het
Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde te Leiden.**

Verh. 50

VERHANDELING VAN HET
NEDERLANDS INSTITUUT VOOR PRAEVENTIEVE GENEESKUNDE

L

BINDING AAN EEN STREEK

EEN EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR DE MIGRATIE EN DE
ANIMO VOOR MIGRATIE UIT DE PROVINCIE ZEELAND
ONDER JONGERE ARBEIDERS IN WALCHEREN EN ZUID-
BEVELAND.

DOOR

DR. C. BOEKESTIJN

1961

53/10/61

BIBLIOTHEEK NEDERLANDS INSTITUUT
VOOR PRAEVENTIEVE GENEESKUNDE

.
Les champs sont labourés les usines rayonnent
Et le blé fait son nid dans une houle énorme
La moisson la vendange ont des témoins sans nombre
Rien n'est simple ni singulier
La mer est dans les yeux du ciel ou de la nuit
La forêt donne aux arbres la sécurité
Et les murs des maisons ont une peau commune
Et les routes toujours se croisent

Les hommes sont faits pour s'entendre
Pour se comprendre pour s'aimer
Ont des enfants qui deviendront pères des hommes
Ont des enfants sans feu ni lieu
Qui réinventeront les hommes
Et la nature et leur patrie
Celle des tous les hommes
Celle des tous les temps

Paul Eluard

(Le Phénix. 1951)

INHOUD

	pag.
VOORWOORD	VII
INHOUDSOPGAVE	III
HOOFDSTUK I. DE ONTWIKKELING VAN DE STUDIE VAN DE MIGRATIE	1
A. INLEIDING	1
B. STUDIE VAN DE MIGRATIE IN NEDERLAND	1
a. de demografie	1
b. de (sociale) geografie	2
c. de sociografie en de sociologie	3
Een viertal thema's:	
1. de emigratie	5
2. de industrialisatie	8
3. nieuwe woongebieden	10
4. immigratie uit Indonesië	11
d. de psychologie	12
C. KONKLUSIES OVER DE STUDIE VAN DE MIGRATIE IN NEDERLAND	17
D. STUDIE VAN DE MIGRATIE BUITEN NEDERLAND	18
Konklusies uit Nederlands overzicht gaan vrijwel alle op voor de buiten- landse migratie-studie.	
HOOFDSTUK II. DE STREEK	31
A. DE HISTORISCHE ONTWIKKELING	31
B. DE EKONOMISCHE STRUKTUUR	34
a. Zeeland	34
b. Walcheren	36
c. Zuid- en Noord-Beveland	37
C. DE DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING; DE MIGRATIE	38
a. Het vertrekoverschot	38
b. De migratiebalans met de andere provincies	41
c. Migratie en afstand	42

	pag.
d. Toepassing van de wet van Stouffer op het Zeeuwse interprovinciale vertrek	44
1. voor Zeeland	44
2. voor Walcheren en Zuid- en Noord-Beveland	48
HOOFDSTUK III. DE PROBLEEMSTELLING EN DE OPZET VAN HET ONDERZOEK	51
A. DE PROBLEEMSTELLING	51
B. DE OPZET VAN HET ONDERZOEK	53
HOOFDSTUK IV. DE ORIËNTERENDE FASE, HET FORMULEREN VAN DE VERMOEDELIJKE SAMENHANGEN EN DE VOORBEREIDING EN UITVOERING VAN DE ENQUÊTE	56
A. DE ORIËNTERENDE FASE	56
a. informatiebronnen	56
b. resultaten van de oriënterende fase	57
B. DE VERMOEDE SAMENHANGEN EN HET OPSTELLEN VAN DE VRAGENLIJST	60
C. DE OMSCHRIJVING VAN DE POPULATIE EN DE SAMENSTELLING VAN DE STEEKPROEF	62
a. de populatie	62
b. de steekproef	67
D. DE INTRODUKTIE VAN HET ONDERZOEK	68
E. DE ENQUÊTE	69
HOOFDSTUK V. DE RESULTATEN VAN HET ENQUÊTE-ONDERZOEK	72
A. DE MIGRATIE-ANIMO	72
B. HET VASTSTELLEN VAN SAMENHANGEN MET DE MIGRATIE-ANIMO	73
C. VERBANDEN TUSSEN MIGRATIE-ANIMO EN „OBJEKTIEVE” VARIABELLEN	75
HOOFDSTUK VI. DE RESULTATEN VAN HET ENQUÊTE-ONDERZOEK (vervolg)	106
A. DE INTERPRETATIE VAN SAMENHANGEN TUSSEN ANTWOORDEN OP SUBJEKTIEVE VRAGEN	106
a. de structurele eenzijdigheid bij Ydo	110
b. de functionele eenzijdigheid bij Daniëls	111

	pag.
B. HET KONSTATEREN VAN SAMENHANGEN TUSSEN DE MIGRATIE-ANIMO EN DE SUBJEKTIEVE VARIABELEN	113
C. REAKTIES OP ENKELE OPEN VRAGEN OVER HET LEVEN IN DE STREEK	132
 HOOFDSTUK VII. DE MATRIJSANALYSE. DE ONDERLINGE AFHANKELIJKHEID VAN DE MOGELIJKE BEINVLOEDENDE FAKTOREN	 135
DE SCALOGRAMANALYSE	135
A. DE MATRIJSANALYSE	135
a. samenvatting van de resultaten uit de hoofdstukken V en VI	135
b. onderzoek naar de mogelijke onderlinge samenhangen tussen de verschillende, als onafhankelijk opgevatte variabelen	137
c. aanvulling op de door Gadourek beschreven cluster-analyse	139
d. clusteridentifikatie m.b.v. de matrijs	140
e. de clusteranalyse	143
f. samenvattend overzicht van de cluster-analyse	147
B. DE SCALOGRAMANALYSE	151
 HOOFDSTUK VIII. HET VERVOLG-ONDERZOEK; MIGRATIE-ANIMO EN MIGRATIE	 158
A. INLEIDING	158
B. OPZET EN UITVOERING VAN HET VERVOLGONDERZOEK	159
C. DE RESULTATEN VAN HET VERVOLGONDERZOEK	159
a. aantal en bestemming van uit de provincie vertrokkenen	159
b. migratie-animo en feitelijke migratie	161
1. dezelfde personen?	161
2. dezelfde „factoren” i) verbanden	162
ii) matrijsrestrikties	162
3. Intensiteit van migratie-animo en feitelijk vertrek	180
a. vergelijking van gemiddelde schaal-scores	180
b. vergelijking van frekwentieverdelingen van scores	181
c. hoogte van de score en tijdsverloop tussen enquête en vertrek	181
 HOOFDSTUK IX. THEORIE DER MIGRATIE. INTERPRETATIE VAN GEVONDEN SAMENHANGEN	 185
A. THEORIE	185
1. de noodzaak van een tweepolige theorie	185
2. een viertal migratie-situaties	186

	pag.
a. de binding aan het oorspronkelijke woongebied	188
1. persoonlijkheidskenmerken	188
2. groepskenmerken	189
3. „groepsdynamische” theorieën	191
4. overige psychodynamische theorieën	191
b. informatie over alternatieven	192
1. de ontvanger van de informatie	192
2. de verstrekker van de informatie	193
3. de inhoud van de informatie	193
c. vergelijkingsproces tussen het „hier” en „elders”	194
B. INTERPRETATIE VAN GEKONSTATEERDE SAMENHANGEN	198
 HOOFDSTUK X. SAMENVATTING EN KONKLUSIES	 213
 SUMMARY	 218
GEBRUIKTE AFKORTINGEN	224
BIJLAGEN	225
AUTEURSREGISTER	257

HOOFDSTUK I. DE ONTWIKKELING VAN DE STUDIE VAN DE MIGRATIE

A. INLEIDING

Wie zich verdiept in de literatuur over de migratie, die in ons land en daarbuiten is verschenen, komt spoedig tot de ontdekking, dat dit onderwerp de aandacht heeft getrokken van beoefenaars van verschillende vakwetenschappen. Zien wij af van de *historici*, die uiteraard aandacht schonken aan de beweging van mensen en groepen van mensen over het aardoppervlak, dan werd tot nu toe de meeste belangstelling opgebracht door demografen, sociaal-geografen, sociografen en sociologen.

Het valt op hoe weinig aandacht aan de migrerende mens is besteed door *psychologen*.

In dit hoofdstuk willen wij trachten een zeer globaal overzicht te geven van de ontwikkeling van de studie van de migratie in Nederland en daarbuiten, waarbij wij aandacht zullen schenken aan de bijdragen van de verschillende vakwetenschappen.

B. DE STUDIE VAN DE MIGRATIE IN NEDERLAND

a) *De demografie*

De demografie kwam in Nederland eigenlijk niet als afzonderlijke wetenschappelijke discipline tot ontwikkeling. In het overzicht van de ontwikkeling van de sociologie en van het sociale onderzoek in Nederland van van Doorn ¹⁾ rept hij met geen woord over de demografie.

Dit houdt wellicht verband met het feit, dat in Nederland de demografische vraagstellingen vooral binnen de sfeer van de bureaus voor statistiek en planologie werden behandeld. Hoe dit zij, door de maatschappelijke ontwikkeling is er steeds meer behoefte ontstaan aan exacte gegevens over de bevolking op een bepaald moment en niet minder aan prognoses over aantal en structuur van de bevolking op tijdstippen in de nabije of verre toekomst. Het moderne staatsbestuur is zonder de beschikking over deze gegevens eenvoudig niet meer mogelijk. Deze behoefte leidde tot de oprichting van registratie-instituten, die de benodigde gegevens verzamelen en bewerken en het cijfermateriaal ter beschikking stellen.

Eén van de onderwerpen, waarmee deze instituten zich het eerst bezig

¹⁾ J. A. A. van Doorn: *The development of sociology and social research in the Netherlands*. M. en M. 1956, pp. 189 e.v.

hielden, was wel het registreren en uitwerken van gegevens omtrent de bevolking.

Al is in ons land nauwelijks sprake van demografie als wetenschappelijke specialisatie, dit wil niet zeggen dat wij niet zouden beschikken over goede demografische publikaties ²⁾.

In het algemeen kan men stellen, dat de demografie zich beperkt tot het geven van een kwantitatieve beschrijving van een bevolkingsgroep op een bepaald gebied. In dit kader worden dan behandeld de geboorten, de sterfte, de huwelijksfrequentie, de huwelijksvruchtbaarheid, de leeftijdsopbouw en de migratie. Op het eerste gezicht neemt de migratie in de bovengenoemde reeks onderwerpen een wat vreemde plaats in. Hij wordt door de demografie behandeld, omdat het bevolkingsaantal in een bepaald gebied wordt bepaald door twee verschillen. In de eerste plaats door het verschil tussen geboorte en sterfte (het zgn. „natuurlijke” bevolkingssaldo) en in de tweede plaats door het verschil tussen het aantal personen dat zich in het gebied vestigt, resp. uit het gebied vertrekt.

De vraag naar de factoren, die de bevolkingssamenstelling beïnvloeden, wordt in de demografie meestal niet gesteld. Vaak verwijst men voor verklaringen naar andere wetenschappen. Wel is er de laatste jaren in ons land een streven om te komen tot een bevolkingswetenschap, de demologie, die niet bij de beschrijving wil blijven staan. Een symptoom hiervan is de oprichting in ons land van het Demologisch Instituut in 1950. Als stichters traden op: Het Centraal Bureau voor de Statistiek, het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk en het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde.

b) De (sociale) geografie

In de (sociale) geografie, die zich eveneens met de migratie bezig houdt, richt zich de belangstelling wél op de beïnvloedende factoren. De nadruk wordt hier gelegd op de betekenis van de relatie van de mens tot zijn woongebied. Dit woongebied, dat veelal vrij fysisch-geografisch wordt opgevat, biedt de mens enerzijds bepaalde mogelijkheden en kansen, maar legt hem anderzijds ook beperkingen op; het stelt zekere grenzen aan zijn handelen.

De vruchtbaarheid van de bodem, een mild klimaat, de ligging aan bevaarbaar water, scheppen mogelijkheden tot ontplooiing van het menselijk leven en samenleven terwijl natuurlijke barrières, zoals bergketens, rivieren, oerwouden en moerassen de mens in zijn streven kunnen belemmeren. De (sociale) geografie heeft, zij het in verschillende mate, oog gehad voor het feit, dat de mens hiertegenover niet geheel passief is, dat hij in een mate, die sterk afhankelijk is van de cultuurontwikkeling, in staat

²⁾ Zie bijv. T. v. d. Brink: Eerste resultaten van een statistische analyse van de loop der bevolkingcijfers in Nederland. Amsterdam 1949.

is in zijn milieu in te grijpen en dit naar zijn wensen te modelleren.

De (sociale) geografie zal bij de studie van de migratie, bijv. bij de verklaring van het ontstaan van bevolkingsconcentraties in bepaalde gebieden en het verdwijnen van nederzettingen in andere streken, vooral wijzen op het fysisch-geografisch milieu. Dit is een benadering die de volle aandacht verdient en die slechts tot schade van een duidelijk inzicht kan worden verwaarloosd. Het gevaar, dat de beoefenaar van elke vakwetenschap bedreigt, n.l. dat hij zijn bijdrage tot de verklaring van een verschijnsel de belangrijkste gaat achten, of erger, dat hij alle andere verklaringen denkt tot de zijne te kunnen herleiden, dreigt ook hier.

De Nederlandse (sociale) geografie kent hier weinig extreme voorbeelden. Wie echter de werken bestudeert van de Amerikaanse auteur Huntington, die causale verbanden meent te kunnen aantonen tussen klimaat enerzijds en gezondheid, zelfmoord, misdaad, godsdienst enz. enz. ³⁾, vraagt zich af welke ruimte er bij hem overblijft voor andere verklaringen. Sorokin bespreekt uitvoerig deze geografische school en komt tot de konklusie, dat er slechts sprake kan zijn van een „relative determinism” ⁴⁾.

Dezelfde konklusie trekt hij t.a.v. de theorieën over de verbanden tussen geografische condities en de verspreiding en de dichtheid van de bevolking op aarde ⁵⁾.

c) De sociografie en de sociologie

De sociografie is in Nederland na een moeizame ontwikkeling onder de vleugels van de geografie uitgekomen en daarna bijna onmerkbaar uitgemond in de sociologie ⁶⁾.

Zowel de sociografie als de eigenlijk pas na de tweede wereldoorlog ten onzent ontstane sociologie zien af van de beperking van de probleemstelling, zoals die in de geografie wordt gesteld, n.l. de relatie van de mens tot zijn fysisch-geografisch milieu.

Het veld van onderzoek, dat zij opeisen is dat van de betrekkingen van de mens tot zijn medemens(en), het leven van de mens in groepsverband. Hierdoor wordt de verklaringswaarde van de geografie niet ontkend, maar wel principieel begrensd. De geografie kan tot de studie van het menselijk groepsleven uiterst waardevolle bijdragen leveren; de sociologie eist echter ruimte voor andere gezichtspunten.

De geschetste ontwikkeling van de sociografie, uit de (sociale) geografie in Nederland heeft in de eerste sociografische studies duidelijke sporen nagelaten. De meeste sociografische monografieën vertonen een opvallend

³⁾ E. Huntington: *Civilization and Climate*. New Haven 1934.

⁴⁾ P. A. Sorokin: *Contemporary Sociological theories*. New York 1928, Hfdst. III.

⁵⁾ Zie voor een overzicht a.w., pp. 106-109.

⁶⁾ Zie het geciteerde artikel van Van Doorn.

uniforme opzet, waarbij vrij veel aandacht wordt besteed aan de geografische aspecten van de beschreven plaats of streek. Men vergelijkte bijv. de studies van Ter Veen over de Haarlemmermeer ⁷⁾, van Hofstee over het Oldambt ⁸⁾, van Groenman over Staphorst ⁹⁾ en van van Lieshout over Uden ¹⁰⁾.

In de Nederlandse sociografie werd de studie van de migratie reeds spoedig ter hand genomen, hetgeen moge blijken uit enkele, reeds voor de tweede wereldoorlog verschenen publikaties.

In 1925 al promoveerde Ter Veen op een dissertatie over de kolonisatie van de Haarlemmermeer ¹¹⁾.

De Vooy's maakte een vrij uitvoerige studie van de migratie van de plattelandsbevolking in Nederland ¹²⁾, een thema dat nog steeds aktueel is.

Van Heek maakte een zeer interessante studie van Chinese immigranten in Nederland, de zgn. pindamannetjes ¹³⁾.

Van Hinte beschreef uitvoerig de lotgevallen van de, naar de Verenigde Staten uitgeweken, Nederlandse Calvinisten onder leiding van de predikanten van Raalte en Scholten ¹⁴⁾.

Daarnaast verschenen verschillende sociografische monografieën over enkele Nederlandse gemeenten, die gekenmerkt werden door het toestromen van migranten. Regeling ¹⁵⁾ en Brandt ¹⁶⁾ schrijven uitvoerig over de tegenstellingen tussen autochtonen en allochtonen in resp. Wageningen en Eindhoven.

Een viertal thema's

Ook na de tweede wereldoorlog blijkt de belangstelling voor de migratie in de Nederlandse sociale wetenschappen niet te zijn afgenomen. Integendeel! Een vrij groot aantal publikaties, die zich met dit vraagstuk bezig houden, ziet het licht. Men kan wel zeggen, dat deze grote belangstelling niet uitsluitend valt toe te schrijven aan een voortschrijdende theoretisch-wetenschappelijke bezinning. Zij staat, zoals zo vaak, in nauw verband met aktuele maatschappelijke vraagstukken.

Een viertal thema's springt hierbij direkt in het oog, waarbij er drie

⁷⁾ H. N. ter Veen. De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Groningen 1925.

⁸⁾ E. W. Hofstee: Het oldambt. Dl I. Groningen 1938.

⁹⁾ Sj. Groenman: Staphorst. Meppel 1947.

¹⁰⁾ A. J. v. Lieshout: Uden. Amsterdam 1948.

¹¹⁾ H. N. ter Veen: a.w. 7).

¹²⁾ A. C. de Vooy's: De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Groningen 1923.

¹³⁾ F. van Heek: Chinese immigranten in Nederland. Amsterdam 1936.

¹⁴⁾ F. van Hinte: Nederlanders in Amerika. Groningen 1928.

¹⁵⁾ D. Regeling: De stad der tegenstellingen; een sociografie van Wageningen. Wageningen 1933.

¹⁶⁾ W. Brandt: Eindhoven; Sociografie van de lichtstad. Amsterdam 1937.

onmiddellijk samenhangen met de in Nederland uitzonderlijk snelle bevolkingstoename.

Wij hebben hier de volgende thema's op het oog:

1. de door de overheid sterk gestimuleerde emigratie;
2. de eveneens door de overheid bevorderde industrialisatie;
3. het in kultuur brengen van nieuw-gewonnen land en het bouwen en bevolken van geheel nieuwe stadsdelen en woonwijken;
4. de gewijzigde betrekkingen tussen Nederland en Indonesië.

Op elk van deze thema's gaan wij hieronder nader in.

Ad. 1. De emigratie

Reeds spoedig na de tweede wereldoorlog heeft de Nederlandse overheid de bevordering van de emigratie tot onderdeel van zijn beleid gemaakt. Door propaganda en voorlichting, door het verlenen van kredieten en vergoeding van passagekosten in sommige gevallen werd getracht emigratie zo aantrekkelijk mogelijk te maken. Dit bleef niet zonder resultaat. De emigratie kwam vrij spoedig op gang, hoewel er de laatste tijd een teruglopen van de belangstelling valt te konstateren. Hieronder vermelden wij een aantal cijfers, waaruit het verloop van de aantallen emigranten na 1947 blijkt ¹⁷⁾.

TABEL I Emigratie uit Nederland naar overzeese landen na de tweede wereldoorlog

jaar	1947	1950	1953	1956	1959
aantallen emigranten	6.818	21.330	38.049	31.788	22.489

Reeds spoedig verschijnen er van sociaal-wetenschappelijke zijde artikelen en brochures over deze emigratie.

In de eerste plaats dient hier te worden genoemd het orgaan van de Research Group for European Migration Problems, het R.E.M.P. Bulletin, dat vanaf 1952 verschijnt en talrijke studies bevat over emigratievraagstukken. Het Nederlandse aandeel in dit tijdschrift is vrij groot. Het wordt ook in Nederland uitgegeven.

Een interessant artikel, dat de emigratie-traagheid tot onderwerp heeft, verscheen in 1953 van de hand van van den Elst ¹⁸⁾.

De auteur maakte een kleine studie van het dorp Hierden, waar, in tegenstelling tot naburige dorpen (Putten, Nijkerk), vrijwel niemand was

¹⁷⁾ Bron: Emigratie 1959. Den Haag 1960.

¹⁸⁾ J. v. d. Elst: Een onderzoek naar de emigratie als oplossing van het kleineboeren vraagstuk. Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap. 1953. pp. 456-466.

geëmigreerd. Hij komt, na een aantal interviews ter plaatse, tot de konklusie, dat de zeer sterke groepsbanden en de sterke groepscontrole in Hierden de animo voor emigratie sterk afremmen.

Oldendorff en Zeegers maakten een vrij uitvoerige studie van de ongelijke emigratie-frekwentie in de verschillende gebieden in Nederland ¹⁹⁾. Zij gaan na of de door Petersen ²⁰⁾ en Steigenga ²¹⁾ gelegde verbanden tussen de grondsoort en emigratie een voldoende verklaring geven voor de verschillen in emigratie-frekwentie in ons land. De laatste auteurs hadden opgemerkt, dat in de klei- en weidegebieden veel meer emigratie voorkomt dan in de zandgebieden. Steigenga legt hierbij vooral de nadruk op de sterke groepsbanden tussen de bewoners van de zandgebieden. Oldendorff c.s. maken een nauwkeurige analyse van de gegevens en komen tot de konklusie dat noch het onderscheid tussen klei- en zandgebieden, noch het ontbreken van werkgelegenheid in verschillende delen van ons land, noch de beroepsstructuur, noch de hoogte van het geboortecijfer, noch de verdeling van de bevolking naar kerkgenootschap een voldoende verklaring kunnen bieden voor de verschillen in emigratie-frekwentie.

De auteurs besluiten hun onderzoek met de hypothese, dat sociaal-psychologische en plaatselijk-kulturele factoren waarschijnlijk van grote betekenis zijn bij de beslissing tot emigratie. Zij vinden voor deze hypothese steun in het feit, dat in de gebieden met veel emigratie, tevens een vrij hoge binnenlandse migratie voorkomt.

In 1956 verscheen de dissertatie van Du Plessis, waarin deze de resultaten vermeldt van een onderzoek onder 150 aspirant-emigranten naar de motiveringen voor hun emigratie naar Zuid-Afrika ²²⁾. Du Plessis komt tot de konklusie, dat economische motieven het belangrijkste zijn bij de ondervraagden. Het is jammer, dat het verslag van het eigenlijke onderzoek niet meer dan twintig pagina's beslaat van het ruim twee honderd pagina's tellende proefschrift. Hierdoor komt de vraag wat onder een economische motivering moet worden verstaan niet uit de verf. Evenmin komt de auteur toe aan het antwoord op de vraag of de verbale antwoorden van de a.s. emigranten op de door de interviewer gestelde vragen (de motiveringen) een juiste indikator zijn voor hun ware drijfveren (de motieven).

Inmiddels was de studie van de besluitvorming en de emigratie-motivering ter hand genomen door de Regeringscommissaris voor de Emigra-

¹⁹⁾ A. Oldendorff; G. H. L. Zeegers; W. J. J. Kusters: Sociografische aspecten van de emigratie. Zonder plaats; zonder jaartal. (1953?)

²⁰⁾ W. Petersen: Some factors influencing postwar emigration from the Netherlands. Den Haag 1952.

²¹⁾ W. Steigenga: Aantekeningen inzake emigratie en emigratie-beleid. Tijdschr. voor Econ. en Sociale Geografie. Januari 1951.

²²⁾ A. P. du Plessis: Die Nederlandse emigrasie na Suid-Africa. Amstelveen-Amsterdam 1956.

tie. In 1958 verscheen een rapport over een groot opgezet onderzoek naar de „gronden van de emigratie-beslissing” ²³⁾. Dit rapport werd samengesteld aan de hand van de antwoorden op uitvoerige interviews met meer dan 1000 „emigratie-eenheden.” Het wordt aangekondigd als een eerste publikatie in een reeks van drie. In de tweede studie zal een vergelijking worden getrokken tussen de gegevens van de groep reeds geïnterviewde emigranten en die van een overeenkomstige groep niet-emigranten. In de derde zal worden gerapporteerd over een onderzoek naar de aanpassing van emigranten in verschillende immigratielanden.

Deze opzet is bijzonder aantrekkelijk. Vooral de combinatie van de gegevens van de emigranten met die van niet-emigranten kan ons een inzicht geven in de factoren, die waarschijnlijk van belang zijn bij het tot stand komen van de beslissing de woonplaats en zelfs het land vaarwel te zeggen. Het eerste onderzoek kan door zijn opzet niet meer opleveren dan hypothesen die nader zullen moeten worden onderzocht. In deze geest is „De gaande man” ook opgezet. De publikatie draagt, ook volgens de inleiding van Groenman, een uitgesproken explorerend karakter ²⁴⁾.

Door de onderzoekers werd, op grond van een totaal-indruk uit het interview-protokol, een oordeel geformuleerd over de factoren en motieven, die bij elke „emigratie-eenheid” leidden tot het emigratiebesluit. Deze werden vervolgens in een negental rubrieken ondergebracht n.l.

1) relaties (familie, vrienden reeds geëmigreerd); 2) ambitie; toekomst van de kinderen; 3) moeilijkheden in beroep of bedrijf; 4) financiële perikelen; 5) huisvestings-problemen; 6) verblijf buitenslands; 7) familie-moeilijkheden; 8) avontuur; weg van de minste weerstand; 9) overige problemen.

Het rapport legt sterke nadruk op de betekenis van de eerste categorie, de invloed van relaties op het besluit tot emigratie. De Nederlandse emigratie zou voor een belangrijk deel relatie-emigratie zijn.

Inmiddels is de aangekondigde tweede studie verschenen. Hij is van de hand van de psycholoog Frijda ²⁵⁾. De studie bestaat uit twee delen. In het eerste deel geeft de auteur een meer gedetailleerde kwantitatieve analyse van de door de emigranten gegeven motiveringen.

Het tweede deel bevat het reeds aangekondigde verslag van een vergelijking van kenmerken van emigranten en niet-emigranten. Dit laatste deel levert o.i. de belangrijkste resultaten op, ondanks het feit dat het vergelijkingsonderzoek gebrekkig was opgezet. De auteur was n.l. zeer gehandicapt omdat het onderzoek onder de niet-emigranten niet voldoende was

²³⁾ Regeringscommissaris voor de emigratie: De gaande man; gronden van de emigratie-beslissing. Den Haag 1958. De rapporteur was de heer B. P. Hofstede.

²⁴⁾ a.w.p. ¹⁴⁾.

²⁵⁾ N. Frijda: Emigranten, niet emigranten. Den Haag 1960.

afgestemd op dat onder de emigranten. Zelfs de vragen, die aan de beide groepen werden gesteld, waren niet identiek.

Toch slaagt Frijda erin tot enkele sprekende resultaten te komen. Hij toont aan, dat relaties in een emigratieland inderdaad een belangrijke stimulans vormen voor het besluit om te gaan emigreren. Voorts wijst hij op de geringere sociale bindingen en de geringere sociale participatie onder de emigranten. Onder hen bestaat eveneens een grotere ontevredenheid t.o.v. het dagelijks leven en het dagelijks werk in Nederland dan onder de niet-emigranten. Voorts bleek, dat emigranten niet vaker, maar wel intensiever contact met andere landen hadden gehad dan niet-emigranten ²⁶⁾. Op de resultaten van beide onderzoeken hopen wij in hoofdstuk IX nog terug te komen.

Van recente datum is nog de dissertatie van de psycholoog Menges, die handelt over de *geschiktheid* voor emigratie ²⁷⁾. Wij noemen zijn studie hier slechts vanwege het onderwerp. Bij ons overzicht van de belangstelling van psychologische zijde voor de migrerende mens komen wij hierop nog terug.

Ad 2. De industrialisatie

Het was wel van de aanvang duidelijk, dat de emigratie de snelle Nederlandse bevolkingsaanwas na 1945 niet zou kunnen compenseren. De uitvoering van een programma van snelle industrialisatie was één van de weinige wegen, die ons openstonden om de groeiende bevolking arbeid te verschaffen. Industrialisatie werd dan ook naast emigratie een na-oorslogs slagwoord. Wilde het te voeren industrialisatiebeleid echter kans van slagen hebben, dan was daarvoor niet alleen noodzakelijk, dat door besparingen en investeringen nieuwe arbeidsplaatsen werden geschapen, maar tevens een bereidheid onder de bevolking om werk in de industrie te aanvaarden, soms op plaatsen buiten de eigen woongemeente of buiten het eigen woongebied. Voor ons onderwerp is van belang, dat men hierbij is gestuit op bezwaren bij de bevolking om van woonplaats te veranderen. Dit verschijnsel is wel aangeduid met de term *migratie-traagheid*.

Veel meer aandacht is besteed aan de aanpassing van migranten aan hun nieuwe woon- en werkmilieu. De studie hiervan werd sterk gestimuleerd door de moeilijkheden, die zich hierbij bleken voor te doen.

De litteratuur over aanpassing bij migratie komt vrijwel uitsluitend van sociologische zijde en werd sterk gestimuleerd vanuit het maatschappelijk werk. Overzien wij de belangrijkste publikaties in chronologische volgorde, dan valt allereerst te noemen het werkje van de beide Boumans over Rotterdam ²⁸⁾, waarin zij een, overwegend donker gekleurd, historisch verslag

²⁶⁾ a.w. Zie vooral Bijlage I pp. 92-96.

²⁷⁾ L. J. Menges: *Geschiktheid voor emigratie; een onderzoek naar enkele psychologische aspecten der emigrabiliteit*. Den Haag 1959.

²⁸⁾ P. J. Bouman en W. H. Bouman: *De groei van de grote werkstad*. Assen 1952.

geven van de lotgevallen van de vele migranten, die in de jaren twintig en dertig van onze eeuw, meestal uit economische noodzaak, naar deze grote stad migreerden.

Een theoretisch artikel over de aanpassingsmoeilijkheden onder migranten schrijft Hendriks ²⁹⁾ terwijl de Jong een meer praktische beschrijving geeft van de opgaven en moeilijkheden van een dorp, dat door industrievestiging geheel van karakter gaat veranderen; waar de stedelijk-industriële cultuur penetreert in de oude landelijk-agrarische wereld ³⁰⁾.

Ook in het kader van de Europese economische organen trok het probleem van de mobiliteit van arbeiders en de aanpassingsmoeilijkheden na de migratie de aandacht. De Hoge Autoriteit van de Kolen- en Staalgemeenschap gaf aan verschillende research-instituten in West-Europa de opdracht materiaal te verzamelen over de situatie in eigen land. In Nederland werd het onderzoek verricht door de onderafdeling sociologie van het Nederland Instituut voor Praeventieve Geneeskunde ³¹⁾. Het aldus verzamelde materiaal diende als basis voor het later door de Hoge Autoriteit in verschillende talen uitgegeven rapport over de mobiliteit van arbeiders en de aanpassingsproblemen bij migratie ³²⁾. De Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk had inmiddels een werkgroep ingesteld die in 1956 een rapport publiceerde over de sociale aspecten van de binnenlandse migratie. Hierin valt de nadruk op de noodzaak van „begeleiding” van het migratieproces en de maatschappelijke taken die hieruit voortvloeien ³³⁾.

Het thema van de *belemmeringen* om uit de woonplaats of uit de woonstreek te vertrekken, keert terug in een Nederlands onderzoek van de sociologe Mevr. In 't Veld-Langeveld ³⁴⁾. Deze studie heeft betrekking op de bereidheid tot migratie onder de arbeidersbevolking in oost-Groningen. De onderzoekster poogde vooral een inzicht te verkrijgen in de motieven van de bewoners van deze streek om het woongebied al dan niet te verlaten. Het werk heeft hierdoor op vele plaatsen een sterk sociaal-psychologisch karakter. Daarnaast stelde zij een aantal verbanden vast tussen de migratiebereidheid en enkele sociologische variabelen. Jammer is, dat de bewerking van het materiaal weinig intensief heeft plaats gehad, waardoor aan de resultaten van het eigenlijke onderzoek, evenals dat bij du Plessis het geval was, betrekkelijk weinig aandacht is besteed. Op deze

²⁹⁾ G. Hendriks: Binnenlandse migratie en sociale aanpassing. Soc. Bull. 1954 no. 1.

³⁰⁾ P. de Jong: Hoogvliet, de groeiende satellietstad onder de rook van Rotterdam. Soc. Bull. 1953 no. 4.

³¹⁾ Migration Problems in the Netherlands. Leiden 1955. (niet gepubliceerd).

³²⁾ In Nederlandse versie: Belemmeringen voor de mobiliteit van de werknemers en sociale vraagstukken in verband met de wederaanpassing. 1956.

³³⁾ Sociale aspecten van de binnenlandse migratie. Rapport no. 19. Ned. Ver. voor maatsch. werk. Haarlem 1957.

³⁴⁾ H. M. in 't Veld-Langeveld: Migratiemotieven, migratiebeheersing en hun selectieve betekenis. Assen 1957.

studie zullen wij nog verschillende malen terugkomen in hoofdstuk IX.

N.a.v. deze dissertatie schreef Ellemers een interessant artikel waarin hij allereerst ingaat op het door in 't Veld-Langeveld gemaakte onderscheid tussen vrijwillige en niet-vrijwillige migratie. Hij acht deze onderscheiding, gezien vanuit theoretisch-sociologisch standpunt, weinig aantrekkelijk. Het artikel houdt een pleidooi in voor het ontwerpen van een meer strikt-sociologisch kader, waarin de migratie kan worden bestudeerd ³⁵⁾. Ellemers beweegt zich hier in de lijn van enkele jongere Nederlandse sociologen, die een meer pregnante sociologische vraagstelling voorstaan en ijveren voor een werkelijk sociologische aanpak van te bestuderen vraagstukken ³⁶⁾. Eenzelfde geluid hoort men in de Verenigde Staten, zoals wij hierna nog zullen zien.

Als laatste Nederlandse studie, die wij onder dit hoofd willen opnemen, noemen wij het rapport over de samenleving van autochtonen en allochtonen te Oudenbosch ³⁷⁾. In deze overwegend Rooms-Katholieke plaats werden verschillende industrieën gesticht, waardoor zich tal van allochtonen hier kwamen vestigen. De wijze waarop de Oudenbosche gemeenschap deze nieuwelingen ontving en de sociale processen, die zich in deze plaats gingen afspelen, worden in het rapport aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen.

Dit thema van het ontstaan van nieuwe relaties komt terug bij de studies, die wij onder het volgend hoofd hebben gerangschikt.

Ad. 3. Nieuw land en nieuwe woonwijken

De Haarlemmermeer waarover Ter Veen's dissertatie handelde is niet het enige gebied in ons land, dat aan het water werd ontrukkt. Dit geldt o.a. ook voor de IJsselmeerpolders.

Onder sociologen is uiteraard de belangstelling voor het proces van de vorming van een nieuwe samenleving vrij groot. Hier is de gelegenheid een samenleving in statu nascendi te bestuderen. Hetzelfde geldt voor de nieuwe woonwijken, die in ons land verrezen bij verschillende steden. De nieuwe wijken bij de grote steden kregen afmetingen van een middelgrote stad. In deze wijken werden via een systeem van verdeling van woonruimte, mensen bij elkaar gebracht, die elkaar meestal volkomen vreemd waren. Ook hier luidt de vraag: hoe ontwikkelt zich de structuur van de samenleving in deze wijken; welke factoren zijn hier van betekenis?

Wij noemen in dit verband slechts de belangrijkste publikaties.

Als eerste verschijnt in 1953 een werk van Groenman over kolonisatie

³⁵⁾ J. E. Ellemers: Naar een theorie van migratieverschijnselen. Soc. Gids, dec. 1957.

³⁶⁾ Zie bijv. J. A. A. v. Doorn: Schaalvergroting als een proces van sociale verandering. Soc. Gids, jan./febr. 1960 en J. M. G. Thurlings: Het sociale conflict; van een psychologische naar sociologische benadering. Diss. Nijmegen 1960.

³⁷⁾ Rapport over de samenlevingsvormen, in het bijzonder van autochtonen en allochtonen te Oudenbosch. Stichting Prov. Opbouworgaan N.-Brabant 1958.

van nieuw-gewonnen gebieden ³⁸⁾). Voorts noemen wij de bundel opstellen over de IJsselmeerpolders ³⁹⁾).

Tenslotte noemen wij nog de rapporten en mededelingen inzake de droogmaking, ontginning en sociaal-ekonomische opbouw der IJsselmeerpolders, die worden uitgegeven door de direktie van de Wieringermeer en waarin ook aan de opbouw van het sociale leven in de nieuwe polders aandacht wordt geschonken ⁴⁰⁾). Wat de nieuwe woonwijken betreft ging de belangstelling vrijwel steeds uit naar de mate, waarin zich burenerelaties en vriendschapsrelaties in de nieuwe wijken ontwikkelden. De vraag die zich hierbij voordeed en die ook telkens naar voren kwam in de lezingen van hen, die de wijkgedachte propageerden ⁴¹⁾ was, of men zou moeten streven naar een sterke integratie van de moderne samenlevingsverhoudingen op territoriale grondslag.

Onderzoekingen naar de feitelijke burener- en vriendschapsbetrekkingen in nieuwe wijken zijn enkele malen ingesteld.

Wij noemen hier het rapport over d'Ekker, een nieuwe woonwijk in de omgeving van Eindhoven, waarin verslag wordt uitgebracht van een onderzoek ingesteld door de Stichting Provinciaal Opbouworgaan voor Noord-Brabant ⁴²⁾). Ook het I.S.O.N.E.V.O. stelde een onderzoek in onder migranten in de tuinstad Slotermeer te Amsterdam. Het werd verricht door Mej. P. Ploeger. Hier bleek dat een grote kontaktfrekwentie van de vrouw met de achtergebleven familieleden elders in het land vrijwel steeds samenging met een gebrekkig zich thuisvoelen in de nieuwe woonomgeving ⁴³⁾).

Ad. 4. Betrekkingen Nederland-Indonesië

Het konflikt tussen Indonesië en Nederland, de daaruit voortvloeiende overdracht van de soevereiniteit en de daarna gevolgde verslechtering van de politieke en ekonomische betrekkingen tussen de beide landen, leidde tot een massaal vertrek van Nederlanders en Indische Nederlanders naar Nederland. De opname van de ruim 200.000 repatrianten die in verschillende migratiegolven ons land binnenkwamen is niet zonder moeilijkheden verlopen. Wij volstaan hier met het releveren van een rapport, dat werd samengesteld op verzoek van de Minister van Maatschappelijk Werk en

³⁸⁾ Sj. Groenman: Kolonisatie op nieuw land. Assen 1953.

³⁹⁾ Langs gewonnen velden. Wageningen 1954.

⁴⁰⁾ Zie b.v. Rapport no. 27 van J. Jukema over het kerkelijk leven in de Noord-Oostpolder. Zwolle 1959.

⁴¹⁾ Zie over de wijkgedachte in kritische zin de preadviezen voor het Congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken van F. T. Diemer-Lindeboom; J. A. A. v. Doorn en W. de Bruyn. Uitgave I.S.O.N.E.V.O. Amsterdam 1955.

⁴²⁾ D'Ekker, een nieuwe woonwijk in de Veldhovense samenleving 1957. Zie ook: J. C. C. v. d. Lest: Enkele gedachten over wijkonderzoek. Soc. Wet. Juli 1958 pp. 252-264.

⁴³⁾ I.S.O.N.E.V.O.: Migranten in Slotermeer; aanpassingsmoeilijkheden bij migrantengezinnen in een Amsterdamse tuinstad. Amsterdam 1960.

dat een uitvoerig overzicht geeft van de moeilijkheden, die zich bij het integratieproces voordeden en de daarbij geboden hulp ⁴⁴).

De Nederlandse migratie-litteratuur valt onder de door ons gebruikte indeling vrij volledig te rubriceren. Er zijn echter publikaties, die hieronder moeilijk vallen onder te brengen, terwijl zij toch problemen aansnijden die telkens in de literatuur terugkeren.

In de eerste plaats noemen wij hier de studie over het verband tussen kriminaliteit en migratie, of liever, de vraag naar de kriminogene of sociaal-pathogene invloed van migratie.

Hierover handelt de studie van Stachhouwer die meent een dergelijke werking inderdaad te kunnen aantonen. ⁴⁵)

Een tweede thema dat in Nederland door Ter Veen al vroeg is behandeld, is de vraag naar de selectie door migratie. De vraagstelling luidt hierbij: Onderscheiden migranten zich in enig opzicht van de achterblijvenden of vormen zij een doorsnee van de niet-migranten? Meer sociologisch geformuleerd luidt deze: Is er door migratie sprake van een drainage-proces door het vertrek der plus-varianten of is er veeleer sprake van een lozing van minus-varianten van de groep?

De moeilijkheid is hierbij, dat ons niet veel gegevens over persoonlijkheidskenmerken van migranten bekend zijn om deze vraag te beantwoorden. Hofstee is in een voordracht voor de Ned. Sociologische Vereniging op deze vraag uitvoerig ingegaan ⁴⁶), waarin hij gebruik kon maken van de resultaten van de Nederlandse recrutentests ⁴⁷). Hij verwerpt in zijn lezing de theorie dat een hoge intelligentie disponeert tot migratie. Wel is het juist, dat de meer intelligenten naar de steden migreren. Dit is echter niet een gevolg van de persoonlijkheidseigenschap, die men intelligentie noemt, maar veeleer van de economische structuur van de stad, waar veel functies moeten worden vervuld die een hoge intelligentie vereisen.

Selectie vindt vooral plaats op grond van het beroep, aldus Hofstee. Dit blijkt ook wel hieruit dat de immigratiegebieden als b.v. de Haarlemmermeer en de Zuiderzeepolders op het punt van de intelligentie zich niet onderscheiden van overeenkomstige gebieden.

d. De psychologie

Wenden wij ons na het overzicht van de literatuur van sociaal-wetenschappelijke zijde tot de Nederlandse psychologie, dan blijkt, dat, zoals wij reeds opmerkten, er hier tot voor kort weinig aandacht is gewijd aan de migrerende mens. Zo is de, in de sociale wetenschappen met animo gevoerde, discussie over de selectie door migratie voor een belangrijk deel langs de psychologie heengegaan.

Wellicht hangt dit samen met de vrij individualistische denkwijze en probleemstelling, die de psychologie zo lang hebben gekenmerkt.

⁴⁴) De Repatriëring uit Indonesië; een onderzoek naar de integratie van de ge-repatriëerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving. Zonder plaats; zonder jaartal.

⁴⁵) J. D. F. Stachhouwer: Criminaliteit, prostitutie en zelfmoord bij immigranten in Amsterdam. Amsterdam 1950.

⁴⁶) E. W. Hofstee: Enkele opmerkingen over het probleem van selectie bij migratie. Soc. Jaarboek VI 1952.

⁴⁷) Uitgegeven door het Demologisch Instituut onder de titel: Begaafdheidsonderzoek en intelligentiespreiding. Utrecht 1951.

Bij onze pogingen in de Nederlandse psychologische literatuur aanwijzingen te vinden voor belangstelling voor de mobiliteit van de mens, stuiten wij op de vragenlijst die Heymans en Wiersma gebruikten voor hun hereditateisenquête. In dit bekende onderzoek beoogden de auteurs o.a. te komen tot een indeling van de beschreven personen in primair functionerende en sekundair functionerende. Voor de vaststelling van deze „eigenschap” formuleerden zij een tiental vragen, die hierop betrekking zouden hebben. In de vragenlijst die hiervoor werd gebruikt stelden zij de vraag of de betrokken persoon na toorn dadelijk weer verzoend was of moeilijk was te verzoenen; of de persoon sterk wisselende sympathieën had dan wel konstant was in zijn affekties voor personen. Onder de tien vragen, die volgens Heymans op de primaire of sekundaire functie betrekking hadden, komen er twee voor, die informeren naar de band van de betrokkene met zijn (vroegere) woonplaats en vrienden.

Zo luidt vraag 20: „Is hij/zij gehecht aan oude herinneringen; houdt hij vriendschappen uit de jeugd aan; *brengt hij bezoeken aan de geboorteplaats* *) of aan graven van afgestorvenen enz. of wordt hij meer in beslag genomen door nieuwe indrukken en vrienden?”

Vraag 22 luidde of de betrokkene gesteld was op *verandering van woonplaats* *) huis- of kamerinrichting, omgang; *behoefte had om andere dingen te zien en te doorleven* *), om eens uit de sleur te komen, of dat hij meer routinemens was, gehecht aan oude gewoonten, dagindeling en uitspanningen; moeilijk kon scheiden van oude meubels en kleren enz. ⁴⁸⁾.

Heymans en Wiersma hebben deze gegevens gebruikt voor een konstruktie van een karakter-typologie en hebben nooit de bedoeling gehad een nadere studie te maken van de psychologische aspecten van de migratie of van de factoren, die tot migratie disponeren.

In de psychiatrie komt men aandacht voor de migratie vooral tegen in studies over het heimwee.

De dissertatie van Lindner geeft een vrij uitvoerige opsomming van de literatuur die over dit verschijnsel is gepubliceerd. ⁴⁹⁾ Lindner definieert heimwee als een gevoel van eenzaamheid en verlatenheid, gepaard gaande met het verlangen tot bepaalde personen of een bepaalde vertrouwde omgeving terug te keren. ⁵⁰⁾ Hij vond in een onderzoek onder militairen, dat heimweelijders meestal worden gekenmerkt door een blijvende gebondenheid aan de moeder.

De psychiater van Krevelen heeft eveneens een onderzoek ingesteld naar een aantal heimweelijders onder militairen. Hij stelde hierbij vast, dat bij 70% van de onderzochten sprake was van ernstige psychische moeilijkheden in de jeugd: onevenwichtigheid, moeilijk-opvoedbaarheid, depressies, pathologische bindingen etc. De Amerikaanse term die onder de legerpsychiaters gebruikt wordt n.l. *separatieneurose*, wordt door van Krevelen verworpen, omdat deze slechts de toestand aanduidt die de „neurose” tot manifestatie of tweede bloei brengt. Er wordt te weinig in uitgedrukt,

*) cursivering van ons.

⁴⁸⁾ De hereditateisenquête is opgenomen als aanhangsel in het tweede deel van G. Heymans: *Inleiding tot de speciale psychologie*. Haarlem 1932, pp. 249-256.

⁴⁹⁾ J. Lindner: *Heimwee, een pathopsychologisch onderzoek*. Amsterdam 1941.

⁵⁰⁾ a.w. p. 37.

dat bij heimwee in de regel een „oud zeer wordt gereactiveerd”⁵¹⁾. Deze nadruk op de gezonde psychische structuur als voorwaarde voor de migratie vindt men ook bij Van der Spek. Deze wijst erop, dat de emigrant op zichzelf zal moeten kunnen terugvallen. Hij ondergaat een atomiseringsproces, waarmee Van der Spek bedoelt het losmaken van vrijwel alle groepsbanden bij emigratie. Dit zal de emigrant des te beter kunnen verdragen naarmate hij vóór het tijdstip van de emigratie een harmo-nieuzer psychische ontwikkeling heeft doorgemaakt, naarmate gebeurtenissen uit het verleden beter zijn verwerkt.⁵²⁾

Het valt op, dat genoemde psychiaters de nadruk leggen op de geestelijke en emotionele ontwikkeling van de emigrant. Zij richten de blik vooral naar het verleden.

Uiteraard is een gezonde psychische ontwikkeling van de emigrant voorwaarde voor het slagen van emigratie. Door de achterwaartse blik kan echter de belang-stelling voor de *aktuele* situatie van de emigrant met tal van gevaren, maar ook met tal van nieuwe mogelijkheden ten onrechte worden verwaarloosd.

Aparte aandacht lijkt ons geboden voor het element van protest tegen het oude milieu, dat bij verschillende emigranten, al of niet bewust, aanwezig is. Dit protest behoeft niet altijd gezond te zijn, kan wel degelijk „onverwerkt” zijn. Maar het komt niet zelden voor, dat de migrant door zijn vertrek ervan blijkt geeft zich bewust niet te willen neerleggen bij omstandigheden, die hem in zijn ontwikkeling belemmeren. De migratie leidt voor hem dan mogelijk tot geheel nieuwe ontplooiingsmogelijk-heden.

In 1959 verscheen van psychologische zijde, nog de dissertatie van Menges, die zich bezig houdt met de geschiktheid voor emigratie of de emigrabiliteit⁵³⁾. Deze studie valt uiteen in twee delen. In het eerste deel geeft Menges een beschouwing over de psychologische veranderingen, die bij de individu ten gevolge van de emigratiedaad optreden. In het tweede deel is hij op zoek naar indicaties en kontra-indicaties voor de emigra-biliteit van de emigrant. De auteur baseert zijn studie vooral op interviews met een vijftigtal emigranten of emigranten-echtparen, die na een korter of langer verblijf in het emigratieland naar Nederland waren *teruggekeerd*. Menges vermeldt weliswaar, dat hij tevens „honderden emigranten” psy-chologisch heeft onderzocht voor hun vertrek; dat hij een reis van elf weken heeft gemaakt langs Nederlandse emigranten in Afrika; dat hij korrespondeerde met „een aantal in diverse immigratielanden verblijvende landgenoten” en dat hij tenslotte „tallose dossiers van vertrokken emigran-ten” heeft bestudeerd,⁵⁴⁾ maar de resultaten van deze onderdelen van het onderzoek worden niet ,althans niet expliciet, in zijn studie vermeld. Menges valt voor de vaststelling van de indicaties en kontra-indicaties voor emigratie-geschiktheid telkens terug op de in Nederland afgenomen interviews met de „mislukte” emigranten. De resultaten van deze inter-views worden in de vorm van verschillende case-studies vermeld.

⁵¹⁾ D. A. v. Krevelen: „Separatieneurose”. Ned. Tijdschrift van Geneeskunde 95e jaargang no. 10.

⁵²⁾ P. A. F. v. d. Spek: Psychisch-hygiënische aspecten v. d. emigratie. R.K. Artsenblad 1953 pp. 41 e.v.

⁵³⁾ L. J. Menges a.w.

⁵⁴⁾ a.w. p. 2 en 3.

Wij hebben tegen deze studie een tweetal ernstige bezwaren. Ons eerste bezwaar richt zich tegen de gevolgde werkwijze. Menges onderzoekt een 50-tal emigranten of „emigratie-eenheden”, die zich in het nieuwe land niet hadden kunnen handhaven en daarom naar ons land waren teruggekeerd, dikwijls met hulp van de Nederlandse overheid. Tijdens deze gesprekken stelde hij een aantal bijzonderheden vast (zoals heimwee, weinig stabiel huwelijks- en gezinsleven, gemis aan vakbekwaamheid en gebrek aan arbeidsvreugde), die hij vervolgens gebruikt om de mislukte emigratie te verklaren. Deze „verklaringen” zijn uiteraard vrij plausibel, maar weinig overtuigend. In ieder geval is het niet geoorloofd op grond van de gevolgde werkwijze te spreken van indicaties en kontra-indicaties van de emigrabiliteit, zoals de auteur doet. Wij menen dat pas wanneer Menges had kunnen aantonen, op grond van een parallel-onderzoek onder *niet*-mislukte emigranten, dat bij deze laatste groep de door hem genoemde kontra-indicaties niet of in significant mindere mate voorkomen dan onder de „mislukte” emigranten, zijn studie wetenschappelijke bewijskracht zou hebben bezeten.

Dit bezwaar tegen Menges’ studie is in principe gelijk aan dat tegen het reeds vermelde rapport van het Regerings-kommissariaat voor de Emigratie onder de titel „De Gaande Man”. Hier wordt immers alleen op grond van interviews met a.s. emigranten besloten tot „gronden van de emigratiebeslissing”. Uit het voorwoord van deze laatste studie blijkt echter, dat men dit methodische bezwaar heeft ingezien. Inmiddels is daarom, zoals wij reeds hebben vermeld, een onderzoek uitgevoerd onder niet-emigranten. Menges geeft er in zijn studie nergens blijk van dit bezwaar te hebben gesignaleerd.

Ons tweede bezwaar tegen Menges’ studie betreft zijn optimisme t.a.v. de mogelijkheden van de toegepaste psychologie. Men kan wel vaststellen dat in de toegepaste psychologie in Nederland en daarbuiten een zekere bescheidenheid en een kritische houding tegenover de eigen werkzaamheden en de resultaten hiervan groeiende zijn. Kouwer heeft reeds in zijn oratie van 1955 scherp gewaarschuwd tegen de overspannen verwachtingen, die het publiek soms koestert van de psychologie en waaraan deze niet of slechts zeer gebrekkig kan voldoen. Hij acht dit hoge verwachtingsniveau een gevaar voor de maatschappij, die bij schijnzekerheden zou kunnen gaan leven. Maar Kouwer maant ook de psychologen zelf tot bescheidenheid. Hij hekelt de pretenties, die sommigen voeren en acht dit een gevaar voor de maatschappij, maar niet minder voor de wetenschap zelf ⁵⁵⁾.

Ook Fokkema en Dirkzwager geven blijk van een grote bescheidenheid en wetenschappelijke voorzichtigheid, waarbij zij verklaren, dat er onder

⁵⁵⁾ B. J. Kouwer: Gewetensproblemen van de toegepaste psychologie. Groningen, Oratie 1955. Zie ook: P. J. v. Strien: Het onbehagen in de psychologische praktijk. Ned. Tijdschr. Psych. 1958; pp. 366-399.

beoefenaars van de toegepaste psychologie een sterk gevoel van onzekerheid heerst. Zij schrijven letterlijk: Among workers in that part of applied psychology that concerns itself with assessment problems (vocational guidance, personnel selection, prediction of success and failure in kinds of therapy etc.) a feeling of insecurity about the available methods and the use thereof is rather general." ⁵⁶).

Van deze bescheidenheid blijkt bij Menges niet veel. Hij acht de psychologie wel in staat om een oordeel uit te spreken over de emigrabiliteit van een individu of zelfs van een gezin.

Ook de keuze van de tests, die hiervoor te gebruiken zouden zijn acht hij niet moeilijk. Wij citeren hier een aantal zinnen uit zijn dissertatie, waaruit zijn standpunt moge blijken. Na gesproken te hebben over de emigratievoorlichting schrijft de auteur: „Tenslotte willen wij ons nog met een enkele opmerking richten op het psychologisch onderzoek van a.s. emigranten. Het bijzondere van deze soort psychologische onderzoeken is, naar onze ervaring, niet gelegen in de keuze van de tests. Elke normale onderzoeksbatterij, die zowel karakterologische gegevens oplevert als een inzicht verschaft in de capaciteiten, kan voor dit doel worden gebruikt. Het belangrijkste onderdeel van het psychologisch onderzoek achten wij de anamnese en hieraan dient dan ook zeer veel aandacht te worden besteed." ⁵⁷).

Deze zinnen geven weinig blijk van het serieus nemen van de moeilijkheden rondom testskonstruktie en prediktie in de psychologie ⁵⁸), kortom, van de bescheidenheid, waarvoor Kouwer een zo warm pleidooi hield.

Hier dringt zich de vergelijking op met een verwant terrein van toegepast-psychologisch onderzoek. Terwijl wij dit schrijven kwam ons onder ogen het artikel van Sonnekus over het geven van leiding aan eerstejaarsstudenten, die moeilijk tot een beslissing kunnen komen, welke studierichting zij zullen gaan volgen. Het onderzoek van Sonnekus bedoelde een middel te verschaffen, met behulp waarvan men aan eerstejaars een advies zou kunnen geven. Deze vraagstelling is voor de psycholoog o.i. stellig niet gekompliceerder dan die naar de geschiktheid voor emigratie. Niettemin verrichtte Sonnekus een uiterst consciëntieus onderzoek naar de prognostische waarde van het door hem ontworpen hulpmiddel (prestatietests) alvorens hij het verantwoord achtte te komen tot het geven van adviezen op grond van deze tests ⁵⁹).

⁵⁶) S. D. Fokkema en A. Dirkzwager: A comparison of subjective and objective methods for observation of discussion-groups in personnel selection. Acta Psych., vol. XVII no. 1 (1960).

⁵⁷) a.w. Menges p. 122.

⁵⁸) R. W. v. d. Giessen: Enkele aspecten van de predictie in de psychologie. Diss. V.U. 1957.

⁵⁹) M. C. H. Sonnekus: Die prognostische waarde van een batterij gestandaardiseerde academische prestatietoetsen vir die doel van academiese leiding aan eerstejaars universiteitsstudente. Universiteit en Hogeschool, december 1958, pp. 72-88.

Het is uiteraard mogelijk dat Menges bij het schrijven van zijn studie en het verrichten van zijn onderzoek niet de bedoeling heeft gehad zich te begeven op het pad van de research; dat hij veel meer heeft gewerkt met een „klinische instelling”. Dit blijkt uit zijn studie niet duidelijk. Mocht dit juist zijn, dan verandert dit het kader waarin onze beoordeling plaats vond. Zijn studie levert dan een aantal belangrijke hypothesen, die in volgende onderzoeken uitstekende diensten kunnen bewijzen. In ieder geval moet men Menges' initiatief om op een terrein, dat door psychologen nog niet was betreden, aan het werk te gaan, zeer waarderen.

Na het proefschrift van Menges verscheen nog van psychologische zijde de publikatie van Frijda waaraan wij onder c reeds uitvoerig aandacht besteedden.

C) KONKLUSIES OVER DE STUDIE VAN DE MIGRATIE IN NEDERLAND

Hiermee zijn wij aan het einde gekomen van ons overzicht van de belangrijkste Nederlandse studies over migratie en emigratie. Dit overzicht geeft ons aanleiding tot het trekken van enige konklusies over de migratie-studie in ons land:

1. De studie van de migratie is sterk gestimuleerd door urgente maatschappelijke vraagstukken.
2. Veruit de meeste aandacht voor de migrerende mens is opgebracht door beoefenaars der *sociale wetenschappen*.
3. De overgrote meerderheid van de migratie-studies is gericht op de *eindfase* van het migratieproces n.l. die van de aanpassing van de migrant aan zijn nieuwe woonmilieu.
4. Het verschijnsel van de migratie-traagheid richtte de aandacht van enkele sociale onderzoekers op de *beginfase* van het migratie-proces, n.l. op die van de losmaking van het individu uit zijn oorspronkelijke milieu.
(v.d. Elst, in 't Veld-Langeveld, Regeringskommissariaat voor de emigratie).
5. De probleemstelling in het migratieonderzoek was bij de sociale onderzoekers bijna steeds van *sociaal-psychologische aard* *). Onder sociologen gaan echter steeds meer stemmen op, die pleiten voor meer specifiek-sociologische probleemstellingen.
6. De belangstelling van *psychologische* zijde voor de migratie is van zeer recente datum (Menges, Frijda).

*) Als globaal onderscheidingskriterium tussen de sociologie en de sociale psychologie hanteerden wij de vraag of het gezichtspunt bij de studie was de groep, waarin mensen leven, dan wel de mens, die in een groep leeft. Zie bijv. A. M. J. Chorus: Grondslagen der sociale psychologie. Leiden 1953, pp. 4 en 5.

D) BUITENLANDSE MIGRATIE-LITTERATUUR

Het is opvallend, dat vrijwel alle konklusies die wij trokken naar aanleiding van het overzicht over de studie van de migratie in Nederland, eveneens gelden voor de buitenlandse literatuur.

Wij willen trachten dit hieronder aan te tonen. Vooraf echter een tweetal opmerkingen. In de eerste plaats kunnen wij slechts een overzicht geven van de belangrijkste buitenlandse studies. Wij zullen ons zeer grote beperkingen moeten opleggen. In de tweede plaats merken wij op, dat wij bij deze werkwijze het gevaar lopen het materiaal zo te selekteren, dat het in ons betoog past. Wij zijn ons van dit gevaar bewust en zullen trachten dit risico te vermijden.

ad 1) Onze eerste konklusie luidde, dat de studie van de migratie sterk is bevorderd door urgente maatschappelijke vraagstukken.

Men kan volhouden, dat deze stelling niet alleen voor de studie van de migratie opgaat, maar een veel ruimer geldigheid bezit. Wij stemmen dit gaarne toe. Een feit is, dat de studie van de migranten en hun aanpassingsmoeilijkheden juist vanuit Amerika in het begin van de twintigste eeuw sterke impulsen ontvangt. Weinig landen zijn dan ook zo met het immigrantenprobleem gekonfronteerd als dit land, waar miljoenen uit alle windstreken zich vestigden en waar men voor de immense taak kwam te staan uit de herogene veelheid van groepen en personen een nationale eenheid te vormen ⁶⁰⁾.

De eerste studie die het probleem uitvoerig aan de orde stelde is het klassiek geworden werk van Thomas en Znaniecki over de Poolse boeren ⁶¹⁾. Deze auteurs bestudeerden een groep boeren eerst in hun oude milieu en beschrijven uitvoerig de omstandigheden waaronder zij daar leefden. In dit gedeelte neemt de beschrijving van de migratie in Polen zelf, vooral de trek naar de steden, een belangrijke plaats in. In het vijfde deel analyseren zij het aanpassingsproces van deze boeren, nadat zij naar de Verenigde Staten waren geëmigreerd.

Het hoofdthema van de studie is de persoonlijke en de groepsintegratie van deze Polen in verband met hun emigratie. De betekenis van dit werk gaat ver uit boven die van een boeiende beschrijving van een emigrantengroep. De auteurs introduceren nieuwe onderzoeksmethoden zoals het gebruik van dagboekfragmenten, *life-histories* *), krantenknipsels en van brieven, die door emigranten werden geschreven, terwijl zij in het eerste deel een uitvoerige inleiding, een „methodological note” opnemen. Hierdoor is het werk een mijlpaal geworden in de geschiedenis van de Ameri-

⁶⁰⁾ P. J. Bouman: Volk in beweging. Assen 1951 .

⁶¹⁾ W. F. Thomas en F. Znaniecki :The Polish Peasant in Europe and America. Boston 1918-1920.

*) Het gehele derde deel bestaat uit de levensgeschiedenis van Wladek, een Poolse arbeider. Dit deel laat zich als een roman lezen.

kaanse sociologie. Wij moeten deze zijde van het werk, evenals de kritiek hierop ⁶²⁾, hier laten rusten.

Niet minder klassiek dan de studie over de Poolse boeren is geworden het artikel van Park over de marginale mens, de mens die leeft „on the margin of two cultures and two societies, which never completely interpenetrated and fused” ⁶³⁾. Deze term werd door Park geïntroduceerd in een artikel over migratie en is sindsdien tot het begrippenarsenaal van de sociale psychologie en de sociologie gaan behoren. Park wijdt een belangrijk deel van zijn artikel aan de geëmancipeerde, d.i. uit het ghetto getreden, Joden in Europa, die in een marginale positie verkeren. Hij noemt ook de personen met gemengd bloed, zoals de mulat in Amerika of de „Eurasian” in Azië. De nadruk ligt in het eerste deel vooral op de sociologische analyse van de maatschappelijke omstandigheden, waaronder marginale groepen ontstaan, terwijl in het tweede deel veel meer het accent valt op de beschrijving van de psychische karakteristieken van de marginale mens, zoals „spiritual instability”, intensified self-consciousness, restlessness and malaise” ⁶⁴⁾.

Stonequist heeft deze gedachte van zijn leermeester verder uitgewerkt in een boek, dat geheel aan de marginale mens is gewijd ⁶⁵⁾. Hij stelde een uitvoerig onderzoek in naar de diverse vormen van marginaliteit in verschillende delen van de wereld.

In het tweede deel tracht hij een beschrijving te geven van de voor de marginale mens typische life-cycle. Tenslotte stelt hij de vraag aan de orde, of het verkeren in een dergelijke maatschappelijke positie bij de marginale mens niet leidt tot het ontstaan van voor hem specifieke, persoonlijkheidskenmerken. Hij beantwoordt deze vraag bevestigend. Wij komen hierop bij onze vijfde konklusie nog terug.

Het lijkt of de studie van de migratie na de tweede wereldoorlog minder in Amerika dan daarbuiten wordt beoefend. De na-oorlogse chaos in verschillende landen, het probleem van de vluchtelingen en van de tallozen, die niet naar hun vaderland konden of wilden terugkeren en niet in de laatste plaats het ontstaan van de nieuwe staat Israël, leidde hiertoe.

Het schijnt, dat de belangstelling voor de migratie-vraagstukken in Amerika wordt verdrongen door die voor de spanningen tussen volken, voor de minderheden, etc. Wel verschijnen enkele werken over vluchtelingen in Amerika en hun aanpassing aan dit land ⁶⁶⁾.

⁶²⁾ Zie hiervoor H. Blumer: *An Appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant in Europe and America*. New York 1939.

⁶³⁾ R. A. Park, *Human migration and the marginal man*. *Am. J. Soc.*, Mei 1928, pp. 881-893.

⁶⁴⁾ a.w. p. 893.

⁶⁵⁾ E. V. Stonequist: *The marginal man*. New York 1937.

⁶⁶⁾ M. Davie: *Refugees in America*. New York 1947 en D. Kent: *The refugee intellectual*. New York 1953.

Neemt de belangstelling voor migratiestudies in Amerika af, het tegendeel is het geval in Europa en vooral in Israël.

Het is geen wonder dat het unieke gebeuren van de vorming van deze nieuwe staat door immigranten uit talloze landen de aandacht heeft getrokken. Vooral Eisenstadt heeft op bekwame wijze de studie van de aanpassing van de migranten in de nieuw-gevormde staat ter hand genomen ⁶⁷⁾.

Het is interessant dat reeds voordat er van de zijde van de sociale wetenschappen iets over de aanpassing van immigranten in Israël was verschenen, er een publikatie het licht zag van de psychiater Weinberg, die een uitvoerig onderzoek instelde onder Joodse emigranten uit ons land, naar de factoren die het aanpassingsproces bevorderden, resp. belemmerden ⁶⁸⁾. Deze studie kenmerkt zich door een grote exaktheid en bevat een bron van gegevens. Wij komen op de resultaten van deze studie enkele malen terug.

De naoorlogse omstandigheden, waaraan wij hierboven refereerden, konfronteerden tal van landen met de taak verschillende achtergebleven personen in hun midden op te nemen. Wij beperken ons bij het overzicht van deze studies door uit verschillende landen slechts enkele werken te vermelden. Het is opmerkelijk welk een grote plaats de Polen in deze studies innemen.

In *Frankrijk* verscheen allereerst een artikel over de assimilatie van een groep Polen, die reeds enkele generaties in Noord-West-Frankrijk hadden gewoond ⁶⁹⁾.

Een veel uitvoeriger onderzoek naar de houding van de Fransen tegenover de Italianen en Polen in Frankrijk en naar de aanpassingsmoeilijkheden van deze groepen in het na-oorlogse Frankrijk, werd verricht door Girard en Stoetzel. De auteurs geven een uitvoerige beschrijving van de aanpassingsmoeilijkheden op verschillende niveaus, b.v. aan het dorp, de kerk, de recreatiegewoonten, waarbij zij telkens de houding van de Fransen t.o.v. de vreemdelingen betrekken ⁷⁰⁾.

⁶⁷⁾ Zie S. N. Eisenstadt: Research on the cultural and social adaptation of immigrants. Int. Soc. Sc. Bull. 1951 pp. 258-262.

Id.: Institutionalization of immigrant behaviour. Hum. Rel. 1952 pp. 223-246.

Id.: The absorption of immigrants. London 1954.

⁶⁸⁾ A. A. Weinberg: Psycho-sociology of the immigrant. An investigation into the problems of adjustment of Jewish immigrants into Palestine based on replies to an inquiry conducted among immigrants from Holland. Jerusalem 1949 .

⁶⁹⁾ R. Poignant: Étude sur l'assimilation de l'immigration polonaise dans le Pas du Calais. Population, Jan. 1949.

⁷⁰⁾ A. Girard en J. Stoetzel: Français et immigrés; l'attitude française et l'adaptation des Italiens et Polonais en France. Paris 1953.

In België verscheen een soortgelijke studie, die meer nadruk legt op de kulturele assimilatie van de immigranten ⁷¹⁾.

In Engeland vond een studie plaats onder de aldaar na de tweede wereldoorlog achtergebleven Polen ⁷²⁾. Deze studie is door een Pool vericht. De konklusies zijn niet steeds vleiend voor de Engelsen, wellicht een reden, waarom het werk in den Haag werd uitgegeven. Zubrzycki analyseert het aanpassingsproces met behulp van de sociologische begrippen assimilatie, akkomodatie en konflikt, maar legt de volle nadruk op de instelling van de immigranten zelf en op de attituden van de ontvangende groep.

In de Duitse Bondsrepubliek heeft men voor de enorme opgave gestaan om een stroom van vluchtelingen na de choas, die de tweede wereldoorlog daar teweeggebracht, op te nemen. Wellicht is de situatie aldaar het best te karakteriseren door een opsomming van de categorieën, die men in het na-oorlogse Duitsland onderscheidde bij de toepassing van de wet op de „Kriegshilfe“. Deze wet maakte onderscheid tussen: Heimatvertriebene, Flüchtlinge, Evakuierte, Heimkehrer, Kriegsgeschädigte, en Kriegshinterbliebene ⁷³⁾. Het aantal studies over migraties in Duitsland is niet groot, hetgeen niet behoeft te verwonderen, gelet op de primaire noodzaak om tot „normalere“ verhoudingen te komen. Toch ontbreken zij niet geheel. Wij wijzen hier op de studies van Wülke en Edding ⁷⁴⁾.

Ook in de internationale organen besteedde men aandacht aan de migranten en vluchtelingen. Wij wezen reeds op het bestaan van de Research Group for European Migration Problems, die een vrijwel geheel aan migratieproblemen gewijd tijdschrift uitgeeft, het R.E.M.P.-bulletin.

Wij vermeldden ook reeds het rapport over de belemmeringen voor de mobiliteit van de werknemers en de sociale vraagstukken i.v.m. de wederaanpassing, dat werd samengesteld in opdracht van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal.

Ook de UNESCO ontplooidde op dit gebied activiteiten. Wij noemen hier twee werken. Het eerste handelt over de kulturele aanpassing van immigranten ⁷⁵⁾, terwijl het tweede handelt over de vluchteling. Dit laatste wordt vooral gekenmerkt door een scherp inzicht in de psychische moeilijkheden tengevolge van de vlucht uit de oude omgeving ⁷⁶⁾.

⁷¹⁾ R. Clémens, G. Vosse Smal; P. Menez: L'Assimilation culturelle des immigrants en Belgique. Luik 1953.

⁷²⁾ J. Zubrzycki: Polish immigrants in Britain; a study of adjustment. Den Haag 1956.

⁷³⁾ Zie W. Menges: Die Auswanderung aus Deutschland. Soc. Kompas 1956. p. 164.

⁷⁴⁾ G. Wülke: Probleme der soziologische Eingliederung fremder ethnischer Gruppen in die Deutsche Bundesrepublik. 1953, en F. Edding: Die Volkswirtschaftliche Eingliederung der Vertriebenen und Flüchtlinge in Schleswig Holstein. Schriften des Vereins für Sozial Politik, Band 7 V 1955.

⁷⁵⁾ L'assimilation culturelle des immigrants. UNESCO. Genève 1949.

⁷⁶⁾ H. B. M. Murphy: Flight and Resettlement. UNESCO. Parijs 1955.

Behalve de studies over Israël en die over de door de oorlogsomstandigheden ontstane bevolkingsverschuivingen verschijnen na 1955 de eerste beschouwingen over de aanpassing van immigranten in de landen, die een immigratiebeleid voeren.

Hier gaat Australië voorop, waar een tweetal publikaties de aandacht trekt. De eerste is een artikel van Richardson over geïmmigreerde Engelse geschoolde handarbeiders in Australië ⁷⁷⁾. Veel uitgebreider en grondiger zijn de publikaties van Borrie, die in zijn werk veel overeenkomst vertoont met Eisenstadt. Wij vermelden hier alleen zijn laatste boek ⁷⁸⁾.

Na dit overzicht achten wij onze stelling, dat urgente maatschappelijke vraagstukken de migratie-studie hebben gestimuleerd, bewezen. Hierop bestaan een tweetal uitzonderingen, n.l. de klassieke studie van Ravenstein ⁷⁹⁾ en die van Stouffer ⁸⁰⁾. Hier ligt veel meer accent op het vinden en formuleren van sociologische „wetten”. Op de beide studies en enkele hiermee verwante gaan wij in het volgende hoofdstuk uitvoerig in.

ad 2. Onze tweede konklusie n.a.v. ons overzicht van de Nederlandse migratielitteratuur luidde, dat de meeste aandacht hiervoor was opgebracht door beoefenaars der *sociale wetenschappen*.

Dit blijkt ook te gelden voor de buitenlandse litteratuur. Alle door ons onder 1 genoemde auteurs waren sociologen met uitzondering van Weinberg. In dit verband is een opmerking van Shills interessant. Hij ondersteunt zowel de onder dit hoofd als de onder 1 getrokken konklusie. Shills schrijft: „The study of the life of immigrants was indeed one of the original justifications for the existence of American sociology; it was in part because no other social scientists dealt with the problem created by immigration that sociologists were able to legitimate their emergence as a separate academic department.” ⁸¹⁾.

ad 3. Ook onze derde konklusie, dat de overgrote meerderheid van de migratie-studies was gericht op de *eindfase van het migratieproces* gaat voor de buitenlandse litteratuur op. Er zijn hier echter enkele belangrijke uitzonderingen. Vooral Thomas en Znaniecki besteden zeer veel aandacht aan de Poolse boeren voordat zij naar Amerika vertrokken. Het grootste deel van de omvangrijke studie is hieraan zelfs gewijd. Zij beschrijven uitvoerig de gezinsstructuur, het huwelijk, de standenstructuur, het econo-

⁷⁷⁾ A. Richardson: Some social characteristics of satisfied and dissatisfied British skilled manual workers in W. Australia. Hum. Rel. 1957. pp. 235.248.

⁷⁸⁾ W. D. Borrie: The cultural integration of immigrants. 1960.

⁷⁹⁾ E. G. Ravenstein: The laws of migration. Journal of the Royal Statistical Society. juni 1885 en juni 1889.

⁸⁰⁾ S. A. Stouffer: Intervening opportunities; a theory relating mobility and distance. A. S. R.; Dec. 1940. pp. 845-867.

⁸¹⁾ E. D. Shills: The present state of American sociology. Glencoe 1948, p. 25.

mische en godsdienstige leven en de veranderingen, die zich op deze gebieden in Polen aan het voltrekken waren. Pas in het vijfde deel over organisatie en desorganisatie in Amerika, houden de auteurs zich bezig met de Polen in Amerika.

Ook Weinberg houdt zich, zij het zeer summier, bezig met de situatie waarin de Nederlandse Joden zich voor hun emigratie naar Israël bevonden.

In het eerste hoofdstuk toont hij aan, dat er van de uit Nederland geëmigreerde Joden betrekkelijk weinigen uit Amsterdam kwamen. Dit, terwijl voor de tweede wereldoorlog ongeveer de helft van alle Joden in Nederland in Amsterdam woonachtig was. Hij brengt dan de emigratie van de Joden „uit de provincie” in verband met hun relatief geïsoleerde positie. Hij wijst erop, dat dit overeenkomt met het feit, dat er voor de oorlog relatief meer Joden buiten Amsterdam waren georganiseerd in de Nederlandse Zionistische Vereniging ⁸²⁾. Bijna alle emigranten naar Israël waren lid van deze organisatie.

Ook Eisenstadt houdt zich bezig met de oorspronkelijke samenleving van de migrant. Zijn aandacht hiervoor blijft echter zeer beperkt. Hij wijdt er in zijn: „The absorption of immigrants” een vijftal pagina's aan. Migratie, aldus Eisenstadt, wordt steeds veroorzaakt door een gevoel van onbehagen, door frustratie van de migrant in zijn oorspronkelijke sociale milieu. „It is that feeling of frustration and inadequacy, whatever its cause, that motivates migration.” Hieraan voegt hij de belangrijke opmerking toe, dat deze frustratie op zichzelf niet voldoende is, maar dat „it is the existence of some objective opportunity that makes it possible to realize the aspiration to migrate.” ⁸³⁾.

Als laatste studies, die zich wel met de beginfase van migratie bezig hielden, noemen wij de studies van Festinger c.s. over Westgate en Regent Hill. Wij hebben deze niet eerder vermeld omdat men ze moeilijk onder de migratiestudies kan rangschikken.

De auteurs toonden aan dat de tevredenheid met de woonomgeving en de wens om in een woonwijk te blijven wonen, resp. deze te verlaten, zeer nauw samenhangen met de aard van de groepsrelaties die zich in deze wijken hadden ontwikkeld.

In Westgate, een woonwijk voor gehuwde ouderejaarsstudenten aan het Massachusetts Institute of Technology wilde vrijwel niemand van de bewoners liever naar elders verhuizen. ⁸⁴⁾ Hier bestonden uitstekende betrekkingen tussen de verschillende bewoners.

Het tweede geval betrof een in de oorlog gebouwde woonwijk bij een scheepswerf. De situatie bleek hier zo te zijn, dat bijna iedereen grote moeite deed een huis in een andere wijk te bemachtigen. Er bestond hier vrijwel geen contact tussen de bewoners. ⁸⁵⁾

⁸²⁾ Weinberg a.w. p. XIII.

⁸³⁾ Eisenstadt a.w. p. 2.

⁸⁴⁾ L. Festinger, S. Schachter en K. Back: Social Pressures in informal groups. New York 1950.

⁸⁵⁾ L. Festinger en H. H. Kelley: Changing attitudes through social contacts. Ann Arbor; Research center for group dynamics 1951.

ad. 4. Onze vierde konklusie luidde, dat in Nederland het verschijnsel van de migratie-*traagheid* ertoe geleid heeft, dat de aandacht van de onderzoekers werd gericht op de *beginfase* van het migratieproces. Er is ons slechts één buitenlandse publikatie bekend, die op deze belemmerende factoren ingaat, n.l. het reeds geciteerde rapport over de belemmeringen voor de mobiliteit van arbeiders, dat werd uitgebracht in opdracht van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal.

Wie dit bedenkt realiseert zich dat In 't Veld-Langeveld en het Rege-
ringscommissariaat voor de Emigratie inderdaad pioniersarbeid hebben
verricht. In beide publikaties wordt dit ook tot uitdrukking gebracht.

In 't Veld-Langeveld schrijft in het derde hoofdstuk: „Wij begeven
ons dus op vrijwel onbegane paden.”⁸⁶⁾

In de inleiding tot „De gaande man” schrijft Groenman: „Het onder-
zoek naar de achtergronden van het emigratieverschijnsel is nog weinig
ver gevorderd... In dit opzicht betekent het Nederlandse onderzoek
pionierswerk. Dit klinkt pretentius. In werkelijkheid geeft het aan de
bescheidenheid die kenmerkend is voor elke poging om een onbekend
terrein te verkennen.”⁸⁷⁾

ad. 5. De vijfde konklusie, die wij trokken na het overzicht van de
Nederlandse migratie-litteratuur luidde, dat de *probleemstelling* van de
meeste studies meer sociaal-psychologisch dan sociologisch van aard was.
Voorts constateerden wij, dat onder de sociologen in Nederland steeds
meer stemmen vallen te beluisteren, die pleiten voor meer specifiek-socio-
logische probleemstellingen.

Overzien wij de belangrijkste buitenlandse publikaties dan valt o.i.
eenzelfde konklusie te trekken. De overgrote meerderheid van de studies
is, zoals wij reeds zagen, gewijd aan de aanpassingsmoeilijkheden van
migranten in hun nieuwe milieu.

Bijna steeds worden deze aanpassingsmoeilijkheden geanalyseerd vanuit
het individu en slechts zelden komt men een beschouwing tegen, die zich
bezig houdt met de gevolgen van de migratie voor de ontvangende of
achterblijvende groep.

Voor deze konklusie over de buitenlandse litteratuur ontvangen wij
steun van onverdachte zijde n.l. van de Amerikaanse socioloog Jones, die
in een uiterst stimulerend artikel de belangrijkste studies over migratie
aan een kritisch onderzoek onderwerpt⁸⁸⁾. Hij komt daarbij tot de slot-
som, dat bijna steeds het uitgangspunt en de eenheid van analyse was het
individu in een sociale situatie en vrijwel nooit de groep. Jones gaat het

⁸⁶⁾ In 't Veld Langeveld a.w. p. 23.

⁸⁷⁾ „De gaande man.” p. 14.

⁸⁸⁾ F. E. Jones: A sociological perspective of immigrant adjustment. Soc. Forces.
Oktober 1956, pp. 39-47.

reeds door ons gereleveerde werk van Park, Thomas en Znaniecki en Eisenstadt na.

Park, aldus Jones, introduceerde weliswaar de begrippen assimilatie, akkomodatie en konflikt, welke bruikbaar zijn voor de analyse van intergroepsbetrekkingen, maar bij de studie van de migratie en zijn werk over immigranten oriënteerde hij zich zelden aan de groep. Hij stelde niet de vraag naar de betekenis van het binnenkomen van nieuwe leden voor het betrekkingensysteem van de ontvangende groep.

Hij richtte zijn aandacht veel meer op de individuele migrant. Dit blijkt ook — aldus Jones — uit het door Park geïntroduceerde begrip marginale mens, de mens op het scheidingsvlak tussen twee groepen met verschillende kulturele systemen. Ook uit de beschrijving van de kenmerken van deze mens zou de grote voorkeur van Park blijken voor het gezichtspunt vanuit het individu. Deze konklusie gaat ons wat ver. Het is juist, dat Park in zijn oorspronkelijke artikel over de marginale mens⁸⁹⁾ komt tot de beschrijving van enkele kenmerkende persoonlijkheidseigenschappen van de marginale mens, eigenschappen die zouden ontstaan t.g.v. het permanent verkeren in een marginale sociale positie. Een feit is echter, dat dit gebeurt op de laatste pagina's van een publikatie, die voor het overgrote deel gewijd is aan een sterk historisch-gekleurde sociologische analyse van maatschappelijke omstandigheden die marginale situaties in de hand werken⁹⁰⁾.

Jones' kritiek zou op dit punt o.i. meer van toepassing zijn geweest op Park's leerling Stonequist, die later een heel werk aan de marginale mens wijdde⁹¹⁾. Het tweede deel hiervan is vrijwel geheel gewijd aan de psychische bijzonderheden van de marginale mens⁹²⁾.

Ook het werk van Thomas en Znaniecki over de Poolse boeren kenmerkt zich — zo vervolgt Jones — door een overwegend sociaal-psychologische zienswijze. Hij vermeldt er terecht bij, dat de auteurs in hun inleiding nadrukkelijk stellen zowel een sociologische als een sociaal-psychologische analyse te willen geven van het door hen beschreven emigratieproces.

Wij zijn van mening, dat Jones gelijk heeft als hij wijst op een sterk sociaal-psychologisch accent bij de *theorievorming*. Theoretisch gaat het in het onderhavige werk vooral om de relatie tussen de in een samenleving geldende (gemeenschappelijke) waarden en de (individuele) attitudes van de personen die in deze samenleving verkeren⁹³⁾. Daarnaast spelen bij de

⁸⁹⁾ R. E. Park: a.w. J.

⁹⁰⁾ Jones citeert niet het artikel uit 1928, doch een later werk van Park nl. *Race and culture*. Glencoe 1950.

⁹¹⁾ E. V. Stonequist, a.w.

⁹²⁾ Voor een recent onderzoek naar de marginale persoonlijkheid zie: A. C. Kerckhoff en Th. C. McCormick: *Marginal Status and marginal personality*. Soc. Forces 1955, pp. 48-55.

⁹³⁾ De sociale psychologie zou volgens de auteurs zijn te omschrijven als de studie van de attitudes. A.w. Dl. I p. 28.

verklaringen van het gedrag van de migranten de door Thomas gepostuleerde „four wishes”, de vier fundamentele universele menselijke behoeften, een grote rol ⁹⁴⁾.

Voor een billijke beoordeling van het werk van Thomas en Znaniecki is het wel noodzakelijk hieraan toe te voegen, dat dit uiteraard niet uitsluitend bestaat uit pogingen tot nieuwe theorievorming. Ten aanzien hiervan onderschrijven wij echter Jones' konklusie. Daarnaast geven de auteurs echter uitvoerige en zeer relevante beschouwingen van sociologische aard over het maatschappelijk leven in Polen en in Amerika. Vooral aan het huwelijk, het gezinsleven, de arbeidsgelegenheid en de arbeidsverhoudingen, de verhouding tussen de generaties, zowel voor als na de emigratie, besteden de auteurs zeer veel aandacht.

Tenslotte bespreekt Jones het meer recente werk van Eisenstadt. Eisenstadt's afhankelijke variabele bij zijn onderzoek, aldus Jones, is absorptie of adaptatie. Zijn belangrijkste onafhankelijke variabelen zijn:

- a. de rol-aspiraties van de immigrant en
- b. de socio-kulturele kenmerken van de ontvangende groep.

Jones noemt deze probleemstelling veelbelovend. Hij citeert met instemming een aantal voluit sociologische uitspraken over de onder b genoemde socio-kulturele kenmerken van de ontvangende groep, die voor het proces van de aanpassing van grote betekenis zijn.

- Dit zijn:
1. de mate van overeenkomst tussen de nieuwe cultuur en die van de immigrant;
 2. de mate van monopolisering van waarden door de autochtonen;
 3. de aantalsverhouding van autochtonen en nieuwgekomenen;
 4. de mate van politieke gelijkheid, die de immigranten wordt gegund.

Ondanks deze veelbelovende elementen in de probleemstelling vindt het feitelijke onderzoek naar de aanpassing van migranten echter plaats vanuit het individu en wel in termen van het al dan niet bevredigen van behoeften. Jones merkt op, dat zowel de begrippen adaptatie of absorptie als rol-aspiratie zich bij Eisenstadt richten op het individu.

Hij zegt: „In this formulation, adaptation is dependent on the gratifica-

⁹⁴⁾ Op p. 73 van het eerste deel omschrijft Thomas deze als

1. desire for new experience
2. desire for recognition
3. desire for mastery or will to power
4. desire for security.

Later vervangt hij in zijn werk: *the Unadjusted Girl*, zonder nadere toelichting de desire for mastery door de desire for response.

tional – deprivational balance of the individual . . . In short, the central concern is the personality equilibrium of the individual.”⁹⁵⁾

Wij menen, dat Jones hier het gelijk aan zijn zijde heeft. Hij had o.i. zijn betoog nog kunnen versterken door te wijzen op de manier waarop Eisenstadt in het begin van zijn boek het vertrek van migranten uit hun oorspronkelijke samenleving verklaart. Zoals wij onder c reeds zagen, neemt hij aan, dat hierbij steeds sprake is van frustratie bij de migrant. Ook hier wordt gedacht vanuit het individu.

Wij rekenen het Jones als een verdienste aan, dat hij na zijn kritische bespreking van de migratietheorieën niet ter zijde blijft staan, doch tracht nieuwe wegen te wijzen, die leiden tot een meer sociologische probleemstelling. Hij toont zich hierbij een trouw leerling van T. Parsons. Vooreerst stelt hij de vraag naar het verband tussen aantals toeneming en maatschappelijke organisatie, terwijl hij daarna poogt een functionele analyse te geven van de opnemings van nieuwe leden in een groep.

Het valt op, dat hij hierbij telkens kan teruggrijpen op oudere Europese sociologen. Hij citeert t.a.v. het eerste punt Durkheim, die verband legde tussen bevolkingsdichtheid en solidariteit, wijst vervolgens op Simmel die uitsprak, dat godsdienstige sekten na het overschrijden van een bepaald aantalsgrens grote kans lopen als groep te desintegreren, terwijl hij eveneens de stelling van dezelfde auteur vermeldt, dat politiek radicalisme meer kans heeft te blijven voortbestaan in kleine politieke partijen⁹⁶⁾.

Bij de functionele analyse haalt Jones eveneens Simmel aan, die wees op de betekenis van de vreemdeling (de migrant) voor de ontvangende groep. Door zijn ongebondenheid kan hij fungeren als onpartijdige, als arbiter. Simmel schreef, aldus Jones niet een sociale psychologie van de vreemdeling doch gaf een beschouwing over de betekenis van de vreemdeling voor de groep.

Wij kunnen hier niet verder op ingaan doch willen niet nalaten nog kort stil te staan bij een tweetal Europese beoefenaren van de sociale wetenschappen, die beiden op de betekenis van de buitenstaander voor de groep hebben gewezen.

De eerste, Max Weber, schrijft in zijn gerucht makende opstel over de geest van het kapitalisme, dat reeds in 1901 verscheen, dat migratie mensen aan groepen toevoegt, die minder traditioneel gebonden zijn, vrijer staan tegenover de nieuwe groep en daarom niet zelden belangrijke initiatieven nemen. Weber citeert een woord van Goethein, dat de Calvinistische diaspora de „Pflanzschule” was voor het kapitalisme⁹⁷⁾. Hij schrijft in een noot: „Es braucht kaum angedeutet zu werden wieviel von der Amerikanischen ökonomischen Entwicklung auf solchen Wirkungen ruht. Für das Altertum ist die ganz ähnliche Bedeutung des Babylonischen Exils für die Juden, man möchte sagen, mit Händen an den Inschriften zu greifen, und trifft das Gleiche z.B. für die Parsen zu.”

Ook W. Sombart heeft hierop gewezen, merkwaardigerwijs in een kritiek op Webers verhandeling over het verband tussen Calvinisme en kapitalisme. Weber zou teveel hebben willen verklaren vanuit de „innerweltliche Askese”.

Zowel in zijn werk over het moderne kapitalisme als in dat over de bourgeois vraagt Sombart aandacht voor de invloed van vreemdelingen en personen, die andere dan de gebruikelijke opvattingen durven huldigen, zoals kettlers, vreemdelingen etc.

⁹⁵⁾ t.a.p. p. 42.

⁹⁶⁾ Voor een recent Nederlands artikel hierover wezen wij reeds op: J. A. A. v. Doorn: Schaalvergroting als proces van sociale verandering. Soc. Gids, jan./febr. 1960.

⁹⁷⁾ M. Weber: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Tübingen 1920. p. 27.

Hij schrijft: „Es wäre eine reizvolle Aufgabe die gesamte Menschheitsgeschichte unter der Gesichtspunkt des Fremdes und seines Einflusses auf der Gang der Ereignisse zu schreiben“⁹⁸⁾.

Oldendorff gaf ten onzent in zijn Tilburgse oratie een boeiende beschouwing over de vreemdeling waarin hij zowel de sociale psychologie van de vreemdeling als diens betekenis voor de groep naging⁹⁹⁾.

Naast het vrijstaan tegenover de gemeenschap en de onpartijdigheid van de vreemdeling noemt hij nog de funktie van sociaal-kritikus en revolutionair¹⁰⁰⁾.

Merkwaardig is, dat Jones geen aandacht schenkt aan de door ons reeds genoemde theorieën van Ravenstein en Stouffer. Deze dragen n.l. stellig geen sociaal-psychologisch karakter. Het is niet duidelijk waarom Jones deze auteurs negeert. Pasten zij niet in zijn betoog of acht hij deze evenmin van sociologische aard?

ad. 6. Onze zesde konklusie luidde, dat de belangstelling van *psychologische* zijde voor vragen, die met migratie samenhangen in Nederland van zeer recente datum is. Wij konden slechts wijzen op Menges' dissertatie en op de publikatie van Frijda.

Het is niet mogelijk deze konklusie voor de buitenlandse psychologie over te nemen. Met name is dit niet mogelijk voor de Amerikaanse psychologie.

Zo verrichtte bijv. Klineberg reeds voor de tweede wereldoorlog een zeer omvangrijk onderzoek naar intelligentie-verschillen tussen groepen negers¹⁰¹⁾. Hij betrok daarbij de invloed van migratie naar de steden, waarbij hij tevens lette op de duur van het verblijf in deze steden.

Wij geven hieronder een tabel weer met gegevens uit Klineberg's onderzoek waaruit blijkt, dat de intelligentie scores hoger zijn naarmate de pp. langer in het stedelijk milieu hadden doorgebracht. Voorts blijkt er een vrij groot verschil in (gemeten) intelligentie tussen de negers, die naar een aantal steden in het Zuiden migreerden en zij, die zich in New York hadden gevestigd.

Tabel II Intelligentie naar woonplaats en duur van het verblijf in steden

woonplaats	duur verblijf	aantal pp	intelligentie scores
drie zuidelijke steden	1 of 2 jaar	64	40
idem	7 jaar	165	69
New York	1 of 2 jaar	150	72
idem	9 jaar of meer	157	94

⁹⁸⁾ W. Sombart. Der moderne Kapitalismus. München en Leipzig 1919 III. Band I. p. 883. Het 61e hoofdstuk is geheel aan de vreemdeling gewijd. Zie ook: Der Bourgeois. München en Leipzig 1913. p. 380.

⁹⁹⁾ A. Oldendorff; De vreemdeling. Oratie Tilburg 1956.

¹⁰⁰⁾ t.a.p. p. 15.

¹⁰¹⁾ O. Klineberg, Negro intelligence and selective migration. Columbia University Press 1935.

De interpretatie van deze cijfers levert uiteraard nog tal van moeilijkheden op. Het gaat ons echter hier om de signalering van het feit, dat een Amerikaans psycholoog zich voor 1940 reeds bezig hield met een probleemstelling, die ten onzent zowel voor als na de tweede wereldoorlog zeer aktueel was in sociologische kringen ¹⁰²⁾.

Men krijgt de indruk, dat de afstand tussen de twee specialisaties psychologie en sociologie in Amerika minder groot is dan in Nederland, waardoor de samenwerking tussen beoefenaren dezer wetenschappen ginds veel vaker voorkomt.

Deze kleinere afstand valt o.i. niet te verklaren door een minder grote verscheidenheid van de twee opleidingen aan de Amerikaanse Universiteiten of ook door een geringere specialisatie. Van groot belang lijkt ons hier de relatief sterke ontwikkeling van de sociale psychologie in de Verenigde Staten. Deze neemt een belangrijke brugpositie in tussen de beide wetenschappen. Dit wordt sterk weerspiegeld in enkele sociaal-psychologische tijdschriften, waarin regelmatig artikelen verschijnen van sociologen en meer „individueel” ingestelde psychologen. Wij denken hierbij vooral aan het tijdschrift *Human Relations*, maar ook aan de van 1945 tot 1954 verschenen *Journal of social Issues* *). Vooral in *Human Relations* verschenen verschillende artikelen, die op ons onderwerp betrekking hebben ¹⁰³⁾. Maar ook andere psychologische tijdschriften namen artikelen over migratie op ¹⁰⁴⁾.

Eveneens kenmerkend voor de door ons veronderstelde geringere afstand tussen psychologen en sociologen in de Verenigde Staten lijkt ons het verschijnsel, dat men Amerikaanse sociologen veel vaker en niet zelden

¹⁰²⁾ Voor een recent onderzoek in de trant van Klineberg, dat de invloed van het stedelijke en landelijke milieu enerzijds en van migratie naar de stad anderzijds op menselijke eigenschappen en capaciteiten tracht vast te stellen zie het artikel van de Finse psycholoog Kai van Fieandt: *Psychological effects of urban and rural domiciles*. *Acta Psych.* 1958, pp. 81-91. Van Fieandt vergeleek de groepen

- a. autochtone stedelingen
- b. autochtone plattelanders en
- c. naar de stad gemigreerden,

m.b.t. intelligentie (Wechsler Bellevue), tempo en aanpassing en „neuroticism”. Inderdaad constateerde hij grote verschillen, die echter bijna alle verdwenen, toen hij groepen met gelijke opleiding vergeleek.

*) Dit geldt ook, zij het in mindere mate voor Sociometry, de *Journal of Abnormal and Social Psychology* en de *Journal of Social Psychology*.

¹⁰³⁾ Zie b.v. het reeds geciteerde artikel van Eisenstadt.

Daarnaast: R. B. Zajonc: *Agressive attitudes of the stranger as a function of conformity pressure*. *Hum. Rel.* 1952, pp. 205-216.

R. Taft: *The shared frame of reference concept applied to the assimilation of immigrants*. *Hum. Rel.*, februari 1953.

¹⁰⁴⁾ Zie bijv. R. Taft: *The frames of reference used by immigrant and Australian children in mutual judgments*. *Am. J. of Psych.* 1953, pp. 105-117.

met succes, ziet werken met in de psychologie ontwikkelde meetinstrumenten. Deze „werktuigen” worden blijkbaar gemakkelijker uitgeleend en uitgewisseld. Als voorbeeld noemen wij een studie van de socioloog Martinson, die in een uitgebreid onderzoek verband trachtte te leggen tussen „personal adjustment” en trek naar de stad ¹⁰⁵⁾.

Het onderzoek vond plaats onder leerlingen van high schools. Martinson gebruikte bij dit onderzoek als criterium voor personal adjustment o.a. de bekende Adjustment Inventory van Bell en de California Test of Personality. Voor het onderzoek naar de beroepsbelangstelling maakte hij gebruik van de eveneens in de psychologie ontwikkelde Preference Record van Kuder ¹⁰⁶⁾.

Hiermede zijn wij gekomen aan het einde van het overzicht over de binnenlandse en buitenlandse migratieliteratuur.

In het hiernavolgende zullen wij ons bezig houden met de neiging tot vertrek uit de provincie Zeeland onder jonge manlijke arbeiders in Walcheren en het grootste gedeelte van Zuid-Beveland.

In het volgende hoofdstuk geven wij, teneinde het onderzoek de noodzakelijke achtergrond te verschaffen een beschrijving van de bevolking en de streek waarbij uiteraard ook de migratie uit de streek ter sprake komt.

¹⁰⁵⁾ F. M. Martinson: Personal adjustment and rural-urban migration. Rur. Soc., pp. 102-110.

¹⁰⁶⁾ Martinson's konklusie, dat „sociale agressie” bij meisjes migratie sterk bevordert, terwijl voor jongens vooral van belang zou zijn interesse voor het stedelijk milieu en schoolprestaties, hangt o.i. door de opzet van het onderzoek volkomen in de lucht.

HOOFDSTUK II. DE STREEK

A. HISTORISCHE ONTWIKKELING

Als achtergrond van onze studie over de migratie onder de jongere arbeidersbevolking in een deel van de provincie Zeeland, moge hier een summier overzicht volgen van de historische ontwikkeling van het gewest.

Voorals ten gevolge van een gunstige ligging op het kruispunt van toenmalige internationale handelsroutes n.l. van de Oostzee en de Elbe- en Wezermund naar Brugge; van het Rijngebied naar Brugge en van Engeland naar Bergen op Zoom en Antwerpen, ontwikkelden zich steden als Middelburg, Zierikzee en Veere. Reeds in de Middeleeuwen is er in Zeeland sprake van een omvangrijke handel met het buitenland.

Verburg wijst erop, dat Zeeland aldus direkt na de bedijking ingeschakeld werd in het internationale ruilverkeer en in de internationale arbeidsverdeling.

Hij schrijft: „Bijna van meeetaf waren dan ook de visserij en de landbouw georiënteerd op de „Geldwirtschaft,” en was de industrie er gericht op internationale afzet. Dit laatste gold met name voor de zout-, laken- en meekrapnijverheid.”¹⁾

Ook andere steden profiteerden van de economische bloei, zoals Vlissingen, Goes en Axel. Deze bloei was niet van lange duur. Een reeks van oorzaken leidden tot verval van de Zeeuwse handel.

Reeds in de 14e eeuw werd West-Zeeuws Vlaanderen getroffen door de concentratie van de handel in Brugge. Sedert ca. 1500 komt Antwerpen sterk naar voren. Middelburg voerde met deze stad een felle strijd om de opvolging van Brugge, een strijd, die ten nadele van Middelburg werd beslecht.

Toen in 1585 de Schelde werd gesloten, verplaatste de handel zich steeds meer naar Amsterdam. Wel speelde Middelburg nog een belangrijke rol in de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Middelburg bezat zelfs na Amsterdam de grootste Kamer en de stad bereikte tegen het einde der 17e eeuw haar hoogste inwonertal (30.000).

Vlissingen ontplooidde vooral activiteiten in het kader van de West-Indische Compagnie. Toch was reeds toen duidelijk, dat Rotterdam de Zeeuwse havens zou overvleugelen.

¹⁾ M. C. Verburg: De functie en de resultaten van het economisch-geografisch onderzoek m.b.t. de structurele wijzigingen als gevolg van het Delta-plan. in: Tijdschr. voor Ec. en Soc. Geografie, Dec. 1956, pp. 311-322.

Na het verval van de beide Compagnieën kwamen de Walcherse steden te staan voor een neergaande ontwikkeling op economisch gebied ²⁾).

Wie vandaag deze steden bezoekt, ziet duidelijk de herinneringen aan het grootse verleden. Wellicht het meest spektakulair contrasteert het heden met het verleden in Veere, waar de enorme dom en het prachtige stadhuis bijna vreemd aandoen in een stadje, dat thans nog nauwelijks duizend inwoners telt.

De ontwikkelingen op economisch gebied houden nauw verband met de *godsdienstige beïnvloeding* van de Zeeuwse bevolking. Het contact met Engeland bleef niet beperkt tot de handel. Ook op godsdienstig gebied vond een aanraking plaats. Het Engelse en Schotse Puritanisme werd waarschijnlijk via de handelskontakten naar Zeeland overgebracht en verbond zich daar met het Calvinisme ³⁾. De Protestantisering van de provincie werd sterk beïnvloed door de strijd tegen Spanje. Zeeland nam in deze strijd een uiterst strategische positie in. (Antwerpen!) Het koos in die tijd meestal de zijde van de protestanten. Dit Protestantisme werd zeer versterkt door de talrijke Franse Hugenoten, de Vlamingen en Brabanders, die naar het noorden vluchtten. De Franse invloed komt nog heden duidelijk uit in verschillende familienamen zoals Cevaal, Wanjon, Osté en Moggré. Bekend is, dat de immigranten ook nieuwe impulsen gaven aan het economische leven.

Het Rooms-Katholicisme kon zich echter in Zeeland in enkele gebieden handhaven. Merkwaardig is, dat er een tweetal duidelijke Rooms Katholieke enclaves in de provincie vallen aan te wijzen, n.l. één ten Zuid-Westen van Goes, en één in Oost Zeeuws Vlaanderen.

Bij de beschrijving van het protestantisme in Zeeland mag niet worden verzuimd de invloed van de zgn. „nadere reformatie” te vermelden, een godsdienstige stroming met een sterk mystieke inslag, die zijn oorsprong vindt in het 17e eeuwse piëtisme en geleid werd door Willem Teelinck, predikant op Schouwen en Duiveland, later te Middelburg. Naast Teelinck oefende grote invloed uit Jean de Labadie, Waals predikant te Middelburg, die na een konflikt met de Synode een vrije Waalse Gemeente stichtte te Veere. Voor Zuid Beveland moet worden genoemd de naam van Smijtegeld, predikant te Borssele en Goes, later te Middelburg ⁴⁾. Meertens merkt op, dat het mysticisme later in vele opzichten een karikatuur is geworden van het piëtisme in de 17e eeuw. Wel sluit het zich er bij aan door de sterke nadruk op de subjektiviteit in het geloofsleven. Niet de leer, evenmin de moraal, maar veel meer de individuele gemoedsbeweging staat op de voorgrond. Een ander kenmerk is het sterk wettische karakter

²⁾ Zie Verburg, t.a.p. pp. 313 e.v.

³⁾ Zie A. A. van Schelven, Geref. Theol. Tijdschrift 1916.

⁴⁾ B. Breek: Noord en Zuid Beverland, in Handboek Pastorale Sociologie, Deel I, pp. 40-72.

van de levenswandel, welke uiteraard traditionalisme en konservatisme in de hand werkt ⁵⁾).

Wij zouden hieraan nog willen toevoegen, dat deze geesteshouding tevens wordt gekenmerkt door ascese, die gepaard gaat met een zekere gelatenheid, soms met zwaartillendheid en in sommige gevallen zelfs met een neiging tot melancholie ⁶⁾).

De *ekonomische bedrijvigheid* neemt na de 17e eeuw af. Door het verschuiven van de vaarroutes komen eerst Amsterdam en later ook Rotterdam sterk naar voren. Zij overvleugelen beide de Zeeuwse havens en maken dat de Zeeuwse economie zijn internationale oriëntatie gaat verliezen. De scheepvaart op Middelburg en Veere loopt sterk terug ten gevolge waarvan tevens de verschillende eilanden t.o.v. elkaar sterker geïsoleerd raken.

De provincie valt noodzakelijk terug op de landbouw als welvaartsbron. De industriële ontwikkeling werd sterk geremd, waarschijnlijk mede door het gaan ontbreken van goede havens. Hierdoor is de vrij snelle industriële expansie van West-Nederland in de 19e en 20e eeuw aan Zeeland voorbijgegaan.

Van grote betekenis voor de provincie is geweest de aanleg van de Zeeuwse spoorlijn in 1869. Is het toevallig, dat zes jaar later de Koninklijke Maatschappij „De Schelde” te Vlissingen werd gesticht? Hiermee begon de industrialisatie van Zeeland.

Een gekoördineerde welvaartspolitiek werd in de provincie ernstig belemmerd door de natuurlijke barrières, die het gewest in een aantal delen doen uiteenvallen. Een provinciaal stedelijk centrum kon zich hierdoor moeilijk ontwikkelen; veel meer is de situatie ontstaan, dat elk gebied een min of meer duidelijk streekcentrum kent. Dit leidt zeer gemakkelijk tot antagonisme tussen de verschillende delen van het gewest en bemoeilijkt de integratie. Tevens betekent het dat de arbeidsmarkt sterk versnipperd wordt en weinig elastisch is, een omstandigheid, die voor sterk expansieve industrieën weinig aantrekkelijk is.

Kenmerkend voor de structuur van het Zeeuwse platteland zijn de grote aantallen zeer kleine gemeenten. Gelet op de in onze tijd vereiste perfectie op administratief en bestuurlijk gebied komen deze kleine gemeenten in een nadelige positie te verkeren. De rijksoverheid heeft hier oog voor en tracht te komen tot een gemeentelijke herindeling.

Dit laatste is sterk gestimuleerd door de reeks van rampen die Zeeland in het jongste verleden hebben getroffen. In dit overzicht mogen deze niet ontbreken. Zij volgen hier zonder commentaar, omdat de gebeurtenissen voor zichzelf spreken.

⁵⁾ P. J. Meertens: Walcheren, in a.w. p. 75.

⁶⁾ De verdeling der bevolking van Zeeland naar kerkgemeenschap was voor Zeeland in 1947: R.K. 25,7%; N.H. 45,5%; alle geref. kerken 20,2%; overige 2,0%; geen 6,6%.

- 1940 Bombardement van Middelburg. Voortduren van de strijd in Zeeland na 10 mei 1940.
- 1945 Bombardement van de Walcherse zeedijken door de geallieerden. Inundatie en evacuatie van grote delen van Walcheren.
- 1953 Februariramp. Grote delen van de provincie overstroomd en geëvakuëerd. Meer dan 1800 slachtoffers.

Deze gebeurtenissen hebben uiteraard diepe sporen nagelaten in de provincie. Maar tevens zijn zij aanleiding geworden tot nieuwe ontwikkelingen en bezinning op het historisch gegroeide ⁷⁾).

Het kwam in Walcheren tot de uitvoering van een omvangrijk herverkavelingsprogramma. Een voorstel tot herindeling van de gemeenten op Walcheren is in verre staat van voorbereiding, terwijl tenslotte het besluit tot afdamming van de zeearmen — het Deltaplan — voor Zeeland enorme konsekwenties met zich mee zal brengen.

De provincie staat hierdoor voor een veelszins nieuwe ontwikkeling.

Na de tweede Wereldoorlog komt Zeeland als *recreatiegebied* sterk naar voren. Het trekt de belangstelling van Nederlanders, maar niet minder van buitenlanders, waaronder vooral Duitsers en Belgen. De kust van Walcheren en Schouwen en Duiveland is een zeer gezocht vakantiegebied. De uitvoering van het Deltaplan zal de recreatiemogelijkheden in Zeeland nog sterk doen toenemen. Plannen worden uitgewerkt om achter de dijken grote recreatiegebieden aan te leggen. Door de op de dammen aan te leggen wegen wordt Zeeland bereikbaar voor weekend- en dagrecreatie van de zich snel ophopende bevolking in het Rotterdamse havengebied. De afstand Middelburg-Rotterdam, die thans over land nog ruim 140 km bedraagt, zal tot ongeveer de helft worden teruggebracht.

Wil men spreken van een isolatie van de bevolking in Zeeland, dan zal deze door de bovengeschetste ontwikkeling sterk afnemen. Ook in dat opzicht staat de provincie voor een nieuwe toekomst, waarin het zal gaan om het behoud van het waardevolle eigene, het afstoten van slechts vermeend belangrijke kulturelementen en het kritisch open staan voor en integreren van nieuwe mogelijkheden.

B. DE EKONOMISCHE STRUKTUUR

a. Zeeland

Voor een studie over de migratie uit een bepaald gebied is uiteraard een overzicht van de bestaansbronnen onmisbaar.

Het Economisch Technologisch Instituut voor Zeeland heeft in 1952 een studie gepubliceerd, die ons over de economische situatie van de

⁷⁾ J. E. Ellemers: De Februariramp. Assen 1954.

provincie uitgebreid informeert ⁸⁾. Uit deze studie blijkt duidelijk, dat de welvaartsontwikkeling in Zeeland vooral is gestagneerd door het achterblijven van de industriële ontwikkeling. Hierdoor was de provincie niet in staat de bevolking te binden aan het gewest.

In de loop der jaren hebben zich talrijke Zeeuwen genoodzaakt gezien buiten hun geboorteprovincie emplot te zoeken. Het achterblijven van de ontwikkeling van de industrie komt duidelijk uit, als wij de procentuele toeneming van de beroepsbevolking, werkzaam in de industrie in Nederland vergelijken met die in de provincie Zeeland. Deze bedroeg gedurende de periode 1899-1947 voor Nederland 126% en voor Zeeland 88% (exklusief de Belgische arbeidskrachten) ⁹⁾.

Zeeland is hierdoor een duidelijk agrarische provincie geworden. Toch moet na deze konstatering worden opgemerkt, dat de betekenis van de landbouw als bestaansbron in Zeeland na \pm 1900 afneemt, terwijl de industrie een steeds belangrijker plaats in het Zeeuwse economische leven gaat innemen. De volgende tabel moge deze ontwikkeling illustreren:

TABEL I Percentages van de Zeeuwse beroepsbevolking, werkzaam in landbouw en industrie in verschillende jaren ¹⁰⁾.

jaar	% in de landbouw	% i.d. industrie
1899	47,4	18,4
1909	46,2	20,4
1920	41,5	23,5
1930	40,4	24,5
1947	35,3	26,8

Duidelijk blijkt de afnemende betekenis van de landbouw als bron van werkgelegenheid. Dit wordt mede veroorzaakt door de voortschrijding van de rationalisatie en de mechanisatie van de arbeid in de landbouw. Een onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut voorspelt dat van 1900 tot 1970 in Zeeland 1780 arbeidskrachten in de landbouw overbodig worden ¹¹⁾.

Volgens de arbeidsmarktbeschrijving van het Rijksarbidsbureau werken in Zeeland sedert 1953 meer mannen in de nijverheid dan in de landbouw. In dat jaar werkte n.l. 35% van de mannelijke beroepsbevolking in de nijverheid, terwijl het percentage in de landbouw was teruggelopen tot 32% ¹²⁾.

Daar ons onderzoek zich heeft gericht op Walcheren en Zuid-Beveland zullen wij wat uitvoeriger stilstaan bij de economische structuur van deze beide gebieden.

⁸⁾ Ontwikkelingsplan voor Zeeland m.b.t. bevolking en industrie. Middelburg 1952.

⁹⁾ a.w. p. 29.

¹⁰⁾ a.w. p. 38.

¹¹⁾ C. de Galan: De landbouw in Zeeland. Rapport Landbouw Econ. Instituut no. 334. 1959.

¹²⁾ Arbeidsmarktbeschrijving 1954.

b. Walcheren

In Walcheren heeft de industrie een belangrijk aandeel gehad in de welvaartsontwikkeling. In 1875 werd te Vlissingen opgericht de N.V. Kon. Maatschappij „De Schelde”. Deze onderneming groeide van een bedrijfje van 25 man in 1875 tot een grote scheepswerf en machinefabriek die thans aan meer dan 3500 werknemers arbeid verschaft. Dit grote bedrijf neemt een sterk dominerende plaats in op Walcheren en is er oorzaak van, dat Vlissingen een vrij eenzijdige economische structuur bezit.

In Middelburg zijn vooral de verzorgingsbedrijven gekoncentreerd, terwijl hier ook het provinciale bestuur en de meeste rijksdiensten zijn gevestigd. Middelburg kent slechts één middelgrote industrie n.l. de Vitrite Works, die fittingen in massa-fabrikage vervaardigt. De bevolking spreekt dan ook van de „fitting-fabriek”. Hier vinden ruim 400 man werk. Het tussen Vlissingen en Middelburg gelegen Oost- en West-Souburg is sterk onder de invloed van het expanderende Vlissingen gekomen. Het is een forensen-gemeente met een oude plattelandsstructuur. Het overige Walcheren vertoont een typisch agrarisch karakter. In Arnemuiden en Veere neemt de visserij een belangrijke plaats in. Gezien deze verschillen in economische structuur is het zinvol, onderscheid te maken tussen de Kanaalzône (Vlissingen, O. en W. Souburg en Middelburg) op Walcheren en agrarisch Walcheren.

De onderstaande tabel toont duidelijk het verschil in beroepssamenstelling tussen deze beide delen van Walcheren.

TABEL II Beroepsbevolking per 31 mei 1947 voor Walcheren ¹³⁾.

Beroepssector	Kanaalzône		Agrar. Walch.		Walcheren	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Industrie	8.084	45,0	2.517	27,7	10.601	39,1
Landb./visserij	762	4,2	3.963	43,7	4.725	17,5
Ekon. Diensten	5.088	28,3	1.314	14,5	6.402	23,7
Sociale Diensten	4.054	22,5	1.277	14,1	5.331	19,7
Totaal	17.988	100,0	9.071	100,0	27.059	100,0

Zoals wij reeds in ons overzicht van de ontwikkeling van de provincie vermeldden, is Walcheren als recreatiegebied vrij sterk in opkomst. Dit leidt uiteraard tot nieuwe inkomstenbronnen voor de bevolking, al zijn deze in hoge mate aan seizoenschommeling onderhevig.

Tenslotte maken wij nog melding van de bestaande plannen om te komen tot de aanleg van haven- en industrieterreinen aan diep vaarwater, in het zgn. Zuid-Sloe tussen Walcheren en Zuid-Beveland waar de uitbreidingsplannen van de N.V. „De Schelde” kunnen worden gerealiseerd,

¹³⁾ Bron: E.T.I. voor Zeeland.

doch waar tevens andere industrieën zullen moeten worden gevestigd om de investeringen verantwoord te doen zijn. Wanneer deze plannen worden gerealiseerd is hier een vrij spektakulaire industriële ontwikkeling te verwachten, waarbij ook Zuid-Beveland zal betrokken zijn.

c. Zuid- en Noord-Beveland

Hoewel ons onderzoek zich niet tot Noord-Beveland heeft uitgestrekt, geven wij hier een overzicht van de economische structuur van Zuid- en Noord-Beveland gezamenlijk. Dit omdat beide „eilanden” door het C.B.S. als één economisch-geografisch gebied worden behandeld.

De economische structuur van Noord- en Zuid-Beveland is overwegend agrarisch. De industrie heeft hier nog weinig betekenis. Men vindt slechts in Goes, Heinkenszand en 's-Heer-Arendskerke enkele kleine industrieën.

In Kapelle en omgeving kwam een tuinbouwcentrum (fruitteelt) op, waardoor de werkgelegenheid werd vergroot.

Uniek is de schelpdierenkultuur te Yerseke, die daar grote welvaart bracht en aan vele handen werk geeft. Deze cultuur wordt door de uitvoering van het Deltaplan helaas met ondergang bedreigd.

De stad Goes geeft een krachtige ontwikkeling te zien. Hij fungeert vooral als Zuid-Bevelands streekcentrum en komt als provinciaal centrum sterk naar voren. Naast de functie van verzorgingscentrum vallen ook die van agrarisch en onderwijscentrum op. Goes tracht met enig succes meer industrie aan te trekken en werd onlangs aangewezen als primaire ontwikkelingskern.

Door het Drie-eilanden plan heeft Noord-Beveland zijn eilandkarakter verloren. In oktober 1960 werd de weg over de dam tussen de twee Bevelanden geopend.

De landbouw in Zuid-Beveland geeft sterke contrasten te zien. Naast zeer grote boerenbedrijven (Wilhelminapolder, Nieuwland) komen er zeer kleine voor. Deze laatste vindt men vooral in de „zak” van Zuid-Beveland. Hier worden echter herverkavelingswerkzaamheden en cultuurtechnische werken uitgevoerd.

De beroepsstructuur zag er bij de volkstelling van 1947 aldus uit.

TABEL III Beroepsbevolking per 31 mei 1947 van Noord- en Zuid-Beveland ¹⁴⁾.

Beroepssector	Absoluut	%
Industrie	5.138	18,6
Landbouw + Visserij	12.476	45,2
Ekonomische Diensten	5.645	20,4
Sociale Diensten	4.361	15,8
Totaal	27.620	100,0

¹⁴⁾ Bron: E.T.I. voor Zeeland.

C. DE DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING; DE MIGRATIE

Uit de beschrijving van de economische structuur is gebleken, dat Zeeland zijn agrarisch karakter lang heeft behouden.

De ontwikkeling van het bevolkingscijfer is hierdoor voor een groot deel bepaald. Door de betrekkelijk geringe uitbreiding van de welvaartsbronnen kon de „natuurlijke” bevolkingsaanwas (d.i. geboorte minus sterfte) niet in zijn geheel een bestaan vinden in het gebied.

a) *Het vertrekoverschot*

Zeeland is reeds jaren lang een zgn. expulsie-gebied. Gedurende de periode 1880-1950 verloor de provincie door een voortdurend negatief vestigingssaldo 123.210 personen ¹⁵⁾. Vergelijkt men Zeeland met de andere provincies van ons land, dan blijkt dat deze provincie ook *relatief* gezien gedurende de periode 1880-1950 de meeste mensen aan andere provincies afstond. In de volgende tabel is een vergelijking gemaakt tussen de verschillende Nederlandse provincies, waarbij het vertrekoverschot is uitgedrukt in het percentage van de *gemiddelde* bevolking in 1880 en 1950.

De volgorde der provincies is naar de grootte van het relatieve vertrekoverschot.

TABEL IV Procentuele vertrekoverschotten voor de Nederlandse provincies ¹⁶⁾.

Provincie	Vertrekoverschot in % van de gemiddelde bevolking in 1880 en 1950
Zeeland	+ 53,5
Friesland	+ 49,5
Groningen	+ 34,1
Drente	+ 29,1
Gelderland	+ 6,7
Noord-Brabant	+ 5,2
Overijssel	+ 4,9
Limburg	— 2,3
Zuid-Holland	— 5,1
Noord-Holland	— 10,9
Utrecht	— 16,7

Men ziet hoe de vestigingsoverschotten terecht komen in het sterk geïndustrialiseerde westen.

Zeeland, Friesland en Groningen zijn wel bij uitstek provincies die mensen leveren aan de andere provincies.

Beziet men de bij ons onderzoek betrokken delen van Zeeland apart, dan blijkt, zoals valt te verwachten, dat de overwegend agrarische gebieden in Zeeland relatief de meeste personen verliezen.

¹⁵⁾ Ontwikkelingsplan p. 9.

¹⁶⁾ a.w. p. 9.

Hieronder volgt een tabel, waarin van de tot nu toe onderscheiden gebieden het absolute en relatieve vertrekoverschot is vermeld.

TABEL V Vertrekoverschot gedurende 1880-1950 voor enkele gebieden in Zeeland ¹⁷⁾.

Gebied	Vertrekoverschot 1880-1950	Vertrekoverschot in % v.d. gemidd. bev. in 1880-1950
Kanaalzône		
Walcheren	7.614	19,2
Agrar. Walcheren	11.791	61,1
Noord-Beveland	6.147	84,8
Zuid-Beveland zonder Goes	24.052	63,3
Goes	282	2,9
Zeeland	123.210	53,5

Duidelijk is te zien hoe groot het verlies is in de overwegend agrarische gebieden. Veel kleiner is het in de geïndustrialiseerde kanaalzône van Walcheren; Goes valt door zijn lage vertrekoverschot wel heel sterk op.

Na 1945

Is Zeeland ook na de tweede wereldoorlog een expulsiegebied gebleven? Het C.B.S. verschafte hierover meer recente gegevens, in een in 1954 geopende reeks statistische publikaties ¹⁸⁾.

Bij het hanteren van de gegevens uit de eerste publikatie is het noodzakelijk te bedenken dat de cijfers voor Zeeland gedurende de periode 1948-1952 werden beïnvloed door naar de provincie terugkerende Zeeuwen, die in verband met de inundatie van Walcheren uit de provincie waren vertrokken. Deze vestiging vond vooral nog plaats in 1948 en 1949, terwijl in deze periode zich eveneens verschillende personen vestigden i.v.m. de herstelwerkzaamheden en de wederopbouw van Walcheren. Hierdoor wordt het beeld van de migratie in deze periode geflatteerd.

Hieronder geven wij een tabel met de migratiecijfers.

TABEL VI Interprovinciale migratie gemiddeld per jaar voor Zeeland ¹⁹⁾.

periode	vestiging uit andere prov.	vertrek naar andere prov.	vertrekoverschot	vertrekoverschot per 1000 der gemiddelde bevolking der prov.
1948—'52	4609	5490	881	3,2
1953—'55	4845	6815	1970	7,2
1956—'57	5716	6874	1158	4,2

¹⁷⁾ Bron: Ontwikkelingsplan p. 9.

¹⁸⁾ Statistiek van de binnenlandse migratie 1948-1952. Zeist 1954. Tevens verschenen de publikaties over 1953-1955, (Zeist 1957) en over 1956-1957. (Zeist 1959).

¹⁹⁾ Zie noot 18.

Uit deze gegevens blijkt wel, dat de migratie in Zeeland niet van karakter is veranderd. Ook na de tweede wereldoorlog is Zeeland een expulsiegebied gebleven.

Het is echter niet zo, dat Zeeland ook na de tweede wereldoorlog in vergelijking met de andere provincies *relatief* de meeste personen door migratie verliest. Hieronder volgt een overzicht van de relatieve migratieoverschotten voor alle Nederlandse provincies gedurende drie perioden.

TABEL VII Vertrekoverschotten, *gemiddeld per jaar per 1000 der gemiddelde bevolking in de Nederlandse provincies* ²⁰⁾.

Provincie	1948—'52	1953—'55	1956—'57
Groningen	+ 5,7	+ 8,1	+ 7,3
Friesland	+ 6,2	+ 10,2	+ 11,0
Drente	+ 4,4	+ 7,9	+ 7,3
Overijssel	+ 0,2	+ 1,6	+ 1,0
Gelderland	— 0,4	— 1,3	— 1,0
Utrecht	— 1,0	— 2,3	— 3,8
Noord-Holland	— 1,7	— 1,0	— 1,1
Zuid-Holland	— 0,5	— 1,8	— 1,4
Zeeland	+ 3,2	+ 7,2	+ 4,2
Noord-Brabant	— 0,2	— 1,1	— 0,9
Limburg	— 0,4	— 1,2	— 0,3
N.O. Polder	— 280,5	— 114,3	— 64,5

Het is duidelijk, dat in de periode 1948—1957 Friesland, Groningen en Drente relatief meer inwoners door het migratieproces verliezen dan Zeeland. Gedurende de drie onderscheiden perioden is er sprake van een merkwaardig konstante rangorde in de grootte van de gemiddelde provinciale vertrekoverschotten.

Friesland spant de kroon, direkt gevolgd door Groningen en Drente. Zeeland heeft een kleiner verschil tussen vertrek en vestiging, terwijl Overijssel niet ver van het migratie-evenwicht is verwijderd.

Uit deze tabel komt een Nederlands probleem, n.l. dat van de opeenhoping van de bevolking in de randstad Holland duidelijk naar voren. De overheid tracht deze ontwikkeling af te remmen door een politiek van industriespreiding, waardoor ook de provincies, die nu nog hun bevolking niet kunnen binden en waar sprake is van een tekort aan werkgelegenheid, in de economische expansie kunnen gaan delen.

In dit kader moet ook worden gezien de aanwijzing van zgn. probleemgebieden door de rijksoverheid. In deze gebieden met veelal een hoog vertrekoverschot en een tekort aan werkgelegenheid poogt men de welvaartsontwikkeling door het scheppen van gunstige voorwaarden te stimuleren. Het beleid is erop gericht om door kredieten, verbetering van verbindingen, aanleg van geschikte industrieterreinen, kortom, door het verbeteren van de zgn. infrastructuur, deze gebieden aantrekkelijk te maken voor het vestigen van bedrijven. Ook Zeeland is in 1960 tot probleemgebied verklaard. De genoemde activiteit wordt echter niet op de probleemgebieden als geheel gericht. In elk gebied worden zgn. primaire en sekundaire ontwikkelingskernen

²⁰⁾ Bron: Statistiek der binnenlandse migratie.

aangewezen, waarop de overheidsactiviteit zal worden toegespitst. Voor Zeeland werden als primaire kernen aangewezen Goes en Terneuzen en als sekundaire St. Maartensdijk op Tholen en Zierikzee. In deze plaatsen zal dus met hulp van het rijk worden getracht het aantal welvaartsbronnen uit te breiden.

b) Migratiebalans van Zeeland met de andere provincies

Op welke wijze komt het na-oorlogse Zeeuwse vertrekoverschot tot stand in het migratieverkeer met de andere provincies? De statistiek van de binnenlandse migratie stelt ons in staat deze vraag nauwkeurig te beantwoorden. Tabel VIII geeft de migratiesaldi voor Zeeland met elk van de andere provincies.

TABEL VIII Migratiesaldi voor Zeeland met de overige provincies gedurende 1948—1952 en 1953—1957 gemiddeld per jaar ²¹⁾.

Provincie	Periode	
	1948—1952	1953—1957
Groningen	+ 47	+ 25
Friesland	+ 13	+ 23
Drente	+ 2	+ 4
Overijssel	— 39	— 3
Gelderland	— 56	— 132
Utrecht	— 75	— 135
Noord-Holland	— 142	— 144
Zuid-Holland	— 321	— 611
Noord-Brabant	— 73	— 390
Limburg	— 31	— 43
N.O. Polder	— 214	— 216
Centraal Bevolkings-Register	— 92	+ 37

Hieruit blijkt, dat uit Zeeland meer mensen naar vrijwel alle afzonderlijke provincies vertrekken dan dat zich uit deze provincies personen in Zeeland vestigen. De uitzonderingen zijn de provincies Friesland, Groningen en Drente. Dit komt overeen met het in tabel VIII gekonstateerde feit, dat deze drie provincies een relatief groter migratieoverschot hadden in de beschouwde periode dan Zeeland.

De grootste vertrekoverschotten blijkt Zeeland te hebben met Zuid-Holland, Noord-Holland en Noord-Brabant. Wij komen hierop nog terug wanneer wij hierna de vraag stellen naar de afstand die de Zeeuwse migranten afleggen, als zij zich buiten de provincie vestigen. Het betrekkelijk kleine negatieve saldo in de eerste periode met de provincie Noord-Brabant wordt mede veroorzaakt door het feit, dat in 1948 en 1949 nog verschillende „geëvakueerde” Zeeuwen vanuit Brabant naar Walcheren terugkeerden.

Het hoge negatieve saldo met de Noord-Oost Polder is een gevolg van

²¹⁾ Bron: Statistiek van de binnenlandse migratie.

de uitgifte van bedrijven in deze polder. Hierbij werden bedrijven gereserveerd voor boeren, die in het kader van de herverkaveling in Zeeland land wilden inleveren. Verschillende Zeeuwse boeren maakten van deze gelegenheid gebruik en vestigden zich in de Noord-Oost Polder.

c) Migratie en Afstand

Een interessante vraag, die reeds verschillende onderzoekers heeft bezig gehouden, is die naar de grootte van de afstand, die migranten afleggen. Hoewel wij in dit hoofdstuk een achtergrondbeschrijving geven van het gebied van ons onderzoek, lijkt het ons juist op deze plaats in het kort de ontwikkeling van de theorievorming over het verband tussen migratie en afstand te schetsen en daarna de vraag te stellen of deze theorie door de Zeeuwse migranten wordt bevestigd.

Reeds in de vorige eeuw formuleerde Ravenstein zijn bekende, in 19e eeuwse trant geformuleerde, migratiewetten²²⁾. Eén van deze „wetten” luidde, dat de meeste migratie over korte afstand plaats vindt.

In 1938 publiceerde Dorothy S. Thomas een uitgebreide monografie, waarin zij tot de konklusie komt, dat naast factoren als de conjunctuur en de „community structure” de afstand een grote rol speelt bij migratie²³⁾.

Stouffer publiceert in 1940 een artikel, waarin hij uitdrukkelijk terugrijpt op de klassieke wet van Ravenstein²⁴⁾. Hij wil een theorie ontwikkelen, die, naar hij zelf zegt, een relatie zal leggen tussen migratie en afstand en die het voordeel heeft verifieerbaar te zijn. Verder stelt hij dat de theorie niet alleen is toe te passen op migratie, maar ook op geheel andere sociale verschijnselen, waarbij de afstand een rol speelt, zoals het zoeken van werk, van een huwelijkspartner en het doen van inkopen in winkels.

Stouffer formuleert zijn theorie meer specifiek dan Ravenstein, hoewel dezelfde grondgedachte aan beide „wetten” (ook Stouffer spreekt over „a modest formulation of a new sociological law”) ten grondslag ligt.

De theorie luidt, dat het aantal personen, dat van A naar B trekt recht evenredig is met het aantal mogelijkheden (opportunities) in B en omgekeerd evenredig met het aantal tussen A en B liggende mogelijkheden (intervening opportunities).

Het is merkwaardig, dat de afstand in deze theorie in het geheel niet

²²⁾ E. G. Ravenstein: The laws of migration. *Journal of Royal Statistical Society*, juni 1885 en juni 1889.

²³⁾ D. S. Thomas: Research memorandum on migration differentials. *Soc. Science Res. Council Bulletin*. no. 43. New York 1938.

²⁴⁾ S. A. Stouffer: Intervening opportunities; a theory relating mobility and distance. *A.S.R.*, Dec. 1940, pp. 845-867.

voorkomt. Stouffer zegt hierover, dat hij de interventie mogelijkheden opvat als een functie van de afstand.

Het is duidelijk, dat de theorie zeer vaag blijft als men het begrip opportunity niet een nadere inhoud geeft. Voor elke toepassing van de theorie zal men, ook volgens Stouffer, moeten komen tot een geschikte definitie hiervan. Hijzelf toetst de theorie aan de hand van gegevens over verhuizingen in de stad Cleveland (Ohio). Voor de vaststelling van het begrip opportunity en interventie mogelijkheden voor een woningzoekende gebruikt hij een tweetal criteria n.l. de huurwaarde van de woningen in de verschillende wijken en de huidskleur van de bewoners van de wijken. Hij gaat de mobiliteit van negers en blanken afzonderlijk na. De uitkomst van Stouffer's onderzoek is zodanig, dat inderdaad een sterke overeenkomst bleek te bestaan tussen de op grond van de theorie verwachte aantallen verhuizers van één wijk naar de verschillende andere en de feitelijke aantallen. Stouffer noemt de resultaten dan ook bemoedigend.

Een jaar later komen Thomas en Bright, op grond van een onderzoek naar de migratie tussen de verschillende Amerikaanse staten, tot de conclusie, dat Stouffer's theorie door de feiten wordt bevestigd ²⁵⁾.

In 1949 verschijnt opnieuw een artikel, in hetzelfde tijdschrift waarin Stouffer's theorie werd gepubliceerd, over het verband tussen migratie en afstand. Het is van de hand van Bogue en Thompson ²⁶⁾. Opvallend is, dat de auteurs noch gewag maken van Stouffer's theorie, noch van het door ons geciteerde artikel van Thomas en Bright, dat vrijwel dezelfde probleemstelling had.

Hoe dit zij, ook Bogue en Thomas komen tot de conclusie, op grond van een analyse van de migratie tussen de Amerikaanse staten, dat bij migratie de afstand een belangrijke barrière vormt. Tot hiertoe levert hun onderzoek niet veel nieuws op. Zij voegen er echter aan toe, en hierin lijkt ons de betekenis van deze publikatie te liggen, dat de afstand voor verschillende bevolkingsgroepen niet een gelijke barrière betekent. Zij bewijzen bijv. dat stedelingen over grotere afstanden trekken dan plattelanders. Hetzelfde geldt voor mannen in vergelijking met vrouwen ²⁷⁾ en voor blanken in vergelijking met negers. Deze feiten openen o.i. aanknopingspunten voor sociaal-psychologische en sociologische theorievorming. Wij hopen hierop in hoofdstuk IX i.v.m. de resultaten van ons eigen onderzoek terug te komen.

Resumerend menen wij dat Stouffer's theorie over de betekenis van de faktor afstand bij migratie een belangrijke stap voorwaarts betekent.

²⁵⁾ Dorothy S. Thomas en M. C. Bright: Interstate migration and distance. A.S.R. dec. 1941. pp. 773-783.

²⁶⁾ D. J. Bogue en W. S. Thompson: Migration and distance. A.S.R. april 1949. pp. 236-244.

²⁷⁾ Hetzelfde geldt voor Nederland. Zie Statistiek Binnenlandse Migratie 1948-1952 p. 16.

Men kan als bezwaar aanvoeren, dat de theorie een voor de hand liggende stand van zaken op ingewikkelde wijze formuleert. Inderdaad is de theorie uiterst plausibel. Is dit echter een bezwaar voor een theorie? Een groter bezwaar lijkt ons de vaagheid van het begrip opportunity. Het definiëren van dit begrip zou wel eens de grootste moeilijkheden kunnen opleveren. Wij denken bijv. aan een onderzoek naar de invloed van de faktor afstand bij de keuze van een huwelijkspartner. Wat zijn voor de jongeman op het huwelijkspad opportuniteiten? Men zal hier rekening moeten houden met de leeftijd van de meisjes. Maar ook met kerkgenootschap, met sociaal milieu en zelfs met lichamelijke aantrekkelijkheid? Het beantwoorden van deze en soortgelijke vragen zal de onderzoeker wel hoofdbrekens kosten!

Tegenover dit nadeel staat echter het notoire voordeel dat de theorie ook buiten het gebied van de migratie toepasbaar is, hetgeen zijn rijkwijdte vergroot.

Een voorbeeld, waarbij de theorie uitstekende diensten zou kunnen bewijzen is de keuze van een universiteit door eerstejaarsstudenten.

Gebleken is, dat de faktor afstand in Nederland bij deze keuze een belangrijke rol speelt. Bijna alle universiteiten zijn in hoge mate streek-universiteiten ²⁸⁾.

Dit geldt in mindere mate voor de Vrije Universiteit te Amsterdam ²⁹⁾.

Het is nu o.i. mogelijk met gebruikmaking van Stouffer's theorie na te gaan in hoeverre andere universiteiten *relatief* aan dit streekkarakter ontsnappen en eveneens in hoeverre ook bij de inschrijving aan de Vrije Universiteit de faktor afstand een rol speelt.

Toepassing van Stouffer's theorie zou hier tot interessante resultaten kunnen leiden.

d) *De wet van Stouffer en het vertrek uit Zeeland*

1) *Voor Zeeland*

Terugkerend naar ons uitgangspunt, n.l. de migratie van inwoners van Zeeland naar gebieden buiten deze provincie, doet zich als vanzelf de vraag voor in hoeverre deze migranten zich gedragen volgens Stouffer's wet.

Om dit na te gaan maakten wij gebruik van de C.B.S.-publicaties over de binnenlandse migratie gedurende het decennium 1948-1957.

Een aanwijzing voor het feit, dat aan Stouffer's wet ook bij de Nederlandse migratie globaal wordt voldaan, is al direkt te vinden in het feit, dat 51% van alle Nederlandse migranten verhuisde naar plaatsen in *dezelfde provincie*; 29% naar plaatsen in een aangrenzende provincie, terwijl 20% migreerde naar niet-aangrenzende provincies ³⁰⁾.

²⁸⁾ Statistiek van het hoger onderwijs 1954-1955 en 1955-1956. Zeist 1957 p. 70.

²⁹⁾ a.w. p. 71.

³⁰⁾ Statistiek Binnenlandse Migratie 1948-1952 p. 17.

Voor 1952 is berekend welk percentage van de woonplaatsveranderingen plaats vond tussen *aangrenzende gemeenten*. Dit bleek bijna 23% te belopen ³¹⁾.

Het is uit deze gegevens wel duidelijk, dat in ons land de korte-afstand-migratie sterk overweegt ³²⁾.

Voldoen migranten uit de provincie Zeeland aan Stouffer's theorie? Om deze vraag te beantwoorden moesten wij inhoud geven aan het begrip opportunity. Gezien de beschikbare gegevens moest deze begripsbepaling een globaal karakter hebben. Wij gingen er daarom van uit, dat het aantal opportunities in elke provincie gelijk is te stellen met het aantal inwoners van de betreffende provincie. Dit ligt o.i. voor de hand. De kansen om terecht te komen in Zuid-Holland zijn alleen al op grond van de daar aanwezige bevolking veel groter dan die in Utrecht. In de tweede plaats veronderstelden wij, dat de „intervening opportunities” evenredig met de afstand toenemen. Het was ons mogelijk om, uitgaande van deze twee veronderstellingen, Stouffer's theorie voor het Zeeuwse interprovinciale vertrek te toetsen. Wij moesten alleen nog een maat vinden, voor de afstand van Zeeland tot de verschillende andere Nederlandse provincies. Het lag hierbij voor de hand het „zwaartepunt” van de verschillende provincies te bepalen. Hierbij moet niet worden gedacht aan het geografische zwaartepunt, doch aan het bevolkingszwaartepunt.

Kiezen wij als voorbeeld de provincie Limburg. Het geografisch zwaartepunt ligt hier stellig meer Noordelijk (wellicht in de omgeving van Roermond) dan het bevolkingszwaartepunt omdat de Limburgse bevolking is gekoncentreerd in de mijnstreek en in Maastricht.

Dit bracht ons ertoe om niet Roermond maar Sittard aan te wijzen als centrum van de provincie. Voor Zeeland lag het voor de hand Goes als centrum te kiezen ³³⁾.

In TABEL IX zijn de door ons aangewezen centra der verschillende provincies vermeld, evenals de afstanden van de verschillende provincies t.o.v. Goes. Bij de bepaling van de grootte van de afstanden tussen de provinciale centra deed zich de vraag voor wat hier onder afstand moest worden verstaan. Deze kon niet hemelsbreed worden gemeten door op een kaart de passerpunt in Goes te plaatsen, concentrische cirkels door de verschillende bevolkingszwaartepunten te trekken en de grootte van de stralen te meten. Men houdt dan n.l. geen rekening met het feit, dat de weg uit Zeeland, wanneer wij afzien van moeilijke verbindingen over water, naar de andere provincies steeds loopt over de omweg over Bergen op Zoom. Wij kozen dan ook voor de wegafstand. Om deze te bepalen maakten wij gebruik van een afstandstabel van de A.N.W.B..

³¹⁾ t.a.p. p. 17 en 18.

³²⁾ Ook bij middenstanders overweegt de korte afstand-migratie. Zie: E. J. Tobi en A. W. Luyckx: *Herkomst en toekomst van de middenstander*. Amsterdam 1950. pp. 114 en 115.

³³⁾ De aanwijzing van de bevolkingszwaartepunten geschiedde niet volgens streng methodische richtlijnen.

In TABEL IX zijn deze afstanden in de derde kolom vermeld.

De provincies zijn gerangschikt naar de grootte van de afstand t.o.v. Goes.

TABEL IX Aangenomen bevolkingszwaartepunten van de Nederlandse provincies en afstanden tot het Zeeuwse zwaartepunt (Goes).

Provincie	Bevolkingszwaartepunt van de provincie	wegafstand (in km) tot Goes
Noord-Brabant	Tilburg	99
Zuid-Holland	Rotterdam	119
Utrecht	Utrecht	146
Gelderland	Arnhem	187
Noord-Holland	Amsterdam	197
Limburg	Sittard	214
Overijssel	Rijssen	262
Drente	Beilen	315
Friesland	Leeuwarden	336
Groningen	Groningen	354

Wij zijn thans in staat na te gaan of Stouffer's theorie voor het interprovinciale Zeeuwse vertrek opgeld doet.

Dit zal het geval zijn, indien er een sterk verband blijkt te bestaan tussen de grootte van de breuk, waarvan de teller gevormd wordt door het bevolkingspercentage van een provincie en de noemer door de afstand van deze provincie tot Goes enerzijds en het aantal migranten uit Zeeland naar deze provincie anderzijds.

In TABEL X zijn deze gegevens voor Zeeland verzameld over de periode

TABEL X

1	2	3	4	5
provincie	% v.d. bevolking van Nederland per 1-1-1952	wegafstand tot Goes	uitkomst deling Kol. 2 kol. 3 x 10.000	aantal migranten uit Zeeland gem. per jaar over 1948/1957 ³⁴⁾ .
Z-Holland	23,8	119	2000 (1)	2019 (1)
N-Brabant	12,5	99	1263 (2)	1245 (2)
N-Holland	18,4	197	934 (3)	1066 (3)
Gelderland	10,8	187	578 (4)	538 (4)
Utrecht	5,7	146	390 (5)	409 (5)
Limburg	7,3	214	342 (6)	191 (6)
Overijssel	6,7	262	256 (7)	180 (7)
Friesland	4,5	336	134 (8)	90 (8)
Groningen	4,5	354	127 (9)	100 (8)
Drente ³⁵⁾	2,8	315	89 (10)	70 (10)
				5908 +

³⁴⁾ Bron: Statistiek van de Binnenlandse migratie 1948-1957.

³⁵⁾ Geen rekening is gehouden met het vertrek naar de Noord-Oost Polder en het Centraal Bevolkingsregister.

1948—1957. De rangschikking van de provincies is geschied naar de grootte van de in kolom 4 vermelde uitkomst. In kolom 4 en 5 zijn tussen haakjes geplaatst de aanduidingen van de grootte van de in genoemde kolommen voorkomende getallen.

Uit TABEL X blijkt duidelijk dat Stouffer's wet voor het Zeeuwse interprovinciale vertrek vrijwel perfect opgaat. Berekening van een Spearman-rangkorrelatie-koëfficiënt levert een waarde op (zie de tussen haakjes geplaatste cijfers in kolom 4 en 5) van

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum D^2}{N(N^2-1)} = 1 - \frac{6.2}{10.99} = 0,988.$$

Nemen wij aan dat Stouffer's wet opgaat, dan geeft deze de mogelijkheid om scherpere vergelijkingen te maken tussen theoretisch-verwachte waarden en de feitelijk geobserveerde. Zetten wij de uitkomsten in tabel 4 om in percenten, dan is het mogelijk om, wanneer wij het totaal aantal vertrokkenen per jaar uit Zeeland kennen, precies te berekenen hoeveel er volgens Stouffer's theorie, uiteraard met inachtneming van onze supposities, in elke provincie terecht moeten komen.

In TABEL XI is het resultaat van deze berekening opgenomen.

TABEL XI Op grond van Stouffer's theorie verwachte aantallen migranten uit Zeeland naar de andere provincies en de werkelijke aantallen (gemiddeld per jaar over de periode 1948—1957)³⁰⁾.

1	2	3	4
provincie	verwachte aantallen	Geregistreerde aantallen	verschil kolom 3—2
Zuid-Holland	1933	2019	+ 86
Noord-Brabant	1221	1245	+ 24
Noord-Holland	903	1066	+ 63
Gelderland	558	538	— 20
Utrecht	377	409	+ 32
Limburg	330	191	— 139
Overijssel	248	180	— 68
Friesland	129	90	— 39
Groningen	123	100	— 23
Drente	86	70	— 16
Totaal	5908	5908	0

De verschillen tussen verwachte en geobserveerde waarden zijn in het algemeen klein, hetgeen na de hoge korrelatiewaarde, die hiervoor werd gevonden, niet behoeft te verwonderen. TABEL XI biedt ons nu de mogelijkheid om de konklusie te trekken, dat, wanneer men Stouffer's wet in de door ons gebruikte benadering als maatstaf aanlegt, er onder de Zeeuw-

³⁰⁾ Bron: Statistiek der Binnenlandse Migratie.

se „trekkers” een voorkeur bestaat voor de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht, terwijl vooral de provincie Limburg wordt gemeden, maar ook Overijssel en Friesland.

Het randstad-probleem komt dus ook hier duidelijk tot uiting. Vooral nog wagen wij ons niet aan de verklaring waarom Limburg in zo sterke mate wordt gemeden. De gedachte dringt zich op dat Limburg als Rooms Katholieke provincie de Zeeuwse migranten weinig aantrekt. Hier staat echter tegenover dat Noord-Brabant niet wordt gemeden. Men bedenke voorts dat Zeeland weliswaar een protestantse provincie mag heten, maar dat 25,7% van de Zeeuwse bevolking in 1947 tot de Rooms Katholieke Kerk behoorde.

2) *Voor Walcheren en Zuid- en Noord-Beveland.*

Na het beantwoorden van de vraag waar de Zeeuwse migranten, die over de provinciale grenzen trokken, terecht kwamen, stellen wij de vraag hoe de migranten uit onze onderzoekgebieden Walcheren en Zuid-Beveland zich gedragen. Over Walcherse gegevens konden wij uit de migratiestatistieken beschikken. Dit geldt echter niet voor Zuid-Beveland, omdat het CBS Zuid- en Noord-Beveland tezamen als één economisch geografisch gebied beschouwt.

Daarom werden de gegevens van deze gebieden tezamen gebruikt.

De berekening geschiedde op dezelfde wijze als voor Zeeland als geheel. Wij volstaan hier met de vermelding, dat de rangkorrelatiecoëfficiënt, zoals die bij TABEL X werd berekend, voor Walcheren bedroeg: $\rho = 0,986$.

Voor Zuid- en Noord-Beveland bleek een welhaast maximale korrelatie te bestaan. De rangkorrelatiecoëfficiënt bedroeg hier $\rho = 0,994$. Ook hier bleek dus Stouffer's wet zeer goed op te gaan.

Hierna vermelden wij de op overeenkomstige wijze als in TABEL XI berekende, op grond van Stouffer's theorie te verwachten aantallen migranten uit Walcheren en Zuid- en Noord-Beveland naar de andere provincies.

Vergelijkt men de verschillen tussen feitelijke en theoretisch verwachte aantallen van Zeeland met die van Walcheren (TABEL XI en TABEL XII), dan valt allereerst de voorkeur op, die in Zeeland zowel als in Walcheren voor de randstad-provincies blijkt te bestaan. Eveneens is in beide gevallen sprake van een mijding van de provincie Limburg. Na deze overeenkomst tussen de tabellen valt echter ook een verschil op en wel t.a.v. de provincie Noord-Brabant. Deze provincie wordt door de Walcherse migranten in vrij sterke mate gemeden.

Evenals dit het geval was voor Limburg bij TABEL XI dringt zich hier weer de gedachte op dat de Rooms Katholieke provincies de Walcherse migranten weinig aantrekken.

Wij achten een dergelijk verband niet onwaarschijnlijk, temeer daar

TABEL XII Op grond van Stouffer's theorie verwachte aantallen migranten uit Walcheren naar de andere provincies en de feitelijke aantallen (gemiddeld per jaar over 1948—1957)⁸⁷⁾.

1	2	3	4
provincie	verwachte aantallen	feitelijke aantallen	verschil kolom 3—2
Zuid-Holland	717	781	+ 64
Noord-Brabant	453	313	— 140
Noord-Holland	335	511	+ 176
Gelderland	207	192	— 15
Utrecht	140	174	+ 34
Limburg	123	63	— 60
Overijssel	92	60	— 32
Friesland	48	31	— 17
Groningen	46	42	— 4
Drente	32	26	— 6
Totaal	2193	2193	0

Walcheren volgens de laatste gegevens van 1947 slechts 8,9% Rooms Katholieken telde⁸⁸⁾.

Niettemin past bij deze konklusie grote voorzichtigheid. Er bestaat immers ook een verschil in beroepsstructuur tussen Zeeland als geheel en het meer geïndustrialiseerde Walcheren. Ook hierdoor kunnen verschillen in migratie-bestemming zijn ontstaan. In deze richting wijst o.i. de grote voorkeur voor Noord-Holland bij de migranten uit Walcheren.

Tabel XIII vermeldt dezelfde gegevens als die van de no's XI en XII voor Zuid- en Noord-Beveland tezamen.

TABEL XIII Op grond van Stouffer's theorie verwachte aantallen migranten uit Zuid- en Noord-Beveland naar de andere provincies en de feitelijke aantallen (gemiddeld per jaar over 1948—1957).

1	2	3	4
provincie	verwachte aantallen	feitelijke aantallen ⁸⁹⁾	verschil kolom 3—2
Zuid-Holland	425	441	+ 16
Noord-Brabant	269	292	+ 23
Noord-Holland	199	189	— 10
Gelderland	123	141	+ 18
Utrecht	83	90	+ 7
Limburg	73	40	— 33
Overijssel	55	38	— 17
Friesland	28	23	— 5
Groningen	27	31	+ 4
Drente	19	16	— 3
Totaal	1301	1301	0

⁸⁷⁾ Bron: Statistiek van de Binnenlandse Migratie.

⁸⁸⁾ Provinciale Almanak voor Zeeland 1955 p. 180.

⁸⁹⁾ Bron: Statistiek voor de Binnenlandse Migratie.

In deze tabel vallen direkt de kleine verschillen tussen theoretisch verwachte en feitelijke aantallen op. Het „randstadeffekt” wordt hier doorbroken, omdat Noord-Holland minder migranten ontvangt dan theoretisch viel te verwachten. Ook hier is Limburg een gemeden provincie. Dit geldt, in tegenstelling tot Walcheren, niet meer voor Noord-Brabant. Integendeel!

Hierdoor wordt de gedachte aan de invloed van de godsdienstige structuur bij migratie weer versterkt. In dit beeld past goed het feit, dat Zuid- en Noord-Beveland tezamen bijna een tweemaal zo groot percentage Rooms-Katholieken tellen dan Walcheren, n.l. 16,2% ⁴⁰⁾.

Wij achten na de analyse van de drie tabellen een dergelijk verband inderdaad waarschijnlijk. Ook hier past echter behoedzaamheid bij het trekken van een eindconclusie.

Zuid-Beveland grenst n.l. aan Noord-Brabant, zodat verschillende migranten over korte afstand de provinciale grenzen kunnen overschrijden. Deze migranten paraisseren dan in de statistiek als inter-provinciale migranten.

Hiermede zijn wij aan het einde gekomen van de beknopte beschrijving van de streek van onderzoek en van de bevolkingsontwikkeling in dit gebied. Wij hebben daarbij sterk de nadruk gelegd op de economische structuur, de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de migratie. Dit was noodzakelijk, omdat de migratie uit een gebied mede bepaald wordt door de werkgelegenheid. Dit gezegd zijnde blijft de vraag open waarom bij een gegeven economische structuur nu juist bepaalde mensen tot migratie besluiten, terwijl andere in het gebied blijven. Het is waarschijnlijk dat hier niet-ekonomische factoren een belangrijke rol spelen. Op deze invloeden was ons onderzoek, dat hierna wordt beschreven, mede gericht.

⁴⁰⁾ In Provinciale Almanak voor Zeeland 1955, p. 180. Op Noord-Beveland alleen woonden in 1947 slechts 19 Rooms-Katholieken. Dit is 0,2%.

HOOFDSTUK III. DE PROBLEEMSTELLING EN DE OPZET VAN HET ONDERZOEK

A. DE PROBLEEMSTELLING.

Zoals wij reeds aan het einde van het eerste hoofdstuk vermeldden was ons onderzoek gericht op het vertrek uit de provincie van jongere manlijke arbeiders in Walcheren en Zuid-Beveland.

Wij benaderden ons onderwerp door een onderzoek in te stellen naar de *animo* voor migratie uit de provincie Zeeland onder deze groep.

Het gezichtspunt bij ons onderzoek was overwegend van *sociaal-psychologische* aard, hoewel het, zoals dit steeds het geval is, in konkrete gevallen soms moeilijk bleek de grenzen met andere benaderingswijzen scherp aan te geven en aan te houden.

Dit sociaal-psychologisch gezichtspunt bracht met zich mee, dat wij ons telkens de vraag stelden hoe de mens door het verkeren in verschillende sociale verbanden en het fungeren in diverse sociale relaties wordt beïnvloed en welke betekenis dit heeft voor de binding aan zijn woongebied.

Met de vorige volzin zou de indruk kunnen ontstaan dat wij de mens in zijn sociale fungeren vrij passief opvatten, als een figuur, die slechts de werking van krachten ondergaat.

Een dergelijke beschouwingwijze wijzen wij echter van de hand. De mens *waardeert* zijn milieu, ook zijn sociale milieu; hij *oordeelt* over de personen met wie hij omgaat en de omstandigheden waarin hij verkeert. Hij geeft *zin* aan zijn wereld en tracht door ingrijpen deze naar zijn inzichten te veranderen. Hij handelt, ook als hij besluit van woonplaats te veranderen, op grond van en in overeenstemming met deze inzichten en waarderingen. Bij dit proces van zingeving, waardering en oordeelsvorming zijn echter sociale invloeden van zeer grote betekenis gebleken.

De erkenning van de actief oordelende en waarderende mens bracht ons ertoe bij onze studie vooral ook te letten op de door de bewoners van het gebied gehuldigde opvattingen over de streek.

Hierbij deed zich een belangrijke complicatie voor. Een feit is — de theorie over de referentiekaders laat hieromtrent weinig twijfel bestaan¹⁾ —, dat het oordeel over de eigen samenleving tot stand komt na vergelijking met één of meer, door de ondervraagden op één of andere wijze als vergelijkingsobjekt gekozen, andere samen-

¹⁾ Zie hiervoor o.a. M. Sherif: *The psychology of social norms*. New York 1936. en H. H. Hyman: *The psychology of status*. Arch. Psych. 1942.

leving(en). Dit referentieproces had onze bijzondere aandacht. Wij hopen hierop terug te komen bij de bespreking en de interpretatie van de resultaten van ons onderzoek.

Het sociaal-psychologische gezichtspunt kan slechts leiden tot een gedeeltelijke verklaring van het migratieverschijnsel. Ook andere wetenschappelijke disciplines zullen hiervoor hun bijdragen hebben te leveren.

Vooraf het economische gezichtspunt lijkt ons hierbij van belang en wel vooral voorzover dit aandacht wijdt aan de ontwikkeling van de welvaart en de werkgelegenheid in een gebied. Om deze reden gaven wij in het vorige hoofdstuk een zo uitvoerige beschrijving van de welvaartsontwikkeling in ons gebied van onderzoek.

Er doet zich echter bij het spreken over economische factoren bij migratie een grote mate van onduidelijkheid voor. Hierop willen wij niet nalaten te wijzen.

Enerzijds heeft men hierbij op het oog het voorwaardencomplex van de werkgelegenheid in een gebied, ongeveer in de zin van Stouffer's „opportunities”. Dit levert geen bijzondere moeilijkheden op. Anderzijds spreekt men echter over economische motieven bij migratie, waarna dan dikwijls de stelling volgt, dat deze motieven bij migratie als de meest belangrijke moeten worden beschouwd ²⁾.

Meestal wordt hiermee bedoeld, dat de mens vooral dan migreert, wanneer hij in de maatschappij vooruit kan komen, wanneer hij „er beter van worden kan”. Men kan inderdaad moeilijk ontkennen, dat in onze Westerse kultuur dit vooruitkomen, dit klimmen op de maatschappelijke ladder bijzonder sterk wordt aangemoedigd en dat dit op het individu een sterk beroep kan doen.

Wij hebben er echter bezwaar tegen om dit motievencomplex met de term economisch aan te duiden. Hierbij speelt immers de zucht naar sociaal prestige, naar macht, naar luxe etc. eveneens een belangrijke rol. Ons tweede bezwaar geldt het spreken in dit verband over primaire en sekundaire menselijke motieven. Dit veronderstelt allereerst een, althans globale, kennis van het aantal te onderscheiden menselijke motieven of motievencomplexen. Deze kennis ontbreekt ons bij de huidige stand van het onderzoek, hetgeen alleen reeds uit de veelheid van de theorieën over de menselijke motivering valt af te leiden. In de tweede plaats veronderstelt men kennis omtrent de sterkteverhouding van de verschillende motieven. Ook hieromtrent is ons uiterst weinig bekend.

Bij het besluit om een streek te verlaten spelen de mogelijkheden tot positieverbetering o.i. een grote rol. De motievenstructuur die hierbij werkzaam is, is uiterst complex, terwijl daarnaast andere impulsen werkzaam zijn, die tamelijk losstaan van de mogelijkheid om vooruit te komen. Deze laatste impulsen behoeven niet zwakker of sterker te zijn dan het eerstgenoemd complex. Zij zullen soms een tegenwicht bieden bij het tot stand komen van de beslissing om het woongebied te verlaten, doch kunnen er evengoed toe meewerken dat dit besluit vlot wordt genomen.

²⁾ Zie b.v. J. J. O. Goddijn O.F.M. Katholieke minderheid en protestantse dominant. Diss. Nijmegen 1957. p. 149: „Bij de redenen van vertrek zullen economische motieven in het algemeen overheersen.”

Zie ook R. v. Dijk. Mens en Medemens, Wageningen z.j., p. 190: „Het lijdt geen twijfel dat deze in de moderne tijd allerwege geconstateerde migratiebeweging naar de stad in hoofdzaak zijn impuls vindt in economische motieven. Men migreert om den brode. Deze constatering impliceert natuurlijk niet de loochening van andere, bijkomende motieven, maar deze zijn van secundair belang.”

B. DE OPZET VAN HET ONDERZOEK.

In het empirisch-wetenschappelijk onderzoek vallen een tweetal hoofdtypen van onderzoek-opzetten duidelijk te onderscheiden.

Wij denken hier aan het verschil tussen *explorerend* en *toetsend* onderzoek ³⁾.

In het explorerend onderzoek gaat de onderzoeker op speurtocht in een meestal weinig verkend terrein, beschrijft wat hij daar waarneemt, tracht inzicht te verwerven in de samenhang tussen verschillende verschijnselen en zal eventueel komen tot een theorie die deze samenhangen kan verklaren. Deze theorie kan dan in volgende onderzoekingen worden getoetst. Explorerend onderzoek zal men vooral kunnen verwachten in wetenschappen, die nog niet tot een grote mate van theorievorming zijn gekomen.

Bij het toetsend onderzoek is de procedure grotendeels tegenovergesteld. Hier gaat de onderzoeker uit van een bestaande of door hem ontworpen theorie. Uit deze theorie leidt hij een of meer hypothesen af, welke hij expliciet formuleert.

Deze hypothesen worden vervolgens aan de hand van in een onderzoek verzameld feitenmateriaal op hun juistheid beproefd, of, anders uitgedrukt, tegen de feiten getoetst.

Het onderzoek kan leiden tot bevestiging of verwerping van de geformuleerde hypothesen, waaruit weer konsekventies volgen voor de theorie, die uitgangspunt was voor de hypothesen.

De beide beschreven vormen van empirisch onderzoek vormen een tweetal „zuivere” typen.

In de praktijk van het wetenschappelijk bedrijf ontmoet men echter studies die a.h.w. een middenpositie innemen tussen deze beide typen. Wij denken hierbij met name aan onderzoekingen, waar de onderzoeker eerst het gebied verkent, bepaalde samenhangen tracht te ontdekken etc. (exploratie). Op grond van de resultaten van deze exploratie kan hij nu vervolgens overgaan tot het formuleren van een aantal hypothesen, die hij in een volgende fase van het onderzoek gaat toetsen. (toetsing).

Van groot belang is hierbij de wijze waarop de hypothesen tot stand komen. Het is mogelijk, dat ook hier deze worden afgeleid uit theorieën. Meestal echter worden deze geformuleerd op grond van de opgedane ervaringen uit de explorerende fase van het onderzoek zonder een expliciete theoretische achtergrond. (Wij noemen dergelijke hypothesen, ter onder-

³⁾ Zie E. V. W. Vercruyse: Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek. Diss. Leiden 1960, pp. 102 e.v. Vercruyse sluit zich aan bij Jahoda e.a., die onderscheid maken tussen explorerend en experimenteel onderzoek. M. Jahoda, M. Deutsch en S. W. Cook: Research methods in social relations. New York 1954. Deel I hoofdstuk III.

scheiding van die welke uit theorieën werden afgeleid, liever veronderstelde of vermoede samenhangen).

Blijkt in het toetsende gedeelte van het onderzoek nu dat bepaalde veronderstelde verbanden inderdaad blijken te bestaan, dan heeft de onderzoeker nog — in tegenstelling met zijn collega die een „zuiver” toetsend onderzoek deed — tot taak deze gekonstateerde samenhang te „verklaren”.

Deze verklaring geschiedt achteraf, heeft weinig bewijskracht en zal hypothesen kunnen opleveren, die in later onderzoek kunnen worden getoetst.

Ons eigen onderzoek is een voorbeeld van een, in verschillende fasen verlopend, explorerend-toetsend onderzoek.

Wanneer wij nu overgaan tot de beschrijving van de concrete opzet van het onderzoek beginnen wij met de verwijzing naar het voorwoord, waarin wij hebben vermeld dat deze studie een onderdeel is van een meer-omvattend onderzoek.

De behoefte om de nadruk te leggen op het karakter van een deelonderzoek komt vooral voort uit de omstandigheid dat hierdoor de opzet werd beïnvloed. Deze beïnvloeding bestond vooral uit een drietal reeds terloops aangeduide beperkingen van de door ons te bestuderen groep, n.l. naar leeftijd, sexe en beroepsgroep. In het onderzoek werden alleen jongere, mannelijke arbeiders betrokken.

Deze beperking betekende enerzijds uiteraard dat de konklusies uit ons onderzoek niet kunnen gelden voor de gehele bevolking in de streek. Anderzijds bracht dit echter het onmiskenbare voordeel met zich mee, dat de probleemstelling kon worden verscherpt en dat het onderzoek meer gericht kon worden uitgevoerd.

Vijf fasen.

Het onderzoek is in een vijftal, min of meer duidelijk onderscheiden fasen uitgevoerd.

- a. In de eerste, de oriënterende fase, trachtten wij nader kennis te maken met het probleem en een inzicht te krijgen in de mogelijke factoren, die hier een rol konden spelen. Bronnen hiervoor waren literatuur en gegevens uit de streek, doch vooral informatie uit uitvoerige gesprekken met ter plaatse goed geïnformeerde personen.
Om het leven van de bevolking van meer nabij te leren kennen vestigden de onderzoekers zich gedurende het onderzoek in het gebied van onderzoek.
- b. In de tweede fase werd mede met gebruikmaking van de in de eerste fase gewonnen inzichten de veronderstelde samenhangen geformuleerd. Bovendien werd een vragenlijst ontworpen, die bestemd was om

- gebruikt te worden bij een enquête onder een a-selekte steekproef uit de te onderzoeken bevolkingsgroep. Ook de introductie van het onderzoek bij de bevolking, alsmede de samenstelling van deze steekproef, vielen in deze fase.
- c. De derde fase omvatte de ondervraging van de onder b genoemde steekproef door geschoolde enquêteurs. De uitkomsten van deze enquête zouden antwoord moeten geven op de vraag of de vermoede samenhangen met de neiging om Zeeland te verlaten inderdaad vielen aan te tonen. De enquête werd gehouden gedurende de maand juli in 1955.
 - d. In de vierde fase werden de gegevens uit de enquête gekodeerd en op ponskaarten overgebracht. De verwerking van de gegevens, de verschillende statistische bewerkingen en de interpretatie van de uitkomsten vallen in deze fase.
 - e. Een vijfde fase in het onderzoek werd bij de opzet van het onderzoek niet voorzien. Het plan hiertoe rijpte drie jaar na de uitvoering van de enquête. Hij bestond uit het nagaan, welke van de door ons in 1955 ondervraagde personen na $3\frac{1}{2}$ jaar inderdaad de provincie Zeeland hadden verlaten. Dit vervolgonderzoek vond plaats tegen het einde van 1958.

Bij het weergeven van de resultaten van het onderzoek ligt het voor de hand deze fasenindeling op de voet te volgen.

In het volgende hoofdstuk geven wij een beschrijving van de eerste tot en met de derde fase.

De resultaten van de enquête naar de migratie-animo zijn bijeengebracht in het vijfde en zesde hoofdstuk. In het zevende hoofdstuk stellen wij de vraag naar de mogelijke onderlinge afhankelijkheid van de verschillende beïnvloedende „factoren”, terwijl in het achtste hoofdstuk de resultaten van het vervolgonderzoek ter sprake komen. In het negende hoofdstuk trachten wij te komen tot een migratietheorie en tot de verklaring van de gekonstateerde samenhangen.

HOOFDSTUK IV. DE ORIËTERENDE FASE, HET FORMULEREN VAN DE VERMOEDELIJKE SAMENHANGEN EN DE VOORBEREIDING EN UITVOERING VAN DE ENQUETE.

A. DE ORIËTERENDE FASE.

In dit stadium van het onderzoek ging het de onderzoekers vooral om het verwerven van inzicht in de problematiek van de migratie uit Zeeland en de hiermee mogelijk samenhangende factoren.

a) *Informatiebronnen.*

Op een drietal wijzen werd getracht hierover informatie te verkrijgen.

1) In de eerste plaats door het verzamelen van de beschikbare literatuur en de in de streek beschikbare gegevens. Vooral de Provinciale Planologische Dienst en het Economisch Technologisch Instituut, beide te Middelburg, bleken over waardevolle gegevens betreffende de provincie te beschikken. Beide instellingen waren bereid ons bij ons onderzoek zoveel mogelijk steun te verlenen.

Het viel op dat de negatieve Zeeuwse migratiesaldi bij de beleidsinstaties in Zeeland in het centrum van de belangstelling stonden. Alle provinciale diensten, maar ook de in Zeeland gevestigde rijksdiensten toonden grote interesse voor het onderzoek en zegden spontaan hun medewerking toe. Hetzelfde zou later blijken bij de besturen van de verschillende gemeenten.

2) In de tweede plaats trachtten wij informatie te krijgen door het voeren van, soms uitvoerige, gesprekken met in de streek goed geïnformeerde personen en met vertegenwoordigers van de groep, die wij in ons onderzoek wilden benaderen. Hieronder volgt een overzicht van onze zegslieden in de oriënterende fase.

1. Vertegenwoordigers van het Provinciale Bestuur (inklusief diensten en instellingen)	8
2. Vertegenwoordigers van Rijksdiensten (b.v. Raad v. Arbeid, Arbeidsbureau)	5
3. Burgemeesters, gemeenteraadsleden, gemeenteambtenaren	7
4. Leraren en onderwijzers	5
5. Predikanten, artsen, journalisten	6
6. Bestuursleden van werknemersorganisaties	6

7. Bazen en hoger personeel in de industrie	6
8. Arbeiders	15
	<hr/>
	58
dubbel geteld	3
	<hr/>
totaal	55

3) In de derde plaats belegden wij in Vlissingen een samenkomst met de plaatselijke besturenbond van het N.V.V. Het bestuur nodigde hiervoor één of meer vertegenwoordigers van elk der aangesloten bonden uit. Op de vergadering waren, behalve de onderzoekers, twaalf personen aanwezig. Op deze bijeenkomst werd een groepsinterview gehouden over het wonen en werken in Zeeland. Het gesprek had een zeer levendig en geanimeerd karakter en opende verschillende nieuwe gezichtspunten.

b) *De resultaten van de oriënterende fase*

Overzien wij de resultaten van de oriënterende fase, dan is de eerste indruk de grote mate van terughoudendheid en voorzichtigheid, waarmee de meeste door ons benaderde zegslieden zich uitspraken over de mogelijke oorzaken van het vertrek uit Zeeland.

Deze terughoudendheid was niet te wijten aan de onbekendheid met het verschijnsel. Vrijwel allen hadden hierover gehoord; sommigen hadden zich er zelfs meer dan oppervlakkig mee bezig gehouden. In de loop van het gesprek deden de meeste ondervraagden wel suggesties aan de hand, maar er bestond bij velen van hen een neiging om deze als zeer voorlopig te zien.

Een tweede algemene indruk was, dat er door de informanten een zeer groot aantal verschillende meningen over de mogelijke oorzaken van de migratie werden opgesomd. Het kwam niet zelden voor, dat iemand sterke nadruk legde op één bepaalde omstandigheid, terwijl een ander deze in het geheel niet noemde of er, desgevraagd, niet de geringste betekenis aan wilde toekennen. Dit was een reden te meer om toe te werken naar een representatieve enquête.

Een aantal gezichtspunten kwam bij de verschillende zegslieden echter vrij regelmatig naar voren.

Vaak werd verondersteld dat zij, die niet in Zeeland waren geboren veel gemakkelijker wegtrekken dan de autochtonen. Deze indruk kregen wij ook in gesprekken met allochtonen, die soms klaagden over de geslotenheid en de stroefheid van de Zeeuwse bevolking. Het zou moeilijk zijn er als buitenstaander „in te komen”. Bovendien viel bij de allochtonen de behoefte aan meer kontakten met de achtergebleven familieleden te beluisteren.

Men voelde zich soms geïsoleerd of „in een uithoek” in de provincie Zeeland. Door sommigen werd ons gebied van onderzoek aangeduid als „de blinde darm van Nederland”.

Verschillende ondervraagden legden vooral nadruk op wat werd aangeduid met de „psychologische ontsluiting” van de provincie, vooral tijdens en na de tweede wereldoorlog. De overstroming van Walcheren in 1944 noodzaakte een groot deel van de bevolking elders een goed heenkomen te zoeken. ¹⁾ Men maakte hierdoor, aldus deze zegslieden, kennis met andere levenswijzen. Vooral de jongeren zouden hierdoor sterk zijn beïnvloed. Hun horizon zou zijn verruimd, waardoor andere provincies meer binnen hun gezichtsveld kwamen. Mede hierdoor veranderde de migratie van karakter. Was deze vroeger bittere noodzaak, thans moet men deze meer zien als een mogelijkheid, die de jeugd vooral sterk zou aanspreken.

Een ander thema, dat telkens in de vraaggesprekken terugkeerde was de mening, dat vooral industriearbeiders een sterke neiging zouden vertonen om werk buiten Zeeland te aanvaarden. Hierbij werd vrijwel steeds gewezen op het stelsel van de gemeenteklassifikatie, waardoor de industriearbeider in Zeeland niet zoveel kon verdienen als zijn collega's in de grotere, eerste-klasse-gemeenten, buiten Zeeland. Het psychologisch effect van deze loondifferentiatie werd hoog aangeslagen. Vooral de geschoolde industriearbeider zou het moeilijk kunnen verdragen in Zeeland niet het in zijn vak hoogst mogelijke loon te kunnen verdienen. Van de eerste-klasse-lonen zou, aldus vooral zegslieden uit de kring van vakorganisaties, arbeidsbureaus en arbeiders, een sterke zuigkracht uitgaan.

In de kringen van het provinciale bestuur, de gemeentelijke overheid en in de pers werd telkens gewezen op de verdeling van het Nederlandse bouwvolume. Zeeland kreeg een klein kontingent hiervan toegewezen, omdat de verdeling plaatsvond aan de hand van cijfers over de bevolkingsontwikkeling in het verleden. Hierdoor zou, aldus deze zegslieden, een tendentie uit het verleden kunstmatig worden gekontinueerd, waardoor de Zeeuwen wegens het gebrek aan woningen wel gedwongen werden te migreren.

Verschillende ondervraagden legden nadruk op het ontbreken in Zeeland van de vormen en het gehalte van vermaak en recreatie, die men in dicht-bevolkte centra aantreft. Vooral de voetbalsport, die de moderne arbeider — en hem niet alleen — zo vermag te boeien, werd in dit verband genoemd. Er is in deze provincie geen hoofdklassewedstrijd te zien, terwijl de belangstelling hiervoor, vooral in de steden, groot zou zijn. Ook op het platteland echter zou vooral de jeugd geen genoegen meer nemen met de traditionele en geijkte vormen van vermaak.

¹⁾ De ramp van 1 februari 1953 heeft het gebied van ons onderzoek vrijwel niet getroffen.

Een opvatting, die vooral tijdens het groepsinterview naar voren kwam betrof de hoogte der prijzen in de provincie Zeeland. Het leven zou hier duurder zijn dan in „Holland”. Men dacht hierbij vooral aan de tarieven van de openbare nutsbedrijven en aan het ontbreken van grote winkelbedrijven en warenhuizen. De prijzen in deze bedrijven elders zouden aanmerkelijk lager liggen dan die in de Zeeuwse middenstandszaken. Bovendien zou de sortering ginds veel groter zijn.

In verschillende gesprekken viel een ondertoon te beluisteren van bezorgdheid over de tussenmenselijke verhoudingen in de woongemeente; het dorp, de buurt, de straat etc. De omgang met elkaar zou worden gekenmerkt door stroefheid, koelheid en individualisme. In dit verband werd vaak genoemd de omgang tussen personen van verschillende maatschappelijke stand; ook de kerkelijke gespletenheid zou grote afstand tussen de leden van verschillende kerken scheppen. Hierdoor zou klikvorming sterk bevorderd worden, hetgeen weer sterke afbreuk zou doen aan de opbouw van een gezonde woongemeenschap.

Tenslotte maken wij nog een tweetal algemene opmerkingen. Wij doen dit met de grootste voorzichtigheid, omdat vergelijking met andere provincies hier wel uiterst moeilijk is. Toch willen wij deze indrukken, die uit de oriënterende gesprekken ontstonden, en later niet werden uitgewist, hier vermelden.

In de eerste plaats viel het ons op, dat wij uiterst zelden opmerkingen of uitlatingen te horen kregen, die duiden op een grote mate van provinciaal zelfbewustzijn of op een sterk Zeeuws solidariteitsbesef. Iets als de Friese Beweging of de beweging „Brabantia Nostra” misten wij in de provincie Zeeland. Mogelijk hangt één en ander samen met de geografische geledheid van de provincie. Er is telkens sprake van rivaliteit tussen de verschillende delen van de provincie. Dit behoeft een gemeenschappelijk Zeeuws streven en optreden uiteraard niet in de weg te staan, maar in feite was dit naar ons oordeel wel eens het geval.

In de tweede plaats meenden wij in verschillende kringen soms een houding van afwachten op te merken. Vaak betekende dit een afwachten van maatregelen van de rijksoverheid, die voorwaarden moest scheppen, subsidies moest geven, regelingen moest treffen etc. Wij verliezen hierbij niet uit het oog, dat de rijksoverheid na 1945 een vrij strak „goedkeuringsbeleid” t.a.v. de provincies voert en dat vooral een kleine en dunbevolkte provincie sterk van de overheids gelden afhankelijk is. Niettemin viel het de buitenstaander soms op hoezeer men soms tegen „Den Haag” aanleunde.

Wij maken deze beide opmerkingen, omdat naar onze mening de Zeeuwse migratie ook uit deze hoek kan worden gezien. Een sterk Zeeuws groepsbewustzijn, dat stellig zeer kan worden bevorderd door gezamenlijk

ontplooidde en gedragen initiatieven, zal niet nalaten de binding aan de provincie te vergroten.

B. DE VERMOEDE SAMENHANGEN EN HET OPSTELLEN VAN DE VRAGENLIJST

Na de oriënterende fase, waarin wij uit waren op het opsporen van factoren, die met de migratie uit Zeeland samenhangen, troffen wij voorbereidingen voor het houden van een enquête. De vragen, die in deze enquête gesteld zouden worden zouden het mogelijk moeten maken het al of niet bestaan van vermoede samenhangen aan te tonen.

Deze vermoedelijke samenhangen werden daartoe eerst expliciet geformuleerd. Men vindt ze opgenomen in het rechter gedeelte van de hierna volgende TABEL I.

De vermoedens waren soms gebaseerd op informatie uit de oriënterende fase van het onderzoek, soms op gegevens uit de literatuur, soms op theoretische overwegingen, soms op enkele der genoemde bronnen samen.

In de hoofdstukken V en VI vindt men de voornaamste gronden vermeld, waarop onze vermoedens rustten.

De belangrijkste vraag in de vragenlijst was uiteraard de vraag naar de animo om de provincie Zeeland te verlaten. Het criterium dat wij hierbij hanteerden, was niet of men wellicht niet geheel tevreden was met het leven in de streek, doch of men *expliciet* de wens te kennen gaf de provincie Zeeland liever te willen verlaten. De meest centrale vraag uit ons onderzoek geven wij hier volledig weer. ²⁾ Hij werd als volgt geformuleerd: „Zoudt u liever ergens anders willen wonen? Zo ja, zoudt u dan liever in Zeeland of buiten Zeeland willen wonen?”

De andere vragen vallen in twee hoofdgroepen uiteen, n.l. de *objektieve* en de *subjektieve* vragen. Onder de objektieve vallen te rangschikken de vragen, die informeren naar kenmerken en gedragingen van het individu. Deze vragen zouden betrekkelijk gemakkelijk door een ander dan de te ondervragen persoon kunnen worden beantwoord. Als voorbeelden geven wij de vragen naar beroep, leeftijd, woonplaats, burgerlijke staat, participatie in de samenleving.

Door de subjektieve vragen tracht men een indruk te krijgen van de houdingen, de opinies, de oordelen en waarderingen van de ondervraagde. In ons onderzoek hadden de meeste subjektieve vragen betrekking op het woongebied. Een aantal vragen uit deze categorie echter hielden minder direkt verband met de woonstreek, zoals die naar het plezier in het werk, de animo voor industriearbeid en de angst voor werkloosheid.

²⁾ Zie voor de andere vragen en de volgorde der vragen de in bijlage A opgenomen vragenlijst.

Hieronder volgt een overzicht van de inhoud der belangrijkste vragen en de door de onderzoekers ten tijde van het ontwerpen van het enquête-formulier vermoede samenhangen. De vragen zijn verdeeld in objectieve en subjectieve.

TABEL I. VRAGEN EN VERONDERSTELDE SAMENHANGEN

I. OBJEKTIEVE VRAGEN

Vraag	Verondersteld verband
a. Beroepsgroep	Industriearbeiders meer animo voor migratie dan agrarische arbeiders.
b. Opleiding	Geschoolden grotere migratiebereidheid dan ongeschoolden.
c. Werkzaam in het bedrijf van de ouders	Minder migratie-animo onder hen, die in het bedrijf van de ouders werkzaam zijn.
d. Woonwijze	Minder migratie-animo bij bewoners van een eigen huis dan bij bewoners van een (heel) huurhuis.
e. Burgerlijke Staat	Minder animo voor migratie bij gehuwden dan bij ongehuwden.
f. Kerkgenootschap	Minder animo voor migratie bij Protestanten dan bij Rooms-Katholieken en onkerkelijken.
g. Verenigingsparticipatie	Meer animo voor migratie bij de weinig dan bij de meer participierenden.
h. Bezoeksrelaties	Meer animo voor migratie bij ondervraagden met weinig dan bij ondervraagden met meer bezoeksrelaties.
i. Woonplaats	Meer animo voor migratie in de steden dan op het platteland.
j. Tijdelijk uit Zeeland weg geweest	Meer animo voor migratie wanneer men lange tijd buiten Zeeland had gewoond (oorlog, evacuatie, militaire dienst).
k. Naar elders vertrokken relaties	Meer migratieneiging bij hen, die familieleden, vrienden of kennissen hadden, die reeds uit Zeeland waren vertrokken.
l. Krant	Minder animo voor migratie onder de lezers van een provinciale krant dan onder de lezers van (ook) een landelijk blad.
m. Leeftijd	Hierover bestonden bij het ontwerpen van de vragenlijst geen duidelijke vermoedens.
n. Geboortegebied	Meer migratie-animo onder de niet in Zeeland geboren en dan onder de geboren Zeeuwen.
o. Geboortegebied echtgenote	Als onder n.

II. SUBJEKTIEVE VRAGEN

Vraag	Verondersteld verband
p. Prettige woongemeente?	Minder animo voor migratie bij hen, die het leven in hun woongemeente prettig vinden.
q. Voldoende ontspanning?	Meer animo voor migratie bij hen, die zeiden onvoldoende mogelijkheden voor ontspanning te hebben.
r. Mensen hier prettig?	Meer animo voor migratie bij hen, die de mensen in Zeeland niet prettig vinden om mee om te gaan.
s. Angst voor het „water“?	Meer migratie-animo onder hen, die meenden dat de angst voor het water een rol speelde bij de Zeeuwse migratie.
t. Kansen om vooruit te komen?	Meer migratie-animo bij hen die in Zeeland minder kansen zien om vooruit te komen.
u. Angst voor werkloosheid?	Meer animo voor migratie bij hen, die zeiden bang te zijn voor werkloosheid in de toekomst.
v. Animo voor industriearbeid?	Minder animo voor migratie onder de niet-industriearbeiders, die bereid waren arbeid in de industrie te aanvaarden.
w. Leven hier duurder?	Meer migratie-animo bij hen die het leven in Zeeland duurder vinden dan dat buiten de provincie.
x. Tevreden met woonsituatie?	Minder animo voor migratie onder hen, die tevreden waren met hun woonsituatie.
y. In Zeeland moeilijker aan een woning te komen?	Meer animo voor migratie onder hen, die zeiden in Zeeland moeilijker een woning te kunnen bemachtigen.
z. Plezier in het werk?	Minder animo voor migratie onder hen die zeiden plezier in het werk te hebben.

Bij de formulering van de vragen werd grote aandacht geschonken aan de duidelijkheid, terwijl tevens werd gelet op de goede volgorde. Deze volgorde is immers van groot belang voor de soepelheid van het enquête-gesprek.

De duidelijkheid en logische volgorde van de vragen werden getoetst in een proefenquête onder een tiental proefpersonen. Op grond van de ervaringen met de proefenquête werden nog enkele wijzigingen aangebracht. Hierna werd de vragenlijst definitief vastgesteld.

C. DE OMSCHRIJVING VAN DE POPULATIE EN DE SAMENSTELLING VAN DE STEEKPROEF

a) *De populatie*

Teneinde een juist beeld te krijgen van de te onderzoeken bevolkingsgroep en teneinde een intensieve statistische bewerking van het te ver-

krijgen antwoordmateriaal mogelijk te maken, stonden wij voor de opgave een a-selekte steekproef uit de bedoelde bevolkingsgroep te trekken.

Een eerste vereiste hierbij was uiteraard de populatie zo goed mogelijk af te bakenen.

Deze werd in eerste instantie als volgt globaal gedefinieerd: „De jongere manlijke handarbeiders in Walcheren en in een groot deel van West-Zuid-Beveland.”

In deze omschrijving werd dus gebruik gemaakt van een viertal criteria, waarvan er drie om een nadere afgrenzing vroegen.

1. Het criterium leeftijd.

Besloten werd dit zodanig nader te bepalen, dat zij, die geboren waren in de jaren 1920 t/m 1939 in de populatie zouden worden opgenomen. Daar de enquête in juli 1955 werd gehouden zijn dus ondervraagd personen die in dat jaar 16 tot en met 35 jaar waren of zouden worden.

2. Het criterium sexe.

Dit leverde bij de afgrenzing geen moeilijkheden op.

3. Het criterium woonplaats.

De enige nadere bepaling die wij van het gebied van onderzoek moesten geven betrof de vaststelling van de grens van het gedeelte in Zuid-Beveland dat buiten het onderzoek zou blijven.

Besloten werd deze grens te trekken ten Oosten van Goes, langs de westelijke gemeentegrenzen van Wemeldinge en Kapelle. Hierdoor bleef zowel het in economisch opzicht afwijkende tuinbouwcentrum ten Oosten van Goes als Yerseke met de schelpdierencultuur buiten beschouwing.

Op het kaartje op pag. 64 is het gebied van onderzoek aangegeven.

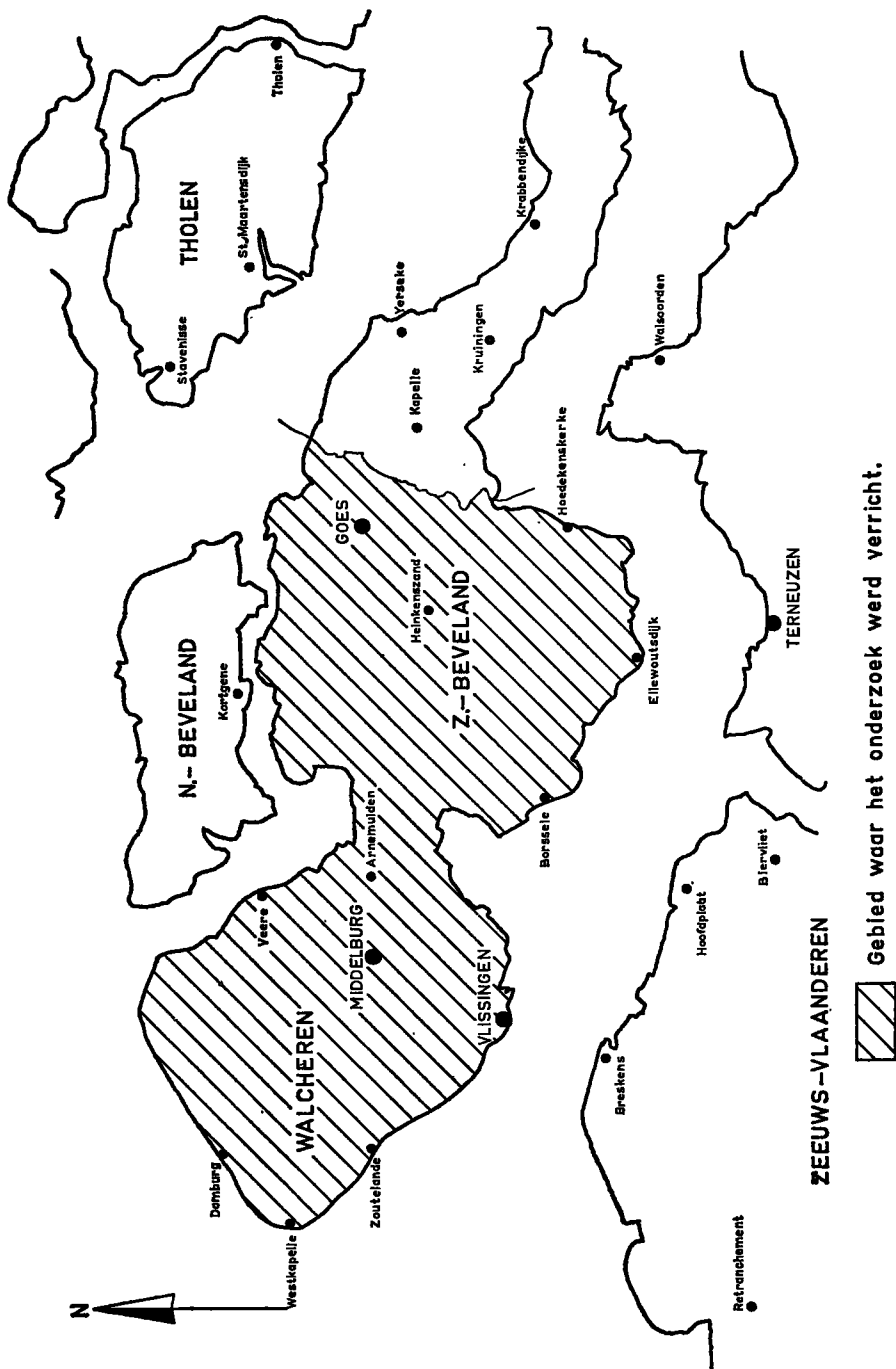
4. Het criterium beroepsgroep.

Het vierde criterium hield in dat slechts arbeiders in de enquête zouden worden ondervraagd. Dit heeft de onderzoekers bijzonder veel hoofdbrekens gekost.

Voor de gegevens over de bevolking waren wij aangewezen op de persoonskaarten uit gemeentelijke bevolkingsadministraties. Ten aanzien van de hierop voorkomende gegevens betreffende het beroep vielen reeds bij de aanvang de volgende moeilijkheden te voorzien:

1. De beroepenaanduiding op de persoonskaarten is weinig nauwkeurig.
2. De persoonskaart vermeldt niet of het beroep zelfstandig dan wel in dienstverband wordt uitgeoefend. Dit onderscheid is voor het begrip arbeider essentieel.
3. Op de persoonskaart ontbreekt, vooral bij jongeren, soms elke beroepsaanduiding. Dit doet zich vooral voor bij hen, die dagonderwijs volgen.

Gezien deze moeilijkheden leek het uiterst moeilijk om een goede steekproef naar dit criterium samen te stellen.

Toen wij kontakt zochten met de gemeentesekretarieën bleek al spoedig, dat wij op het platteland voor het verkrijgen van de eventueel op de persoonskaarten ontbrekende gegevens met succes een beroep konden doen op de kennis van de burgemeester en de ambtenaren ter sekretarie. Op elk gemeentehuis was wel iemand, die òf zeer goed op de hoogte bleek van de faits et gestes van de plaatselijke bevolking, òf informanten kende die de gevraagde bijzonderheden snel konden verstrekken. Overleg met de besturen van de plattelandsgemeenten ³⁾ leidde tot de konklusie, dat de gegevens over de al of niet zelfstandige beroepsuitoefening en over het volgen van een dagopleiding, zonder veel moeite waren te verkrijgen.

Wij stelden daarom formulieren samen van het volgende model:

Naam en voorletters	Adres	Beroep	Zelfstandig (Z) Ondergeschikt (O) In bedrijf van vader (V)	Opmerkingen (in opleiding, militaire dienst etc.)

De gemeenten werd verzocht de gevraagde gegevens van alle manlijke inwoners in de betrokken leeftijdsgroep op deze formulieren in te vullen, resp. de onderzoekers met de invulling hiervan behulpzaam te zijn.

Bijna alle plattelandsgemeenten stelden de lijsten zelf samen. In een drietal gemeenten werd dit door de onderzoekers gedaan, geholpen door één of meer ambtenaren.

Ook de gemeente Goes bleek bereid en in staat de gevraagde lijst samen te stellen. Hier legde men grote aktiviteit aan de dag. Zelfs de gemeentebode verrichtte spuurwerk om ontbrekende gegevens te achterhalen!

Na enige tijd kwamen wij aldus in het bezit van de gewenste gegevens van alle gemeenten behalve van Vlissingen en Middelburg. In deze steden bleek het verkrijgen van de op de persoonskaarten voorkomende gegevens zeer eenvoudig. Beide gemeenten hadden kort voor de uitvoering van ons onderzoek de bevolkingsadministratie gemechaniseerd (citograaf). Hierdoor was het uiterst eenvoudig om de gegevens over onze bevolkingskategorie door de machine te laten afdrukken. De gemeente Middelburg had i.v.m. de invoering van de mechanische administratie een controle op de juistheid van de gegevens op de persoonskaarten ingesteld, zodat de beroepsaanduiding daar vrij nauwkeurig was.

Middelburg had de bevolking bovendien in verschillende beroepencategorieën ingedeeld, zodat de citograaf ook op deze categorieën kon

³⁾ Over dit overleg zie hierna bij de beschrijving van de introductie van het onderzoek.

sorteren. Hier konden wij volstaan met het vragen van de gegevens over de arbeidersbevolking. ⁴⁾

In Vlissingen moesten wij rekenen op de gebruikelijke onnauwkeurigheid van de beroepenaanduiding.

Het was moeilijk om de hand te leggen op de aanvullende gegevens over de bevolking in deze steden. Op de volgende wijze werd getracht deze zoveel mogelijk te achterhalen. De vraag of iemand zijn beroep al dan niet zelfstandig uitoefende werd beantwoord met het telefoonboek en het Industrie-adresboek voor Zeeland. ⁵⁾ Wat betreft de jongeren die nog een opleiding volgden gingen wij ervan uit, dat de leerlingen van lagere technische scholen in onze populatie thuis hoorden. Om over deze gegevens te kunnen beschikken wendden wij ons tot de hoofden van de lagere technische school, de Avondschool voor Nijverheidsonderwijs te Middelburg, de Gemeentelijke dag- en avondschool voor de Nijverheid en de bedrijfs-school van de N.V. Kon. Mij. „De Schelde” te Vlissingen en de Lagere Technische School te Goes ⁶⁾, met het verzoek ons de namen te verschaffen van de leerlingen die in onze leeftijdskategorieën vielen.

Alle scholen verleenden hiertoe hun medewerking.

Op deze wijze kwamen wij te beschikken over de belangrijkste gegevens over de leeftijdsgroep, die voor ons onderzoek in aanmerking kwam.

Uit deze lijsten dienden nu te worden geschrapt degenen, die niet tot de categorie arbeiders vielen te rekenen. Deze methode van reductie, van het schrappen van beroepen, die *niet* tot de handarbeiders behoorden, bleek meer praktisch dan het pogen het begrip arbeider sluitend te definiëren.

Uit de lijsten werden geschrapt:

- a) de zelfstandigen;
- b) administratieve en commerciële beroepen in de ruimste zin.
- c) onderwijzend personeel;
- d) leidinggevend personeel;
- e) hoger en middelbaar-technisch personeel;
- f) leerlingen van U.L.O., Handelsdagschool, H.B.S., Gymnasium en M.T.S., Zeevaartschool en studenten aan Universiteiten en Hogescholen;

Voorts werden geschrapt i.v.m. de uitvoering van de enquête:

- g) zij die hun militaire dienstplicht vervulden;
- h) zeevarenden;
- i) geestelijk onvolwaardigen en lichamelijk gehandicapten.

⁴⁾ Het is waarschijnlijk, dat de door Middelburg gebruikte definitie van „arbeider” niet geheel overeenkomt met die welke wij hebben gehanteerd. Een vertekening kan hiervan het gevolg geweest zijn.

⁵⁾ Industrie-adresboek voor Zeeland. Uitgave E.T.I. Middelburg 1953.

⁶⁾ Enkele leerlingen uit Vlissingen en Middelburg bezochten deze school i.v.m. een speciale opleiding.

Na deze „zuivering” bleken nog een aantal beslissingen noodzakelijk. Zo werd besloten de agrariërs en middenstanders, die werkzaam waren in het bedrijf van de ouders *allen* in de populatie op te nemen. Eveneens de groep personeel in dienst van ambachtelijke middenstandsbedrijven (smidsknecht, automonteur, loodgietersbediende).

Veel meer moeilijkheden leverde de groep personeel in dienst van niet-ambachtelijke middenstandsbedrijven op. Deze groep is uiterst heterogeen van samenstelling. Men ontmoet hier de melkbezorger naast de apothekersassistent, de kellner naast de verhuizersknecht en de bediende in een manufacturenzaak naast de chauffeur. Tal van vertegenwoordigers uit deze categorie zouden groot bezwaar maken, indien men hen tot de arbeiders zou rekenen en zij zouden hiervoor steun vinden in de publieke opinie. Het is ons niet gelukt om een objectief criterium te vinden dat hier bruikbaar zou zijn. Wel is getracht de beslissing over een aantal beroepen waarover twijfel mogelijk was te „objektiveren” door overleg tussen de medewerkers aan het onderzoek. Hieruit resulteerde, dat de volgende beroepen niet in de populatie werden opgenomen.

apothekersassistent	laborant
agent van politie	kappersbediende
kellner	etaleur ⁷⁾
fotograafbediende	

Zij, die na deze laatste zuivering waren overgebleven op de lijsten van de gemeenten vormden de populatie waaruit de steekproef kon worden getrokken.

In Walcheren omvatten de lijsten nog 4.999 personen. Dit aantal bedroeg voor Westelijk-Zuid-Beveland 3.049.

b. *De Steekproef*

Zoals wij reeds eerder vermeldden zou de nadruk bij de enquête moeten vallen op Walcheren. Uit Zuid-Beveland zouden slechts aanvullende gegevens beschikbaar moeten zijn. In verband hiermee besloten wij een tweetal steekproeven op te bouwen, één voor Walcheren en één voor Zuid-Beveland.

De vraag deed zich hierbij voor welke steekproeftechniek hier het meest in aanmerking kwam. Het lag voor de hand er zorg voor te dragen, uit elke gemeente een zodanig aantal in de steekproef op te nemen dat overeenkwam met de populatiegrootte voor de gemeente. Dit zou dan pleiten voor het samenstellen van een laagsgewijs-zuiver samengestelde steekproef (stratified random sample). Wij hebben deze steekproeftechniek echter niet toegepast, doch gekozen voor de zuivere loting en wel volgens de

⁷⁾ Wel werden opgenomen: melkbezorgers, transportarbeiders, personeel in wasserijen, kruideniersbedienden.

techniek van de willekeurige getallen (random numbers). De personen uit Walcheren werden genummerd van 1 tot 4.999. Hieruit werd de steekproef aan de hand van een lijst van willekeurige getallen getrokken. Hetzelfde deden wij voor Zuid-Beveland.

De belangrijkste reden om deze methode toe te passen was gelegen in de wijze waarop de enquête zou worden georganiseerd. Deze zou worden uitgevoerd door een tiental Leidse studenten in de sociale wetenschappen. Wij konden deze gedurende een maand — en niet langer! — in Walcheren onderbrengen. Het was uiteraard vooraf moeilijk te voorspellen hoeveel personen deze studenten in die periode zouden kunnen ondervragen. Wij hadden daarom grote behoefte aan een steekproeftechniek, die ons in staat stelde de steekproefgrootte op eenvoudige wijze te variëren. Bij een laagsgewijs zuiver samengestelde steekproef bestond deze uit 36 lagen (n.l. de 36 gemeenten in het gebied).

Aanpassing van de steekproefgrootte aan de mogelijk gebleken prestaties van de enquêteurs was hier veel moeilijker. Het nadeel van de methode der random numbers is dat niet alle gemeenten naar evenredigheid in de steekproef zijn vertegenwoordigd.

Wij achten dit nadeel weinig belangrijk, omdat wij niet bedoelden de gegevens van elke gemeente afzonderlijk te bekijken, doch de analyse te betrekken op meeromvattende categorieën zoals het platteland tegenover de stad etc.

Een overzicht van de populatie, de steekproef en de uiteindelijk geënquêteerden is verder in dit hoofdstuk opgenomen.

D. DE INTRODUKTIE VAN HET ONDERZOEK

Het slagen van een enquête hangt voor een groot deel af van de wijze waarop deze wordt geïntroduceerd. Hieraan werd dan ook ruime aandacht besteed.

De introductie vond op een tweetal niveaus plaats. In de eerste plaats bij de autoriteiten en instanties, wier medewerking wij moesten vragen en in de tweede plaats bij de te enquêterende personen.

De eerste categorie werd vooral gevormd door vertegenwoordigers van het provinciale bestuur en van de gemeentebesturen. Verschillende hiervan waren ook onze zegslieden bij de oriënterende fase van het onderzoek.

Voor de introductie van het onderzoek bij de gemeenten werd contact gezocht met de op Walcheren en op Zuid- en Noord-Beveland bestaande verenigingen van burgemeesters en sekretarissen. Beide verenigingen stelden ons op ons verzoek in de gelegenheid in hun vergadering een uiteenzetting te geven over de doelstellingen van ons onderzoek. Aan het einde van deze uiteenzetting verzochten wij om medewerking bij het onderzoek, met name bij het samenstellen van de lijsten met inwoners. Er bleek zowel bij het provinciale bestuur als bij de verschillende gemeentebesturen een grote belangstelling voor het onderzoek te bestaan. De gevraagde medewerking werd dan ook gaarne toegezegd.

Daar de enquête zich zou richten op de arbeiders in de streek werd tevens contact gezocht met de werknemersvakorganisaties. Ook hier legden men grote belangstelling aan de dag.

In de tweede fase van de introductie van het onderzoek beoogden wij de te enquêteren personen zelf op de hoogte te brengen met het op handen zijnde onderzoek. Hiertoe riepen wij de medewerking in van de dagbladpers. Op een perskonferentie, die eind juni 1955 werd gehouden te Middelburg, gaven wij een overzicht van de bedoelingen van het onderzoek.

Op de perskonferentie waren vertegenwoordigers van de provinciale pers aanwezig. (Provinciale Zeeuwse Courant en Zeeuws Dagblad (Prot. Chr.) en de Stem (R.K.), evenals de Zeeuwse korrespondent van het Parool.) Aan het einde van de perskonferentie werd de journalisten een persmededeling verstrekt. Alle betrokken dagbladen namen een vrij uitvoerig bericht over het komende onderzoek op. Dit bericht werd door vrijwel alle landelijke bladen uit de Zeeuwse pers, waarschijnlijk via het A.N.P., overgenomen.

Dit kwam de introductie ten goede, omdat hierdoor ook de Zeeuwen werden bereikt, die alleen een landelijk dagblad lezen. Bovendien werd de te enquêteren personen een brief gezonden, ondertekend door het hoofd van de afdeling geestelijke gezondheid van het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde. Hierin werd om medewerking verzocht en werd een datum en uur voor een gesprek voorgesteld. Op een bijgevoegde gefrankeerde briefkaart kon de geadresseerde aangeven, dat hij verhinderd was op het voorgestelde tijdstip iemand te ontvangen. Hierop kon hij tevens noteren wanneer hij wel gelegenheid had om een medewerker te woord te staan.

E. DE ENQUÊTE

De enquête werd gehouden in juli 1955. Een tiental Leidse studenten in de sociale wetenschappen, die allen ervaring hadden in de techniek van het enquêteren, werd bereid gevonden medewerking te verlenen. Op de eerste dag werden zij vertrouwd gemaakt met de vragenlijst. 's Avonds volgde voor elke enquêteur een proefenquête. Hierbij deden zich geen bijzondere moeilijkheden voor. De volgende dag werd met de enquêtetecampagne een aanvang gemaakt.

Het aantal personen, dat weigerde medewerking te verlenen bleef aan de lage kant. In geen enkele gemeente bleek iets van kollektief verzet.

Door onze steekproeftechniek was het mogelijk het aantal te enquêteren personen aan te passen aan het tempo van de enquêteurs. Aan het einde van de enquêtetecampagne waren op Walcheren 489 personen uit de populatie van 4999 in de steekproef opgenomen. Dit is een percentage van 9.87%.

Daar op Zuid-Beveland minder nadruk zou vallen werden daar 104 personen in de steekproef opgenomen uit de populatie van 3049. Dit is een percentage van 3,41.

Hieronder volgen twee tabellen waarin voor elke gemeente op Walcheren resp. Zuid-Beveland is opgenomen de aantallen van de populatie, de steekproef en de uiteindelijk geënkquêteerden.

TABEL II Overzicht van de populatie, de steekproef en de uiteindelijk geënkquêteerden op Walcheren.

Gemeente	In aanmerking komenden	In de steekproef	Geweigerd	Onbereikbaar, (debiel γ)	Geënkquêteerd
Aagtekerke	75	9	0	0	9
Arnemuiden	303	30	1	1 γ	28
Biggekerke	91	10	0	0	10
Domburg	98	4	0	0	4
Grijpskerke	96	8	0	0	8
Koudekerke	207	27	1	0	26
St. Laurens	97	4	0	0	4
Meliskerke	100	11	3	0	8
Middelburg	861	73	6	2 γ	65
Nieuw en St. Joosland	114	8	1	0	7
Oostkapelle	134	15	0	0	15
Oost- en W. Souburg	430	50	1	3	46
Ritthem	48	9	0	0	9
Serooskerke	142	17	1	1 γ	15
Veere	99	10	1	0	9
Vlissingen	1713	158	10	4 (2 γ)	144
Vrouwenpolder	80	9	0	0	9
West Kapelle	231	24	1	0	23
Zoutelande	80	13	1	0	12
Totaal	4999	489	27	11	451

TABEL III Overzicht van de populatie, de steekproef en de uiteindelijk geënkquêteerden op Zuid-Beveland

Gemeente	In aanmerking komenden	In de steekproef	Geweigerd	Onbereikbaar, (debiel γ)	Geënkquêteerd
Baarland	72	3	0	0	3
Borssele	177	6	1	0	5
Driewegen	60	5	0	0	5
Ellewoutsdijk	31	0	—	—	—
Goes	699	28	0	3	25
's Gravenpolder	126	6	0	1 γ	5
's Heer Abtskerke	46	0	—	—	—
's Heer Arendskerke	533	22	1	1	20
's Heerenhoek	165	5	0	0	5
Heinkenszand	211	4	1	1 γ	2
Hoedekenskerke	165	4	0	0	4
Kattendijke	130	5	0	0	5
Kloetinge	156	5	0	0	5
Nisse	54	2	0	0	2
Oudelande	72	0	—	—	—
Ovezande	141	5	0	1 γ	4
Wolphaartsdijk	211	4	0	1	3
Totaal	3049	104	3	8	93

De 451 en 93 vragenlijsten vormden het materiaal waarin de door ons gezochte gegevens lagen opgetast. Onze eerste taak was nu de gegevens hieruit te koderen teneinde deze op ponskaarten te kunnen overbrengen.

Nadat de ponskaarten gereed waren kon een systematische analyse van de gegevens beginnen.

HOOFDSTUK V. DE RESULTATEN VAN HET ENQUÊTE- ONDERZOEK

A) DE MIGRATIE-ANIMO

De eerste vraag, die zich opdringt bij de bewerking van het enquête-materiaal is die naar de spreiding van de antwoorden op de belangrijkste vraag uit ons enquêteformulier n.l. de vraag naar de animo om de provincie Zeeland te verlaten. Wij noemen deze vraag de belangrijkste omdat deze is gebruikt als stimulus om bij de respondenten een antwoord over de gehechtheid aan de woonplaats of streek, resp. de animo om Zeeland te verlaten, uit te lokken.

Via deze attitude immers benaderden wij het verschijnsel van de Zeeuwse migratie. Meer onderzoektechnisch uitgedrukt kunnen wij zeggen, dat de houding t.a.v. het wonen in de provincie Zeeland door ons wordt opgevat als afhankelijke variabele.

Op de vraag naar de animo om Zeeland te verlaten werden verschillende antwoorden gegeven die in TABEL I in een zestal categorieën werden samengevat. ¹⁾ Boven de tabel staat de vraag, zoals deze aan de geënquêteerden is gesteld.

TABEL I Zoudt U liever ergens anders willen wonen?
 Zo ja, in of buiten Zeeland?

1		2		3		4		5		6		7	
neen		indifferent		ja, in Zld.		ja, buiten Zeeland		ja, indiff. in of buiten Zld.		geen mening		Totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
320	58,8	49	9,0	44	8,1	107	19,7	14	2,6	10	1,8	544	100

Uit deze tabel blijkt, dat meer dan de helft van de geënquêteerden er de voorkeur aan geeft in hun huidige woonplaats te blijven. (kolom 1). Een geringere binding aan hun woonplaats vertonen de geënquêteerden, wier antwoorden werden ondergebracht in de kolommen 2, 3 en 5. In deze kolommen varieert de houding tegenover het wonen in de huidige *woonplaats* van neutraal tot negatief. De houding tegenover het wonen in de *provincie* varieert naar neutraal tot positief. De overeenkomst tussen de

¹⁾ Wij vermelden de resultaten steeds voor Walcheren en Zuid-Beveland tezamen. Bij de bespreking van de variabele: woonplaats hopen wij op het verschil tussen deze gebieden in te gaan.

kolommen 2, 3 en 5 is dat niemand expliciet te kennen geeft uit de provincie weg te willen.

De antwoorden van de respondenten die dit laatste wèl zeiden te willen, zijn ondergebracht in kolom 4.

Ongeveer 20% van de door ons ondervraagde jongere arbeiders geeft dus te kennen de provincie Zeeland te willen verlaten. Dit percentage bedraagt voor Walcheren 21% en voor Zuid-Beveland 12%.

Het is moeilijk om de vraag te beantwoorden of deze percentages aan de hoge of aan de lage kant liggen omdat vergelijkingsmateriaal uit onderzoeken onder een overeenkomstige groep in een andere provincie ontbreekt. Wij zijn echter geneigd deze aan de hoge kant te achten. In ieder geval betekent het voor de onderzochte streek dat een belangrijk deel van de arbeidersbevolking zich bezig houdt met, of uitziet naar mogelijkheden om buiten de provincie aan de slag te komen. Dit is een belangrijk gegeven voor de Zeeuwse arbeidsmarkt. Men zal in het door ons onderzochte gebied moeten rekenen met een duidelijke oriëntatie op andere arbeidsmarkten onder een belangrijk deel van de arbeiders. Wij hopen hieronder verder te specificeren onder welke categorieën arbeiders deze oriëntatie op niet-Zeeuwse arbeidsmarkten het sterkste is.

In hoeverre de uitgesproken voorkeur voor het wonen (en werken) in andere provincies inderdaad leidt tot vertrek uit Zeeland, valt op grond van dit enkele antwoord op een enquête-vraag natuurlijk moeilijk te voorspellen. Niet zelden immers ligt er een grote afstand tussen een verbale uiting en het daarmee korresponderend gedrag. Wij hopen op de vraag naar het verschil tussen zeggen en doen nader in te gaan in hoofdstuk VIII, waarin wij de resultaten van ons vervolgonderzoek zullen behandelen.

B. HET KONSTATEN VAN SAMENHANGEN MET DE MIGRATIE-ANIMO

Gelet op het karakter van ons onderzoek bestaat het volgende deel van onze studie vooral uit het toetsen van de veronderstelde verbanden ²⁾ tussen de als afhankelijk variabele opgevatte animo voor vertrek uit de provincie Zeeland enerzijds en de in hoofdstuk IV opgesomde variabelen anderzijds.

Wij achten het van belang om, alvorens ons aan deze taak te zetten, een aantal opmerkingen te maken.

1) Omdat wij een aantal heterogene variabelen in beschouwing nemen, waarvan er verschillende van kwalitatieve aard zijn, maken wij gebruik van de zgn. kontingentie-analyse. Wij pasten de χ^2 -toets toe om vast te stellen hoe groot de kans was dat een verdeling als die welke wij aan-

²⁾ Wij spreken van een verband tussen twee variabelen op grond van een met de hulpmiddelen van de statistiek vastgestelde samenhang.

troffen in onze steekproef zich bij toeval zou kunnen voordoen, indien er tussen de twee variabelen in het universum geen samenhang bestond.

Wij spreken van een *signifikant verband* indien op grond van de berekende uitkomst deze kans ≤ 0.05 is. ³⁾

2) Een veronderstelling bij de χ^2 -toets is dat de onderzochte grootheden een kontinu karakter hebben. Hieraan is bij ons onderzoek niet voldaan.

Bij grote N is de korrektie die in verband hiermee noodzakelijk is echter te verwaarlozen. Wij korrigeerden voor continuïteit bij kleine N ($N \leq 50$), echter slechts voorzover de berekende waarde van de χ^2 korrespondeerde met een kans, die dicht bij ons aangenomen significantieniveau van 0,05 was gelegen.

3) Bij het beantwoorden van de vraag naar de samenhang tussen twee variabelen dreigt voor de onderzoeker steeds het gevaar, dat hij zijn materiaal zodanig in categorieën verdeelt, dat op grond van deze categorisering een verband valt aan te tonen. Dit gevaar deed zich in onze studie telkens voor, omdat wij het antwoordmateriaal aan een uitvoerige statistische analyse hebben onderworpen.

Deze analyse was praktisch slechts mogelijk, indien wij de antwoordcategorieën van elke variabele tot een *minimum* terugbrachten. Om hierbij willekeur uit te sluiten, formuleerden wij de regel, dat wij de antwoorden op de attitude- en opinievariabelen zodanig zouden dichotomiseren ⁴⁾ dat steeds tegenover elkaar werden gesteld de antwoordcategorie, die als ongunstig moest worden opgevat voor de streek (eventueel voor het individu) en de overige antwoordcategorieën.

Op grond van deze hoofdregel werden de antwoorden op onze afhankelijk variabele: migratie-animo onderverdeeld in twee groepen n.l. de antwoorden die inhielden, dat men liever buiten de provincie Zeeland zou willen wonen (voor Zeeland ongunstig) en de overige antwoorden. Ziet men naar TABEL I, dan werden dus tegenover elkaar gesteld kolom 4 tegenover de kolommen 1, 2, 3, 5 en 6. *Wij zullen deze onderscheiding door onze gehele verdere studie aangeven met de woorden „weg” en „rest”.*

Op de genoemde hoofdregel bestond één uitzondering n.l. indien er door toepassing van deze regel in een antwoordcategorie vrijwel geen antwoorden meer voorkwamen. Dit deed zich o.m. voor bij de vraag naar het plezier in het werk.

³⁾ Wij realiseren ons, dat er zich bij het nagaan van een groot aantal verbanden in een steekproef kansmaximalisatie voordoet. Zie A. de Groot: de betekenis van „significantie” bij verschillende typen onderzoek. Ned. Tijdschr. Psych. 1956, pp. 398-409.

⁴⁾ Bij de in hoofdstuk VII beschreven matrijs-analyse werden de antwoorden op alle variabelen gedichotomiseerd met uitzondering van de variabelen: kerkgenootschap en leeftijd.

In de eerste fase van de statistische analyse werd, teneinde de berekeningen te kunnen vereenvoudigen, wel de afhankelijk variabele gedichotomiseerd, maar nog niet de andere variabelen. Voor de laatste werd dit uitgesteld, op het tweetal in de voorgaande noot vermelde uitzonderingen na, tot de matrijs-analyse.

4) Bij de hierna volgende analyse zullen wij de resultaten uit ons onderzoek niet steeds vergelijken met die van andere studies. Wij stellen dit uit tot hoofdstuk IX.

Na deze opmerkingen zetten wij ons aan de taak om na te gaan, of de door ons in hoofdstuk IV opgesomde vermoedelijke verbanden ook inderdaad in ons materiaal vallen aan te tonen. Bij de aldaar vermelde opsomming besteedden wij weinig aandacht aan de vraag op grond waarvan wij het vermoede verband verwachtten.

Wij zullen thans bij elke variabele summier de overwegingen vermelden die ons ertoe brachten het geformuleerde verband met de migratie-animo te veronderstellen.

C. VERBANDEN TUSSEN MIGRATIE-ANIMO EN „OBJEKTIEVE” VARIABELEN

a) *Beroepsgroep en migratie-animo*

Vooraf op grond van de suggesties uit de oriënterende fase van ons onderzoek veronderstelden wij, dat industrie-arbeiders veel meer neiging tot vertrek uit de provincie zouden tonen dan de overige arbeiders. Voorzover wij spraken met industrie-arbeiders troffen wij bij hen een levendige oriëntatie aan op de arbeidsvoorwaarden en arbeidsmogelijkheden in andere streken, met name in de randstad Holland. Dit is niet zo verwonderlijk. Daar Zeeland weinig grote industrieën kent komt het vergelijkingsobject voor de Zeeuwse industriearbeider spoedig buiten de provincie te liggen. Bij deze vergelijking was Zeeland op een belangrijk punt in het nadeel n.l. op het punt van de hoogte van de basislonen.

Deze waren hier lager op grond van het stelsel van de loondifferentiatie naar gemeenteklassen. Weliswaar stonden hiertegenover enkele punten ten voordele van Zeeland (met name de hoogte der huishuren) maar de algemene indruk was dat de loonverschillen de arbeiders en onder hen vooral de geschoolde en zeer geschoolde vaklieden, sterk bezig hielden en emotioneel sterk aanspraken.

Bovendien veronderstelden wij bij de industriearbeiders een meer zakelijke relatie tot hun werk en hun werkgever. Door een minder emotionele band met hun werk en werkgever zou het hun gemakkelijker vallen van werk en woonplaats te veranderen.

In TABEL II hebben wij de arbeiders onderverdeeld in een aantal beroepsgroepen, terwijl voor elke beroepsgroep de migratie-animo is vermeld.

TABEL II Beroepsgroep en migratie-animo

Beroepsgroep	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
industriearbeiders	45	31,7	97	68,3	142
bouwwakarbeiders *)	17	17,7	79	82,3	96
personeel in dienst van ambachtel. middenst.bedr. idem niet-ambachtelijke	12	20,3	47	79,7	59
middenstandsbedrijven	3	11,5	23	88,5	26
agrarische arbeiders	10	10,0	90	90,0	100
overige arbeiders	13	14,1	79	85,9	92
zonder beroep	1	—	2	—	3
in opleiding	6	23,1	20	76,9	26
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

*) Werkzaam in nieuwbouw, inclusief grond- en dijkwerkers.

Uit deze tabel blijkt duidelijk dat inderdaad onder de industriearbeiders veruit het hoogste percentage „migratie-willigen” voorkomt. Het verschil tussen de industrie-arbeiders en de rest van de arbeiders is zeer significant. $\chi^2 = 18,9$, $p < 0,001$ (exclusief zonder beroep en in opleiding).

Na de industrie-arbeiders komen degenen, die werkzaam zijn in ambachtelijke middenstandsbedrijven en in de nieuwbouw. Het valt op dat de migratie-animo groot is onder de ambachtelijke beroepen.

De agrarische arbeiders vertonen de minste neiging tot vertrek uit de provincie, ondanks het feit, dat de arbeidsmarkt voor agrarische arbeiders in Zeeland een weinig gunstig beeld oplevert.

b) Opleiding en migratie-animo

Onze tweede veronderstelling betrof een verband tussen migratie-animo en opleidingsniveau. Wij gingen hierbij van de gedachte uit, dat in het algemeen door het volgen van de opleiding de horizon van de mens wordt verruimd, waardoor grotere aandacht en belangstelling ontstaat voor streken buiten het eigen woongebied.

Hierdoor springen eventuele mogelijkheden in deze andere streken gemakkelijker in het oog. Migratie als reële mogelijkheid komt daardoor weer duidelijker naar voren.

Toen wij nagingen of er inderdaad sprake was in ons onderzoek van een verband tussen opleidingsniveau en migratie bleek, dat er zich inderdaad een tendentie voordeed, die aan onze veronderstelling steun gaf. De verschillen in migratie-animo tussen geschoolden en ongeschoolden waren echter zo klein dat er geen sprake was van een statistisch significante samenhang.

De gegevens zijn in TABEL III samengevat.

TABEL III Migratie-animo en opleidingsniveau

Opleidingsniveau	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
geen opleiding na L.O. geschoold na L.O. *)	37 68	17,5 20,8	175 259	82,5 79,2	212 327
Totaal	105	19,7	434	80,3	539

$\chi^2 = 0,9; p < 0,4.$

Opleiding onbekend: 5

*) Als geschoolden werden beschouwd personen, die minstens gedurende twee jaren een dag- of avondopleiding na de lagere school hadden gevolgd.

Bij nader toezien bleek er wel een heel duidelijk verband te bestaan tussen personen met een verschillende opleiding *na de lagere school*.

In TABEL IV zijn de cijfers ondergebracht die betrekking hebben op de aard van de opleiding *na de lagere school*. Weggelaten zijn hier degenen die geen opleiding meer na het L.O. volgden.

TABEL IV Aard van de opleiding en migratie-animo

Aard opleiding na L.O.	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
technische opleiding landbouwschool	59 7	25,3 10,8	174 58	74,4 89,2	233 65
niet-techn. middenst.opl. andere opleidingen	1 1	6,3 7,7	15 12	93,7 92,3	16 13
Totaal	68	20,8	259	79,2	327

Er blijkt dus een uitgesproken voorkeur voor migratie bij de technisch geschoolden te bestaan. De verschillen onder de overige soorten opleidingen zijn zeer klein, reden waarom wij hierna telkens de technisch-opgeleiden zullen vergelijken met hen die na de lagere school een niet-technische opleiding volgden. Deze vergelijking is in TABEL IVa getrokken.

TABEL IVa Aard van de opleiding na L.O. en migratie-animo

Aard opleiding	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
technische opleiding niet-technische opleiding opleiding na L.O.	59 9	25,3 9,6	174 85	74,4 90,4	233 94
Totaal	68	20,8	259	79,2	327

$\chi^2 = 10,1; p < 0,005.$

Het resultaat uit de tabellen IV en IVa komt overeen met dat van TABEL II, waar bleek, dat de migratie-animo het grootst was onder de industrie-arbeiders en daarna onder hen, die in het ambachtelijk handwerk hun arbeid vonden.

Beide categorieën hebben uiteraard vaak een technische opleiding gevolgd.

Ons onderzoek wees op het punt van de opleiding dus uit, dat onze aanvankelijke veronderstelling omtrent een verband tussen migratie-animo en opleidingsniveau niet juist was. Veel meer bleek er een verband te bestaan tussen *technische* scholing en migratie-animo.

Zowel de grote migratie-animo onder de industrie-arbeiders als die onder technisch geschoolden zijn voor de provincie Zeeland hoogst nadelig te achten. Ten tijde van het onderzoek bestond er immers in de streek een nijpend gebrek aan geschoolde industrie-arbeiders.

Zoals wij in hoofdstuk II zagen, berust de welvaartsontwikkeling in de provincie voor een belangrijk deel op de voortgaande industrialisatie die in het kanaalgebied van Walcheren reeds ver is voorgeschieden. Uit sociaal-ekonomisch gezichtspunt betekent de gekonstateerde hoge migratie-animo onder geschoolde industrie-arbeiders een rem op de voortgang van deze ontwikkeling.

c) *Aard van het dienstverband en migratie-animo*

Onze derde veronderstelling had betrekking op het verband tussen de aard van het dienstverband en de migratie-animo. Wij verwachtten dat zij die in het bedrijf van de ouder(s) werkzaam waren — zoals dit vaak voorkomt onder jongeren in de landbouw en in de middenstandsbedrijven — minder migratiebereidheid aan de dag zouden leggen dan zij die niet in een zo nauwe familiebetrekking tot hun werkgever stonden. De gronden voor deze verwachting lagen o.i. voor de hand. In de eerste plaats leven zij, die „thuis” werkzaam zijn zeer dicht bij de arbeid van ouders en gezin. Verschillende van hen werken bovendien in het vooruitzicht later de leiding van het bedrijf, hetzij alleen, hetzij met meer broers, over te nemen. Hiermee is voor de betrokkenen een naar plaats en soms reeds naar tijd duidelijk en niet zelden aantrekkelijk toekomstperspektief gegeven. Dit zal ertoe leiden dat de aandacht en ook de activiteiten van de opvolger(s) reeds vroeg worden gericht op de toekomstige taak in de woonplaats en in de streek, hetgeen de binding aan beide in de hand zal werken.

In de tweede plaats hangt er rondom het familiebedrijf, vooral wanneer dit reeds enige tijd in de handen van een familie is, een begrijpelijke sfeer van familie-eer en familietrots. Het bedrijf wordt gezien als een manifestatie van de inspanning van vorige generaties. Deze hebben dit „opgewerkt” en het wordt als de taak van de huidige vertegenwoordigers van de familie gezien zich deze erfenis waardig te tonen.

Deze gedachtengang wordt nog gesteund door het in het economische leven zo gemakkelijk gelegde verband tussen de ouderdom van een bedrijf of instelling en de soliditeit daarvan. Het oprichtingsjaar is daarom een gegeven dat in de reclame telkens verschijnt. Voor de leiding van het bedrijf leidt dit weer gemakkelijk tot de houding dat niet slechts adeldom, doch ook ouderdom verplicht!

Vergelijkt men hiermee de houding van arbeiders tegenover het bedrijf waarin zij werkzaam zijn, dan is hier veel minder sprake van ik-betrokkenheid. De relatie heeft een meer zakelijk karakter, ook al kan men hier in de diverse bedrijfstakken en bedrijven weer grote onderlinge verschillen konstatoren.

De grotere zakelijkheid t.o.v. de sfeer van de arbeid zal met zich meebrengen een minder sterke identifikatie met het werk en mede daardoor ook met de woonplaats en de streek.

Ons onderzoek gaf aan deze veronderstelling steun. Inderdaad bleken zij die in het bedrijf van de ouders werkten, minder migratie-animo te vertonen.

TABEL V geeft de cijfers die hierop betrekking hebben.

TABEL V Aard van het dienstverband en migratie-animo *)

Aard dienstverband	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
werkzaam bedrijf ouders	58	9,4	77	90,6	85
niet werkz. bedrijf ouders	93	21,7	336	78,3	429
Totaal	101	19,6	413	80,4	514

$\chi^2 = 6,8; p < 0,01.$

*) Buiten beschouwing bleven degenen die in opleiding waren.

Bij het onderzoek naar de migratie-animo bij hen, die werkzaam waren in het bedrijf van de ouders, hebben wij speciale aandacht geschonken aan het verschil tussen hen, die vermoedelijk de leiding van het bedrijf later, hetzij alleen, hetzij met anderen zullen overnemen en hen, die niet hun toekomst in het familiebedrijf zouden kunnen vinden. Wij verwachten uiteraard een grotere migratie-bereidheid bij de laatsten.

Gedurende de enquête bleek dat de vraag naar de opvolging in verschillende families niet was geregeld.

In deze gevallen kon de argeloze vraag van de enquêteur naar de vermoedelijke opvolger soms spanningen in de familiekring oproepen. N.a.v. deze vraag ontstonden soms langdurige onderlinge discussies! In een vijfde van het aantal gevallen noteerde de enquêteur dan ook dat nog niet bekend was wie zou opvolgen.

De cijfers wezen uit, dat het verband tussen migratie-animo en „op-

volgers-positie" niet zo eenvoudig is als men theoretisch zou verwachten.

Opgemerkt dient te worden dat de percentages berekend zijn op grond van vrij kleine getallen waardoor het vergelijken van percentages iets willekeurigis krijgt.

TABEL Va „Opvolgerspositie" en migratie-animo

Opvolgerspositie	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
alleen opvolger	1	3,6	27	96,4	28
opv. met meer dan één	4	16,0	21	84,0	25
weet niet of opvolger	1	5,9	16	94,1	17
niet opvolger	2	13,3	13	86,7	15
Totaal	8	9,4	77	90,6	85

Weliswaar vindt men de minste migratieneiging bij hen, die alleen opvolger zullen worden, maar het vaakst komt men migratie-animo tegen onder degenen, die de opvolgersplaats met één of meer broers zullen moeten delen.

Weerspiegelt zich in dit hoge percentage wellicht onderlinge naijver en wrijving over de opvolgerskwestie?

Opvallend is, dat ook onder hen die er zeker van zijn niet in het bedrijf te zullen opvolgen het percentage dat zegt uit de provincie weg te willen belangrijk lager ligt dan bij hen die niet „thuis" werkzaam zijn (zie tabel V). Wij vinden in dit percentage wellicht iets terug van het vooral in de landbouw bekende probleem van de in het bedrijf meewerkende zoons, die, veelal zonder verdere opleiding na het lager onderwijs, werk vinden in het gezinsbedrijf doch hierin op den duur geen bestaan kunnen vinden. Hun gebrekkige opleiding is er dan vaak oorzaak van, dat zij weinig alternatieve mogelijkheden op de arbeidsmarkt hebben. De dreigende sociale daling maakt dat zij lange tijd op het familiebedrijf blijven hangen. ⁵⁾

Gezien het feit dat bij alle categorieën van hen, die werkzaam waren in het bedrijf van de ouders de migratieneiging geringer was dan bij hen, die niet in het familiebedrijf werkten zullen wij in het vervolg niet meer onderscheid maken tussen de opvolgerspositie. Wij spreken dus slechts over hen, die wel en zij die niet werkzaam zijn in het bedrijf van de ouders.

d) *Woonwijze en migratie-animo*

Bij het formuleren van het veronderstelde verband tussen woonwijze en migratieneiging realiseerden wij ons dat er bij onze ondervraagden grote

⁵⁾ Zie b.v. de publikatie van het L.E.I. over het kleine-boeren vraagstuk: A. Maris, C. D. Scheer en M. A. J. Visser: Het kleine-boeren vraagstuk op de zandgronden. Den Haag/Assen 1951.

verschillen bestonden in de wijze waarop zij woonden. Tegenover de jongeren, die bij hun ouders thuis woonden stonden de gehuwden, die op verschillende manieren waren gehuisvest.

Het leek ons weinig vruchtbaar zeer heterogene groepen met elkaar te vergelijken zoals b.v. de bij de ouders thuis wonenden met de groep personen die in een eigen huis woonden en deze beide met hen, die vanwege de woningschaarste bij anderen inwoonden. Het meest doelmatig leek ons groepen te vergelijken, die overigens zoveel mogelijk gelijk waren, doch verschilden in de wijze waarop zij waren gehuisvest. Wij kozen als vergelijkingsgroepen de gehuwden, die in een eigen huis woonden en de gehuwden die in een heel huurhuis woonden. Wij veronderstelden dat de bewoners van een eigen huis minder migratieneiging zouden vertonen dan degenen die een heel huurhuis bewoonden. Wij gingen hierbij uit van de gedachte dat het in eigendom hebben van een huis een zekere binding hieraan met zich meebrengt. Hier staat eigen tegenover vreemd, ook in de psychische betekenis.

Voorts is het huurhuis veel gemakkelijker verwisselbaar dan het eigen huis. Bij een overwogen migratie levert het huurhuis vrijwel geen moeilijkheden op. Men kan immers eenvoudig de huur opzeggen. Het eigen huis wordt hier veel gemakkelijker een „blok aan het been” dat de migratieplannen kan doen afspringen. ⁶⁾

Wij verliezen bij een eventueel verband tussen eigen-huis-bezit en geringere mobiliteit niet uit het oog, dat men de oorzakelijke richting ook andersom kan aannemen n.l. dat grote gehechtheid aan de streek ertoe kan leiden dat men tracht te komen tot het bezit van een eigen huis in deze streek. Wij achten dat zelfs waarschijnlijk.

Toch willen wij de mogelijke invloed van de woonsituatie op de mobiliteit niet uitsluiten.

In TABEL VI zijn de gegevens over woonsituatie en migratieneiging samengevat.

Inderdaad blijkt dat er een groot verschil in migratie-animo bestaat tussen de bewoners van een eigen huis en die van een heel huurhuis. Het verschil tussen *deze twee* categorieën is statistisch significant ($\chi^2 = 7,3$ $p < 0,01$), zodat onze veronderstelling door de resultaten van het onderzoek wordt gesteund.

Wanneer wij nog kort stilstaan bij de andere categorieën van tabel VI,

⁶⁾ Aug. ter Hoeven heeft in een artikel over de pendelarbeiders gewezen op de binding aan de woongemeente door bezittingen. Hij noemt in dit verband het eigen huis en het stukje land, die de sociale en geografische mobiliteit van de bezitters verkleinen. Hij citeert in dit verband Max Weber over het grondbezit van de Oost-Elbese landarbeiders: „Der Schrecklichste der Schrecken ist ein Grundbesitzendes Proletariat, dem die ererbte Heimstätte zum Fluch wird” (M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen, 1924 p. 462).

Zie A. ter Hoeven: De positie van de pendelarbeider op de locale arbeidsmarkt. *Soc. Gids*, februari 1959, pp. 17—30.

TABEL VI Woonwijze en migratie-animo

woonwijze	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
eigen huis	3	7,0	40	93,0	43
heel huurhuis	52	26,0	148	74,0	200
op kamers, bij werkgever					
thuis, in stichting	6	28,6	15	71,4	21
gehuwd inwonend	6	25,0	18	75,0	24
bij ouders thuis	40	15,6	216	84,4	256
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

dan valt het op dat de migratie-animo bij de gehuwden die „inwonen” niet groter is dan bij de bewoners van een heel huurhuis. Dit zou erop kunnen wijzen, dat de inwonings situatie redelijk was en dat de betekenis van de woningschaarste voor de migratie uit de provincie niet al te groot is.

Onder hen die min of meer „voorlopig” zijn gehuisvest, waarschijnlijk zonder veel bindingen in de streek, is de migratieneiging het grootst. Het betreft hier degenen die op kamers of in pension wonen, degenen die bij de werkgever thuis wonen en iemand die in een instelling voor kindbescherming verbleef. In het vervolg van onze studie zullen wij ons beperken tot de vergelijking van de groep bewoners van een eigen huis en degenen die een heel huurhuis bewonen.

e) *Burgerlijke Staat en migratie-animo*

Onze in hoofdstuk IV geformuleerde veronderstelling over het verband tussen burgerlijke staat en migratie-neiging luidde dat er meer animo voor migratie zou bestaan bij ongehuwden dan bij gehuwden. Wij gingen hierbij uit van de overweging dat door het huwelijk de bewegingsvrijheid van de man wordt beperkt door de verantwoordelijkheid voor en de binding aan echtgenote en gezin. Bovendien veronderstelden wij dat de vrouw meer aan de streek zou zijn gehecht, waardoor de man meer weerstand zou moeten overwinnen om van woongebied te veranderen indien zich elders goede mogelijkheden zouden voordoen.

TABEL VII Migratie-animo en burgerlijke staat. *)

Burgerlijke staat	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
gehuwd	58	23,3	191	76,7	249
ongehuwd	49	16,7	245	83,3	294
Totaal	107	19,7	436	80,3	543

$\chi^2 = 6,3; p < 0,03$

*) 1 burgerlijke staat onbekend.

Het onderzoek bracht op dit punt een verrassing.

Gehuwden bleken vaker migratie-animo te tonen dan ongehuwden. Het verschil bleek zelfs statistisch significant te zijn.

In TABEL VII vindt men de cijfers samengevat.

Onze veronderstelling dat het huwelijk een stabiliserende invloed zou hebben blijkt dus allerm minst op te gaan. De gehuwden blijken in onze steekproefgroep mobieler te zijn dan de ongehuwden.

Men moet hierbij waarschijnlijk bedenken dat er zich onder onze ondervraagde ongehuwden een groot aantal jongeren bevindt. Deze zijn nog bij de ouders thuis en hebben voor een groot deel de militaire dienst nog voor de boeg. Het is mogelijk dat pas na deze periode een meer definitieve keuze voor de maatschappelijke carrière wordt gedaan, waarbij de mogelijkheden, die men buiten de provincie denkt te hebben sterker worden overwogen.

In dit verband rijst de vraag of wellicht het *kindertal* een stabiliserende faktor betekent.

Wij stelden over het kindertal in onze enquête een vraag zodat wij in staat zijn het verband tussen migratie-animo en kindertal bij de gehuwden na te gaan.

In TABEL VIIa geven wij het resultaat weer.

TABEL VIIa Kindertal en migratie-animo

Kindertal	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
0	9	22,0	32	78,0	41
1	26	27,1	70	72,9	96
2	13	19,1	55	80,9	68
3	9	26,5	25	73,5	34
> 3	1	10,0	9	90,0	10
Totaal	58	23,3	191	76,7	249

Hieruit blijkt dat er geen sprake is van een evenredig met het kindertal afnemende migratie-animo.

Voorzover de kleine aantallen interpretatie toelaten kan worden gezegd dat pas na het derde kind een vermindering van de migratie-animo valt te konstateren.

Zowel bij het huwelijk als bij het kindertal zal men rekening moeten houden met een mogelijk storende faktor n.l. de leeftijd. Het bleek ons echter dat in alle onderscheiden leeftijdsgroepen de migratie-animo onder gehuwden groter was dan onder ongehuwden, zodat hier van een storende faktor geen sprake was (zie hoofdstuk VII). Dit bleek wel het geval bij het kindertal.

f) *Kerkgenootschap en migratie-animo*

Bij het formuleren van onze veronderstelling in het vierde hoofdstuk dat de onkerkelijken en Rooms Katholieken in Zeeland meer animo voor migratie zouden tonen dan de leden van de protestantse kerkgenootschappen hadden wij het oog op het feit, dat zowel de onkerkelijken als de Rooms Katholieken in het overwegend protestantse Zeeland minderheids-groepen zijn. Het zou heel goed mogelijk geweest zijn om een geheel ander uitgangspunt te kiezen. Zoals bekend zijn het in de Nederlandse emigratie na de tweede wereldoorlog vooral de Gereformeerden, die zich kenmerken door een grote emigratie-bereidheid. ⁷⁾ Dit verschijnsel had ons er toe kunnen brengen te veronderstellen dat juist de orthodox-protestanten een sterkere migratie-animo te zien zouden geven.

Na onze ervaringen in de oriënterende fase van ons onderzoek, waarin wij nogal eens kritische opmerkingen van onkerkelijken en Rooms Katholieken over de mentaliteit van Protestanten vernamen, gaven wij er de voorkeur aan uit te gaan van de minderheidspositie van de niet-Protestanten in Walcheren en Zuid-Beveland.

Wij gebruiken het begrip minderheidsgroep hier niet in de betekenis die het in de Amerikaanse literatuur meestal heeft en zoals dit ten onzent werd gebruikt door Goddijn in zijn studie over de Rooms-Katholieken in Friesland ⁸⁾, n.l. als onderdrukte, achtergestelde groep, die t.o.v. een andere groep gering in aantal is.

Wij geven er de voorkeur aan bij het begrip minderheidsgroep uitsluitend te denken aan de getalsverhouding t.o.v. andere groepen.

Tegenover een minderheidsgroep staat dan *niet de dominant, doch de meerderheidsgroep*. Als eventueel bijkomend kenmerk kan dan worden vermeld, dat de minderheid wordt achtergesteld. Dit is lang niet altijd het geval. Er komen ook bewonderde en gewaardeerde minderheden voor.

Belangrijk is, dat de groep zich min of meer duidelijk van andere groepen onderscheidt en dat hij door de omgeving als „anders” wordt ervaren. ⁹⁾ Het behoeft weinig betoog dat in Nederland de kerkelijke groepen zich kenmerken door een eigen levensstijl en dat zij zich elk t.o.v. de anderen als „anders” ervaren. ¹⁰⁾

De sociale wetenschappen hebben zich sterk bezig gehouden met de onderdrukte en achtergestelde minderheidsgroepen maar in veel mindere

⁷⁾ Zie de jaarverslagen van de Nederlandse emigratie-dienst.

⁸⁾ J. J. O. Goddijn: Katholieke minderheid en protestantse dominant. Diss. Nijmegen 1957.

⁹⁾ Zie ook F. v. Heek: Het geboortenniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Leiden 1954.

¹⁰⁾ Zie J. P. Kruijff: Mentaliteitsverschillen in ons volk i.v.m. godsdienstige verschillen: M en M, 1943 pp. 1-28 en 65-83. en A. M. J. Chorus: Psychologische verschillen tussen Protestanten en Katholieken in Nederland. Het Gemenebest 1943. pp. 34-57 en 65-89.

mate met de betrekkingen tussen groepen met verschillende waarden, normen en levenswijze. Het onderzoek op dit gebied komt echter steeds meer op gang. Zo toonde Newcomb in 1943 in zijn verslag van het vermaarde Bennington-experiment aan, dat zij, die van de meerderheid afwijkende opvattingen huldigen, door deze meerderheid niet geaccepteerd worden. Zij die deze opvattingen (bleven) verdedigen bleken het minst populair te zijn en ook het meest terug te vallen op andere groepen, in dit geval het ouderlijk huis.¹¹⁾ Het was vooral deze, ook later telkens weer gekonstateerde tendentie¹²⁾, die ons bracht tot het formuleren van onze veronderstelling.

Wij verloren hierbij niet uit het oog, dat zich m.b.t. de positie van de onkerkelijken en Rooms-Katholieken in ons onderzoekgebied regionale verschillen voordeden. Zo zijn onkerkelijken in Vlissingen nauwelijks als een minderheidsgroep te beschouwen. Hetzelfde geldt voor de Rooms-Katholieken in enkele Zuid-Bevelandse gemeenten.

Wij kunnen dus slechts in globale zin spreken van de onkerkelijken en Rooms-Katholieken als minderheidsgroepen in ons gebied van onderzoek.

In TABEL VIII zijn de gegevens over de migratie-animo van de leden van verschillende kerkgenootschappen opgenomen.

TABEL VIII Kerkgenootschap en migratie-animo. *)

Kerkgenootschap	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
geen	28	30,1	65	69,9	93
Rooms-Katholiek	19	33,9	37	66,1	56
N.H.	35	15,7	188	84,3	223
Geref. (incl. art. 31)	14	12,6	97	87,4	111
Chr. Geref. en Geref. Gem.	8	15,7	43	84,3	51
Overige	3	33,3	6	66,7	9
Totaal	107	19,7	436	80,3	543

*) 1 kerkgenootschap onbekend.

voor onkerkelijken, R.K. en prot. $\chi^2 = 24,0$; $\nu = 2$; $p < 0,001$

Uit deze tabel blijkt dat inderdaad de onkerkelijken en Rooms Katholieken een veel grotere neiging tot vertrek uit de provincie tonen dan de protestanten.

Slechts de groep: overige kerkgenootschappen (Leger des Heils, Lutherse etc.) geeft een even hoog percentage te zien. Daar deze echter ook

¹¹⁾ T. M. Newcomb: Personality and social change. New York 1943.

¹²⁾ Later is de deviant een afzonderlijk onderwerp van studie geworden. Zie b.v. L. Festinger, S. Schachter en K. Back: Social Pressures in informal groups. New York 1950.

S. Schachter: Deviation, rejection and communication. J. Abn. Soc. Psych. 1951, pp. 190-207. Zie ook wat wij in hoofdstuk I schreven over de migratie van de Nederlandse Joden.

zelf een minderheidsgroep vormen bevestigt dit resultaat slechts onze veronderstelling dat het verkeren in een minderheidspositie gemakkelijk leidt tot een minder grote binding aan de streek.

Tijdens de bewerking van deze gegevens is bij ons de interessante vraag gerezen of de binding van de leden van een minderheidsgroep aan een streek wordt bevorderd door een sterke deelname aan het eigen groepsleven. Men zou dit n.l. kunnen opvatten als een compensatie voor de min of meer geïsoleerde positie die deze minderheidsgroep in de streek inneemt.¹³⁾ Teneinde deze vraag te beantwoorden gingen wij na of de Rooms Katholieken in onze steekproef die sterk participeerden aan het „eigen” groepsleven minder migratie-animo vertoonden dan zij, die hieraan minder deelnamen. Als criterium voor participatie gebruikten wij het kerkbezoek. Wij stelden tegenover elkaar zij, die zeiden regelmatig naar de kerk te gaan (minstens drie maal per maand) en zij die dit niet regelmatig of nooit zeiden te doen.

Hierbij bleek het volgende.

TABEL VIIIa Migratie-animo en kerkbezoek bij R.Katholieken

kerkbezoek	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
nooit	5	41,7	7	58,3	12
niet regelmatig	4	57,1	3	42,9	7
regelmatig	10	27,0	27	73,0	37
Totaal	19	33,9	37	66,1	56

$$\chi^2 = 3,2; \nu = 2; p < 0,1$$

Uit deze tabel blijkt inderdaad dat de migratie-animo geringer is onder regelmatige kerkgangers dan onder hen, die minder vaak of nooit een kerk bezoeken.

De verschillen waren echter niet groot genoeg om statistisch significant te zijn.

Wij merken nog op, dat uit tabel VIII niet blijkt, dat de Rooms Katholieken in Zeeland zich evenals die in Friesland, kenmerken door een grote kerkelijke meelevendheid. Een vijfde deel van de Rooms Katholieken zegt nooit naar de kerk te gaan. Wij hebben de indruk dat de kerkelijke onverschilligheid vooral voorkwam in Vlissingen en Middelburg en minder in de Rooms Katholieke enklave in Zuid-Beveland. Deze indruk komt overeen met het resultaat van een onderzoek naar het gemengd huwen onder Rooms Katholieken in Nederland. Van Leeuwen stelde vast, dat onder de Zeeuwse Katholieken vooral in Vlissingen en Middelburg een grote indifferentie bestaat t.a.v. de keuze van een huwelijkspartner uit de eigen gonsdienstige gezindte.¹⁴⁾

¹³⁾ Goddijn toonde aan, dat de Rooms Katholieken in Friesland sterk met de kerk meeleven en hun kerkelijke plichten trouw vervullen. Zie a.w.

¹⁴⁾ B. v. Leeuwen: Het gemengde huwelijk. Assen 1959. pp. 121-122. Van Leeuwen's cijfers hebben betrekking op het jaar 1954.

g) *Participatie aan het lokale verenigingsleven en migratie-animo*

Bij de opzet van ons onderzoek veronderstelden wij, dat deelname aan het lokale en regionale groepsleven de binding van de deelnemers aan de streek zou bevorderen. Bij deze participatie maakten wij onderscheid tussen de meer formele en de meer informele participatie. Onder de eerste verstaan wij het lid zijn van en het meedoen aan de activiteiten van verenigingen, organisaties en verbanden, terwijl wij bij de tweede denken aan het onderhouden van meer persoonlijk gekleurde sociale relaties zoals bijv. de omgang met familieleden, vrienden en kennissen.

In deze paragraaf behandelen wij de formele verenigingsparticipatie. Hierbij hebben wij ons beperkt tot de verenigingen en organisaties die een lokaal of regionaal karakter hadden, dan wel als onderdeel van een landelijke vereniging belangrijk lokale activiteiten ontplooiden. Voor beide typen verenigingen stelden wij de eis, dat de leden minstens eenmaal per maand bijeen moesten komen.¹⁵⁾

Door deze beperkingen bleven lidmaatschappen van bijv. het Rode Kruis, de A.N.W.B., de radiovereniging, maar ook de politieke partij en de vakorganisatie buiten beschouwing. Aan onze voorwaarden bleken vooral te voldoen verenigingen in de rekreatieve en paedagogische sektor.

Wij noemen de sportverenigingen, de hobbyverenigingen van allerlei aard (postduivenvereniging, zang- en muziekvereniging etc.) en de verschillende jeugdverenigingen (jongelingsvereniging, jongemannenverenigingen, A.J.C. etc.).

Het verband tussen verenigingsparticipatie en streekidentifikatie lijkt het meest voor de hand te liggen bij verenigingen welker activiteiten vooral gericht zijn op de ontwikkeling of het welzijn van de streek of op de accentuering van het streekeigen.

Bij andere verenigingen is het element van representatie van het karakteristieke van de streek minder duidelijk, hoewel niet afwezig. Zij representeren wel niet het streekeigen, maar voor velen wel de plaats of het gebied. Wij noemen als voorbeelden de sportvereniging die in een competitie speelt en de muziek- en zangvereniging die aan een concours deelneemt. Men vergelijkte op landelijk niveau de „interland“-sportwedstrijden en het Europese song-festival!

Hoezeer de tot nu toe genoemde typen verenigingen ook bij uitstek de binding aan de streek zullen bevorderen, wij meenden onze hypothese niet tot deze typen te moeten beperken. Ook verenigingen die het representerend karakter in de hierboven bedoelde zin missen, vervullen o.i. functies, waardoor de leden meer worden gebonden aan de streek. Deze functies zullen meestal van latente aard zijn.

Zij liggen vooral op het gebied van de intermenselijke betrekkingen die

¹⁵⁾ Wij lieten de deelname aan het kerkelijk leven buiten beschouwing. Zie hiervoor onder f.

mede ten gevolge van het groepsproces in de verenigingen ontstaan. Interessant is in dit verband een opmerking van Groenman over het verenigingsleven in de nieuwe polders. Hij constateert daar een vaak bloeiend verenigingsleven en brengt dit in verband met de opbouw van het sociaal-kulturele leven. Het verenigingsleven geeft — aldus Groenman — de van heinde en verre komende nieuwe bewoners de gelegenheid elkander te leren kennen, zich te verenigen en wellicht de onderlinge prestige-verhoudingen te regelen. ¹⁰⁾

De lokale en regionale verenigingen betrekken de leden in gezamenlijk ondernomen activiteiten. Vooral voor nieuwelingen in de streek, maar voor hen niet alleen, betekent dit een mogelijkheid met andere streekbewoners kennis te maken, vriendschap te sluiten, elkaar te leren waarderen.

Bereikt het lid een bevredigende aanpassing, voelt hij dat hij door de andere leden wordt geaccepteerd, dan zal hij zich opgenomen voelen in een gemeenschappelijk verband. Dit zal bij hem het besef doen ontstaan betrokken te zijn bij het complexe sociale gebeuren in de streek.

Dit alles lijkt een uitstekende voedingsbodem voor het ontstaan van een identifikatie met de doelstelling van de vereniging, maar bovendien voor het ontstaan van banden met de andere leden van de vereniging en daardoor aan het woongebied.

Teneinde het verband tussen verenigingsparticipatie en migratie-animo te kunnen nagaan informeerden wij in onze enquête naar de deelname aan het verenigingsleven. Hierbij onderscheidde wij tussen lidmaatschappen en bestuursfuncties. Om een zeer gekompliceerde meting van de verenigingsparticipatie te vermijden, besloten wij een eenvoudige index te konstrueren. Wij waardeerden elk lidmaatschap van een hierboven bedoelde vereniging met één punt, terwijl aan een bestuursfunctie vier punten werden toegekend. Zo kreeg dus bijv. de voorzitter van de jongelingsvereniging in Aagtekerke, die tevens gewoon lid van de ruitersvereniging was een verenigingsparticipatie-index van $4 + 1 = 5$.

Bij het uitwerken van de gegevens bleek, dat er inderdaad sprake was van een verband tussen de verenigingsparticipatie en de binding aan de

TABEL IX Verenigingsparticipatie en migratie-animo

Verenigingsparticipatie index	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
0	52	24,6	159	75,4	211
1—4	44	17,5	207	82,5	251
> 4	11	13,4	71	86,6	82
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$\chi^2 = 6,0$; $\nu = 2$; $p < 0,05$.

¹⁰⁾ Sj. Groenman: Kolonisatie op nieuw land. Assen 1953, p. 30.

streek in de door ons verwachte richting. De gegevens zijn in TABEL IX vermeld.

Men ziet uit deze tabel duidelijk dat een afnemende migratie-animo samengaat met een toenemende participatieindex.

Bovendien blijkt uit TABEL IX dat 211 ondervraagden, d.i. bijna 40% uit onze steekproef in het geheel niet deelnemen aan het verenigingsleven in de door ons bedoelde zin.

Hierover een enkele opmerking. Dit percentage kan op het eerste gezicht aan de hoge kant schijnen. Wij hadden de gelegenheid dit percentage te vergelijken met de gegevens uit het onderzoek van In 't Veld-Langeveld in Oost Groningen. In dit onderzoek bleek, dat omstreeks 75% van de ondervraagden niet deelnamen aan het verenigingsleven.¹⁷⁾ In vergelijking hiermee steekt onze steekproef dus zeer gunstig af, temeer daar In 't Veld-Langeveld waarschijnlijk minder strenge beperkingen aan het begrip vereniging oplegde dan wij deden.

h) *Bezoeksrelaties en migratie-animo*

Hiervóór hebben wij onderscheiden tussen participatie in formele groepen en de meer informele participatie door de omgang met familie, vrienden en kennissen. Wij veronderstelden op dezelfde gronden als bij de verenigingsparticipatie, dat er minder migratie-animo zou voorkomen bij hen, die intensief met familie, vrienden en kennissen in de streek omgingen.

Teneinde de intensiteit van deze vorm van participatie te kunnen „meten” stelden wij in de enquête de vraag op hoeveel avonden van de week voorafgaande aan die waarin het vraaggesprek viel, men bezoeken had gebracht resp. ontvangen. Het begrip bezoek werd hierbij zeer ruim opgevat. Hieronder werd ook gerekend b.v. het buurpraatje, een eind samen oplopen of het „even komen buurten”.

In TABEL X zijn de resultaten van onze analyse samengevat.

TABEL X Bezoeksrelaties en migratie-animo

Bezoeksrelaties	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
geen	15	19,5	62	80,5	77
1—2	29	20,9	110	79,1	139
3—4	31	24,8	94	75,2	125
5—6	7	8,6	74	91,4	81
7—	25	20,5	97	79,5	122
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$$\chi^2 = 9,4; \nu = 4; p < 0,1.$$

¹⁷⁾ H. M. in 't Veld-Langeveld; a.w. p. 81.

Duidelijk blijkt, dat onze veronderstelling over een samenhang tussen bezoeksrelaties en migratie-animo, niet wordt bevestigd door de resultaten van ons onderzoek. Afgezien van de o.i. vrij toevallige afwijking in de categorie 5-6 bezoeksrelaties is er sprake van een vrijwel gelijk percentage „wegwillers” in elke categorie. Wanneer wij de categorie 5-6 buiten beschouwing laten treft men het laagste percentage zelfs aan onder hen die geen enkel bezoek brachten of ontvingen.

i) *Woonplaats en migratie-animo*

1. *Steden en platteland*

Het had, gelet op de geringe aantallen ondervraagden in de vele kleinere plaatsen in de streek, weinig zin de vraag te stellen naar het voorkomen van verschillen in migratie-animo tussen de onderscheiden gemeenten. Gedurende het oriënterende onderzoek was ons niet gebleken dat dergelijke verschillen tussen gemeenten met een overeenkomstige sociaal-economische structuur vielen te verwachten.¹⁸⁾

Wel was het o.i. zinvol om na te gaan of zich een verschil in binding aan de streek zou voordoen tussen de bewoners van het platteland en die van de steden. Wij dachten hierbij niet zozeer aan het verschil, dat zou kunnen optreden op grond van de verschillende beroepsstructuur, opleiding en kerkelijkheid in de steden en op het platteland. Deze drie factoren zouden, zoals wij hiervoor reeds zagen een grotere migratie-animo in de steden waarschijnlijk maken. Evenmin dachten wij aan het feit, dat in de steden meer allochtonen woonachtig zijn dan op het platteland, een faktor, die, zoals wij nog zullen zien, eveneens een geringere binding aan de streek in de steden tot gevolg kan hebben.

Onze veronderstelling, dat in de steden een geringere binding aan de streek zou bestaan dan op het platteland baseerden wij vooral op de met name in de laatste decennia opgekomen theorieën over de invloed van het sociale en kulturele milieu op de persoonlijkheidsvorming.¹⁹⁾

De stedelijke samenlevingsvorm maakt o.i. de mens meer mobiel. Wij zullen deze gedachte hieronder nader uitwerken. Wij noemen een drietal kenmerken van het stedelijke samenlevingspatroon, die in dit verband van belang zijn.

- a. een grote frekwentie van interactie
- b. een grote anonimiteit in de interactie
- c. een grote heterogeniteit van de kontakten²⁰⁾

¹⁸⁾ Wel werd door enkelen opgemerkt, dat de bevolking van Arnemuïden en West Kapelle zich zou kenmerken door een grote honkvastheid.

¹⁹⁾ Zie voor literatuur hoofdstuk IX.

²⁰⁾ Zie b.v. P. K. Hatt en A. J. Reiss: *Cities and society: The revised reader in urban sociology*. Glencoe 1959.

Wat de verschillen in interactie tussen stad en platteland betreft merken wij op, dat de stedeling hierdoor gemakkelijker een zekere vaardigheid en soepelheid in de omgang met mensen, ook in de omgang met voor hem onbekenden, aanleert. Soms zou men zelfs willen spreken van een grotere sociale slagvaardigheid.

Daarnaast is hij in zijn verkeer met mensen meer oppervlakkig en vluchtig. De frekwentie van de interactie dwingt hem hiertoe.

Over de heterogeniteit van de mensen met wie de stedeling in contact komt valt op te merken dat hij veel sterker dan de plattelander wordt gekonfronteerd met mensen en groepen, die „anders” denken en leven. ²¹⁾

Deze konfrontatie kan met zich meebrengen dat de stedeling zich sterk afzet tegen deze anderen en met meer élan en bewustheid kiest voor zijn eigen levenswijze. Waarschijnlijker is, gezien de grote heterogeniteit van de bevolking in de steden, dat hij komt tot een milder oordeel over de „anderen”. Men ziet vaak dat deze anderen om hun anders-zijn door hem zelfs worden gewaardeerd.

Hiermee hangt onmiddellijk samen dat de stedeling gemakkelijker een zekere kritische houding kan innemen tegenover zijn eigen levenswijze; dat hij bereid is om onderdelen hiervan relatief te stellen.

Deze houding en het besef dat het leven op verschillende manieren kan worden geleefd is o.i. een grondvoorwaarde zowel voor de bereidheid naar elders te vertrekken als voor een goede aanpassing aan de nieuwe omgeving.

Zowel de grotere sociale vaardigheid als de grotere aanpassingsbereidheid van de stedeling zullen tot gevolg hebben, dat deze er minder tegenop zal zien zich in een voor hem onbekende streek te vestigen, wanneer hij daar mogelijkheden ziet.

In dezelfde lijn als onze hierboven gegeven beschouwingen over het interactie-patroon in de steden en de invloed hiervan op de persoonlijkheidsvorming liggen de opmerkingen van de stadssocioloog Riemer ²²⁾. In een poging om een typering van de stedeling en de plattelander te geven greep deze naar Lewin's theorie over de verschillen in de wijze van omgang van Amerikanen onderling en die van Duitsers onderling ²³⁾. Lewin konstateerde dat de Amerikaan zich enerzijds kenmerkt door een grote innemendheid, hartelijkheid, hulpvaardigheid in zijn omgang met anderen, ook in zijn omgang met voor hem onbekenden. Hij heeft weinig behoefte om afstand te scheppen en maakt gemakkelijk vrienden. Deze vlotheid gaat anderzijds gepaard met een zekere oppervlakkigheid. Hij geeft zichzelf niet geheel bloot. De „diepere” lagen van zijn persoonlijkheid houdt hij verborgen.

²¹⁾ Zie Hatt en Reiss a.w. p. 631.

²²⁾ S. Riemer: *The modern city; an introduction to urban sociology*. 1952.

²³⁾ K. Lewin: *Social psychological differences between the United States and Germany in: Resolving social conflicts*. New York 1948. pp. 3-33.

Tegenover deze Amerikaanse wijze van omgang staat de Duitse, of ruimer, de West-Europese. Hier wordt de omgang gekenmerkt door een zekere gereserveerdheid en afstand. Vooral in het contact met onbekenden is er enige tijd mee gemoeid alvorens men ertoe overgaat om, zoals de uitdrukking zeer typerend zegt, het ijs te breken.

Hierteenover staat echter de neiging om niet genoeg te nemen met een gezellige omgang zonder meer, doch te komen tot een meer dan oppervlakkige, tot een persoonlijke ontmoeting.

Riener vergelijkt nu de stedeling met het Amerikaanse persoonlijkheids-type en de plattelander met het West-Europese. Voor ons probleem n.l. de mobiliteit en de honkvastheid betekent dit uiteraard dat van de stedeling een veel grotere bereidheid tot migreren mag worden verwacht dan bij de plattelander.

Hieronder gaan wij na of deze tendentie inderdaad in ons onderzoek werd gevonden. Wij onderscheidden daarbij tussen de steden Vlissingen, Middelburg en Goes enerzijds en de overige gemeenten anderzijds. ²⁴⁾

TABEL XI Migratie-animo in de steden en op het platteland

steden/platteland	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
steden	76	32,5	158	67,5	234
platteland	31	10,0	279	90,0	310
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$$\chi^2 = 42,6; p < 0,001.$$

Inderdaad blijkt er in de steden een veel grotere migratie-animo te bestaan dan op het platteland. De animo om de provincie te verlaten is in de steden meer dan drie maal zo hoog.

Wij merkten reeds op, dat ook andere factoren dan die welke betrekking hebben op het samenlevingspatroon dit verschil kunnen veroorzaken. Wij hopen in het zevende hoofdstuk aannemelijk te maken, dat dit verschil echter door geen der andere factoren geheel kan worden verklaard, zodat er ruimte is voor de konklusie, dat de stedelijke samenlevingsvorm zelf praedisponneert tot een grotere beweeglijkheid van de bevolking.

2. Walcheren en Zuid-Beveland

Wij hebben, zoals wij in het begin van dit hoofdstuk meedeelden, tot nu toe steeds de gegevens uit het onderzoek in Walcheren en die uit Zuid-

²⁴⁾ Men kan op goede gronden verdedigen, dat Oost- en West-Souburg en een gedeelte van Koudekerke tot het woongebied van Vlissingen vallen te rekenen. Wij hielden ons echter aan de meer formele onderscheiding.

Beveland als één geheel beschouwd. Strikt genomen is een dergelijke samenvoeging van steekproeven slechts geoorloofd indien men kan aannemen, dat in beide gebieden dezelfde factoren de onderzochte afhankelijk variabele gelijkelijk beïnvloeden. Dit wil niet zeggen dat de migratie-animo in beide gebieden even groot behoeft te zijn. Het is immers mogelijk, dat zich in de verschillende gebieden een andere konstellatie van de factoren voordoet. In de door ons onderzochte gebieden is dit duidelijk het geval.

De meest opvallende verschillen tussen de beide gebieden zijn de mate van verstedelijking en industrialisatie en de daarmee samenhangende beroepsstructuur. Walcheren kent een tweetal steden en een vrij groot percentage industrie-arbeiders, terwijl Zuid Beveland een overwegend agrarisch karakter draagt. Men zie Hoofdstuk II.

Hierdoor valt een verschil in migratie-animo in de beide gebieden te verwachten op grond van de hiervoor gegeven resultaten. Het verschil blijkt zich inderdaad voor te doen zoals uit TABEL XII duidelijk blijkt.

TABEL XII Migratie-animo in Walcheren en Westelijk Zuid-Beveland

gebied	weg		rest		totaal
	abs.	%	abs.	%	
Walcheren	96	21,3	355	78,7	451
W-Z-Beveland	11	11,8	82	88,2	93
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$$\chi^2 = 4,36; p < 0,05.$$

Wanneer nu deze verschillen in migratie-animo geheel of vrijwel geheel verdwijnen indien wij rekening houden met de ongelijke konstellatie van de genoemde factoren in de beide gebieden, zou aannemelijk gemaakt zijn, dat inderdaad in beide gebieden ongeveer dezelfde factoren hun invloed doen gelden.

In onderstaande TABEL XIII werd de invloed van het verschil in ver-

TABEL XIII Migratie-animo in de steden en op het platteland, in Walcheren en Zuid-Beveland

steden/ platteland	Walcheren en Z.-Beveland	weg		rest		Totaal	
		abs.	%	abs.	%		
steden	Walcheren	69	33,0	140	67,0	209	234
	Z.-Beveland	7	28,0	18	72,0	25	
platteland	Walcheren	27	11,2	215	88,8	242	310
	Z.-Beveland	4	8,3	64	91,7	68	
Totaal						544	

stedelijking tussen de beide gebieden uitgeschakeld, door te zien hoe groot de migratie-animo was in de steden en op het platteland in de beide onderzochte gebieden.

Men ziet dat het verschil in migratie-animo tussen de beide gebieden vrijwel geheel verdwijnt, wanneer men de verschillende graad van verstedelijking in geding brengt. Dit is vooral het geval op het platteland in de beide gebieden.

Ook verdwijnen de verschillen in migratie-animo tussen de beide gebieden indien men de verschillen in beroepsstructuur tracht uit te schakelen. Wij zullen dit niet kunnen doen voor de industrie-arbeiders, omdat in Zuid-Beveland slechts 7 industrie-arbeiders in onze steekproef vielen. Daarom beperken wij ons tot een vergelijking tussen de beide gebieden voor de categorie: overige arbeiders. Uit TABEL XIV blijkt dat er inderdaad weinig verschil in migratie-animo meer tussen de door ons onderzochte gebieden blijft bestaan.

TABEL XIV Migratie-animo bij de overige arbeiders in Walcheren en Zuid-Beveland

Beroeps- groep	gebied	weg		rest		Totaal
		abs.	%	abs.	%	
overige arbeiders	Walcheren	46	15,8	245	84,2	291
	Z.-Beveland	9	11,0	73	89,0	82
	Totaal	55	14,7	318	85,3	373

Op grond van de tabellen XIII en XIV lijkt het waarschijnlijk, dat er zich t.a.v. de factoren, die de migratie-animo beïnvloeden in de beide gebieden weinig verschillen voordeden.

j) *Migratie-animo en tijdelijk uit de provincie weggeweest*

Gedurende de oriënterende fase van het onderzoek werd er door onze zegslieden telkens op gewezen, dat de migratie-animo sterk werd bevorderd door de kennismaking met andere gebieden. Door deze kennismaking immers kreeg men oog voor de gebreken en nadelen van het eigen woongebied. In dit verband wees men op de mogelijke invloed van de gedwongen evacuatie van grote delen van Walcheren in de laatste periode van de tweede wereldoorlog. Daarnaast noemde men wel de militaire dienst waardoor jongeren eveneens kennis maken met andere levenswijzen in andere streken.

Het onderzoek naar de mogelijke invloed van het verblijf elders leverde weinig moeilijkheden op. Wij namen in de vragenlijst een vraag op, die ernaar informeerde of men gedurende lange tijd (minstens drie maanden) buiten de provincie had gewoond. Hierbij werden als voorbeelden genoemd de evacuatie, de oorlog en de militaire dienst. Mocht dit verblijf

buiten de provincie inderdaad de binding aan de provincie verminderen, dan moest onder hen, die niet altijd in de provincie hadden gewoond of verbleven een grotere migratie-animo worden aangetroffen.

Wij moesten hierbij op één komplikatie letten. In onze steekproef kwamen verschillende personen voor, die niet in de streek waren geboren en *daarom* gedurende langere tijd niet in Zeeland hadden gewoond. Wij meenden dat deze allochtonen bij de bovenbedoelde vergelijking om deze reden buiten beschouwing moesten blijven.

In TABEL XV vindt men het resultaat van de vergelijking van de migratie-animo van de autochtonen die al dan niet gedurende langere tijd buiten de provincie waren geweest.

TABEL XV Migratie-animo en verblijf buiten de provincie voor autochtonen

Verblijf buiten provincie	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
niet weggeweest	26	11,6	198	88,4	224
wel weggeweest	39	16,5	197	83,5	236
Totaal	65	14,1	395	85,9	460

$$\chi^2 = 2,4; p < 0,2.$$

Uit de tabel blijkt dat er inderdaad onder hen, die gedurende enige tijd buiten de provincie hebben gewoond een grotere migratie-animo voorkomt dan onder hen, die steeds in de provincie hebben gewoond. Het verschil tussen deze beide groepen is echter niet groot. Het is veel te klein om statistisch significant te zijn.

k) *Migratie-animo en naar elders vertrokken relaties*

„Als er één schaaap over de dam is volgen er meer.” Dit Nederlandse gezegde deed ons vermoeden, dat migratie-animo vaker zou voorkomen onder hen, die relaties hadden, die reeds uit de provincie waren vertrokken. De behoefte om de kat uit de boom te kijken kan voor een belangrijk deel worden bevredigd als familieleden, vrienden of kennissen de eerste stap hebben gezet.

Bovendien valt erop te wijzen, dat door de aanwezigheid van bekenden in een overigens onbekende streek dit gebied minder ver, minder vreemd gaat schijnen. Voor velen in Nederland zijn Canada, Australië en andere landen psychisch meer nabij gekomen door de aanwezigheid aldaar van geëmigreerde verwanten. De betekenis hiervan is in verschillende emigratiestudies gebleken. Er is zelfs opgemerkt, dat de Nederlandse emigratie in belangrijke mate relatie-emigratie is. ²⁵⁾

²⁵⁾ Zie b.v. De Gaande Man. p. 13 en Frijda a.w. p. 77.

Is de invloed van relaties ook aan te tonen in de binnenlandse migratie? In TABEL XVI vindt men een vergelijking tussen hen, die wel en hen die geen relaties zeiden te hebben die vroeger in Zeeland woonden en later uit de provincie zijn vertrokken. Ook voor deze vergelijking werden de allochtonen buiten beschouwing gelaten. Deze hebben immers meestal contacten met achtergebleven familieleden en kennissen elders in het land. Wel werden in de tabel opgenomen de in het buitenland geborenen. Deze kwamen vooral in Vlissingen voor. Hier woont een groep Polen, die na de oorlog niet naar hun land wilden of konden terugkeren.

TABEL XVI Migratie-animo en uit Zeeland vertrokken relaties

Relaties	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
geen vertrokken relaties	18	12,5	126	87,5	144
wel vertrokken relaties	49	14,6	286	85,4	335
Totaal	67	14,0	412	86,0	479

$$\chi^2 = 0,38; p < 0,6.$$

De cijfers in de tabel tonen aan, dat er inderdaad een lichte tendentie bestaat in de door ons verwachte richting. Het verschil in migratie-animo is echter zo gering, dat er geen sprake is van een statistisch significante samenhang.

Dit resultaat bracht ons ertoe na te gaan of wellicht de frekwentie van het contact met de vertrokkenen hier een belangrijke faktor zou kunnen zijn.

Op grond van onze theoretische overwegingen viel immers te verwachten dat de migratie-animo zou toenemen met de mate waarin de onder-vraagden contact onderhielden met de reeds vertrokkenen. In de enquête was een vraag over de frekwentie van het contact opgenomen. Hierdoor waren wij in staat een vergelijking te maken tussen de migratie-animo van hen, die in het geheel geen relaties hadden met uit de provincie vertrokkenen, hen die deze relaties wel hadden doch met hen zelden contact hadden en hen die relaties hadden en met deze een regelmatig contact zeiden te onderhouden.

De vergelijking is in TABEL XVII gemaakt.

Uit de tabel blijken wel enige verschillen in migratie-animo tussen de onderscheiden categorieën, echter niet zoals wij op grond van onze theorie hadden verwacht. Onder hen, die in het geheel geen relaties hebben, welke de provincie reeds hadden verlaten komt meer migratie-animo voor dan onder hen die deze wel hebben, doch met de vertrokkenen weinig contact onderhouden. Wel is het aantal „migratie-willigen” relatief het hoogst onder hen die regelmatig contact hebben met uit de provincie

TABEL XVII Migratie-animo en frekwentie van het kontakt met uit Zeeland vertrokken relaties

Kontaktfrekwentie	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
geen relaties wel relaties zelden kontakt	18	12,5	126	87,5	144
wel relaties regelmatig kontakt	15	10,8	124	89,2	139
	34	17,3	162	82,7	196
Totaal	67	14,0	412	86,0	479

$\chi^2 = 2,4$; $\nu = 2$; $0,2 < p < 0,3$.

vertrokkenen. Overigens zijn de gekonstateerde verschillen klein; te klein om statistisch significant te zijn.

1. *Krant en migratie-animo*

Eén van de boeiendste onderdelen van ons onderzoek betrof de samenhang tussen het lezen van een dagblad en de binding aan de streek. Een tweetal overwegingen leidde ons ertoe te veronderstellen, dat de lezers van *landelijke* dagbladen minder gehecht zouden zijn aan de streek dan de lezers van *provinciale* dagbladen.

De eerste overweging had betrekking op de *keuze* van de krant. Hierbij speelt o.i. de oriëntatie van de aspirant-lezer een belangrijke rol. Is hij vooral geïnteresseerd in de streek, dan zal hij er de voorkeur aan geven een provinciaal blad te lezen. Gaat zijn belangstelling uit naar een meer algemene berichtgeving, dan zal hij gemakkelijker een landelijk dagblad kiezen.

De tweede overweging had betrekking op de door ons veronderstelde *invloed* van de krant op de lezer.

Over de direkte invloed van de massa-kommunikatiemiddelen op de opinievorming van het publiek is weinig bekend. Sommige sociale onderzoekers slaan deze invloed niet hoog aan. Zij leggen meer de nadruk op de „latente functies” van de massa-media.²⁶⁾

Wij gingen er in ons onderzoek van uit, dat één van deze latente functies van de provinciale pers zou kunnen zijn, dat de binding van de lezers aan de streek wordt vergroot. Deze binding zou o.i. kunnen ontstaan om de volgende redenen:

a) het streekblad verschaft meer informatie over de gebeurtenissen in de streek. Kennis van wat er zich in de streek afspeelt, wat er wordt be-

²⁶⁾ Zo b.v. R. K. Merton en P. F. Lazarsfeld die schrijven: „It is our tentative judgment that the social role played by the mass media has been commonly overestimated.” Zie hun bijdrage: *Mass communication, popular taste and organized social action*, In: L. Bryson (ed.) *The Communication of ideas*. New York 1948. p. 95.

raamd en gedacht door personen en instanties is voorwaarde voor het meelevens met de streek. Hierdoor wordt de identifikatie bevorderd.

- b) Lokale kranten kenmerken zich door een zekere eenzijdigheid in de berichtgeving. Zowel bij de selektie van het nieuws als in de wijze waarop het gebracht wordt staat het belang van de streek voorop. Regionale kranten spelen vaak de rol van pleitbezorgers voor de streek, van kampioenen voor de gemeenschappelijke belangen van het gewest. De lezers worden bij dit streven vaak ingeschakeld.
- c) Daarnaast legt de regionale pers telkens de nadruk op de waarde van het streek-eigene. Dit gebeurt als vanzelf in de sfeer van het tegelijkertijd afwijzen van ongewenste invloeden uit andere gebieden. Zowel door de nadruk op het eigene als door het zich afzetten tegen vreemde invloeden kan de binding aan de streek worden bevorderd.
- d) Door de onder a) gesignaleerde grote aandacht voor nieuws over de streek komt de meer algemene berichtgeving in het gedrang. De lezers van een streekblad zijn dus minder goed geïnformeerd over wat buiten de streek plaats vindt en ook over eventueel zich ginds voordoende mogelijkheden.

Tijdens de opstelling van onze vragenlijst was ons slechts één onderzoek bekend naar de invloed van een lokale krant, n.l. dat van Janowitz. Deze verrichtte een onderzoek onder de lezers van een gratis huis-aan-huis verspreid advertentieblad in een gedeelte van Chicago.²⁷⁾ Behalve advertenties kwamen in dit blad ook berichten voor over gebeurtenissen, die zich in het stadsdeel voordeden. Soms bevatte het beschouwingen over wenselijk geachte verbeteringen.

Uit het onderzoek bleek, dat de lezers die sterk aan de stad gehecht waren en sterk op de stad georiënteerd waren, grote belangstelling voor de berichten in dit blad hadden.

Dit in tegenstelling tot hen die zich kenmerkten door een vrij indifferente houding t.o.v. Chicago als woongemeente.

In Zeeland verschijnen een tweetal provinciale kranten n.l. de Provinciale Zeeuwse Courant (onafhankelijk) en het Zeeuws Dagblad (Prot. Chr.). Deze laatste was in de periode van het onderzoek nog geheel onafhankelijk. (Enkele jaren later ging het een band aan met een landelijk dagblad.) Bovendien werd onder de Rooms Katholieke Zeeuwen vaak het in Noord-Brabant verschijnende regionale dagblad „De Stem” gelezen. Deze besteedt extra aandacht aan het Zeeuwse nieuws.

De bewoners in Zeeland hebben dus de keuze tussen een provinciaal dagblad (wij rekenen hiertoe ook „De Stem”) en een landelijk blad. Een aantal ondervraagden bleek zowel een regionaal als een landelijk dagblad te lezen.

²⁷⁾ M. Janowitz: The Community Press in an urban sitting. Glencoe 1952.

Bestond er nu inderdaad een verschil in migratie-animo onder de lezers van de beide typen dagbladen?

In TABEL XVIII zijn de gegevens hierover verzameld. Wij onderscheiden daarbij drie groepen n.l.:

zij die uitsluitend een provinciaal blad lezen

zij die zowel een provinciaal als een landelijk blad lezen

zij die uitsluitend een landelijk blad lezen

TABEL XVIII Migratie-animo en dagblad

Dagblad	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
uitsluitend prov. krant	63	15,4	345	84,6	408
prov. èn landel. krant	13	20,3	51	79,7	64
uitsluitend landel. krant	25	43,9	32	56,1	57
Totaal	101	19,1	428	80,9	529

$$\chi^2 = 18,8; \nu = 2; p < 0,001.$$

(13 ondervraagden lezen geen krant, van 2 ondervraagden was onbekend welke krant zij lezen.)

Men ziet, dat de migratie-animo verreweg het grootst is onder de lezers van landelijke bladen, terwijl deze het kleinste is onder de lezers van de provinciale bladen. Tussen deze beide groepen bevinden zich degenen die hun voorlichting ontvangen zowel uit een provinciaal als uit een landelijk blad.

Ons vermoeden werd dus wel op zeer fraaie wijze door de feiten bevestigd.

Overigens bedenke men, dat de gekonstateerde samenhang niet uitsluitend een *gevolg* behoeft te zijn van de verschillende voorlichting door de verschillende kranten. Zoals wij reeds in de aanvang zeiden wordt ook de *keuze* van de krant waarschijnlijk sterk beïnvloed door de houding van de aspirant-lezer tegenover de provincie.

Niettemin is het waarschijnlijk, dat van de voorlichting van de provinciale krant een invloed uitgaat, die de binding van de lezers aan het gewest versterkt.

m) Leeftijd en migratie-animo

In het vorige hoofdstuk schreven wij reeds, dat bij de onderzoekers bij de uitvoering van het onderzoek geen duidelijke vermoedens bestonden over het verband tussen leeftijd en migratie-animo. Wel bestond de indruk, dat de neiging tot vertrek uit de streek na een bepaalde leeftijd duidelijk zou gaan afnemen. Op welke leeftijd dit het geval zou zijn viel moeilijk te voorspellen.

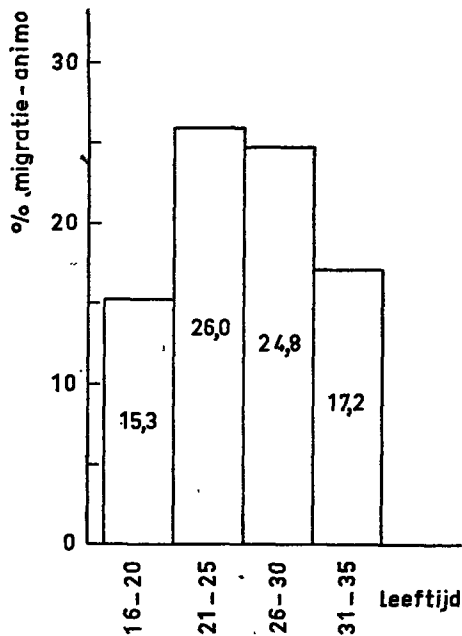
Bij de bewerking van het antwoord-materiaal bleek er een weinig eenvoudige samenhang te bestaan tussen de leeftijd en de wens tot vertrek uit de streek. Toen wij de ondervraagden indeelden in vier leeftijdsgroepen verkregen wij het volgende beeld.

TABEL XIX Migratie-animo en leeftijd

Leeftijdsklasse	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
16—20	22	15,3	122	84,7	144
21—25	25	26,0	71	74,0	96
26—30	38	24,8	115	75,2	153
31—35	22	17,2	128	82,8	150
Totaal	107	19,7	436	80,3	543

$\chi^2 = 9,3$; $\nu = 3$; $p < 0,03$; 1 leeftijd onbekend.

In de klasse van 16 t/m 20 jaar is er nog weinig animo om de provincie te verlaten. Dit komt overeen met wat wij vonden bij het verband tussen burgerlijke staat en migratie-animo n.l. dat gehuwden vaker zeiden weg te willen dan ongehuwden. Dit versterkt de indruk dat bij deze leeftijd de jonge arbeider nog vrij sterk verkeert in de sfeer van het ouderlijk huis.

De horizon wordt omstreeks het twintigste jaar waarschijnlijk belangrijk verbreed. Er is dan tot het dertigste jaar duidelijk een grotere oriëntatie op de gebieden buiten de provincie. Blijkbaar is de jonge arbeider in deze periode het meest bezig met zijn maatschappelijke positie, waarbij hij ook zijn kansen buiten de provincie betreft.

Deze oriëntatie op kansen buiten de provincie neemt weer duidelijk af na het dertigste jaar.

De vraag rijst of na het bereiken van de dertig jaren er onder de arbeiders een zekere berusting gaat optreden, of men na het bereiken van deze leeftijd minder moeite doet om zijn maatschappelijke positie te verbeteren.

n. *Geboortegebied en migratie-animo*

Het verband, dat ons in de oriënterende fase van het onderzoek stellig het meest door onze zegslieden werd gesuggereerd, betrof dat tussen geboortegebied en wens de provincie te verlaten.

De gezinnen en alleenstaanden, die vooral i.v.m. de werkgelegenheid in de industrie uit andere delen van het land naar ons onderzoeksgebied waren gekomen, zouden grote moeite hebben om zich in de streek te gaan thuis voelen. Wij vernamen deze opvatting zowel van autochtonen als van allochtonen.

Hoewel wij in onze probleemstelling niet hadden opgenomen de aanpassingsproblemen van migranten, kwamen deze hier toch op ons af! Wij houden ons echter binnen de grenzen van onze probleemstelling als wij opmerken, dat om tweëerlei redenen bij de allochtonen een minder grote binding aan hun woongebied valt te verwachten dan bij de autochtonen.

In de eerste plaats misten zij de vooral in de jeugd zo belangrijke participatie aan het leven in de streek. Vooral in deze periode immers worden de normen en waarden, de eigenaardigheden van het taalgebruik etc. overgedragen. De allochtoon heeft dit proces elders ondergaan. Hij is daarom minder emotioneel aan zijn nieuwe woongebied gebonden. Hij staat hier objektiever tegenover en is in staat om de voor- en nadelen van dat woongebied vrij zakelijk te vergelijken met die van andere gebieden.

In de tweede plaats kent de allochtoon om dezelfde reden, waardoor de autochtoon aan Zeeland gehecht is, een sterke oriëntatie op een ander gebied. In sommige gevallen heeft hij sterke banden met familieleden of vrienden moeten verbreken bij zijn vertrek naar zijn nieuwe woongebied. Tijdens ons onderzoek viel deze sterk emotionele oriëntatie op het oorspronkelijk woonmilieu telkens weer te konstateren. Zowel de geringere emotionele binding aan het woongebied als de oriëntatie op een ander gebied maakt de geringere gehechtheid van de allochtoon aan zijn woongebied begrijpelijk.

Wij hadden in ons onderzoek de gelegenheid na te gaan in hoeverre de participatie aan het sociale leven in een ander gebied het ontstaan van een sterke binding aan de huidige streek belemmert. Wanneer dit juist is, zullen wij immers ook een grotere migratie-animo moeten aantreffen onder hen, die weliswaar in de provincie Zeeland, doch buiten ons onderzoekgebied zijn geboren. Ook dezen immers misten de participatie in de primaire groepen in hun huidige woongebied.

TABEL XX geeft een overzicht van de resultaten van ons onderzoek op dit punt.

TABEL XX Migratie-animo en geboortegebied

Geboortegebied	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
Walcheren en Z.-Beveland	60	13,4	389	86,6	49
Overig Zeeland	5	22,7	17	77,3	22
Buiten Zeeland (ook buitenland)	42	57,5	31	42,5	73
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$$\chi^2 = 72,2; \nu = 2; p < 0,001.$$

Uit deze tabel springen een aantal feiten duidelijk naar voren. De minste animo tot vertrek vindt men onder hen, die in het gebied van onderzoek zijn geboren en getogen. De band met de provincie blijkt echter reeds veel minder groot onder hen die weliswaar in de provincie, doch buiten Walcheren en Zuid-Beveland werden geboren. Deze geringere binding komt overeen met wat wij hierboven schreven. Zeer hoog is het percentage dat zegt uit Zeeland weg te willen onder hen, die buiten de provincie zijn geboren.

Meer dan de helft van deze categorie migranten zegt er de voorkeur aan te geven Zeeland weer te verlaten.

Dit komt overeen met onze indrukken uit de oriënterende fase van het onderzoek. Verschillende personen en gezinnen voelden zich slecht thuis in hun nieuwe omgeving. Bij hen bestond niet een geringe identifikatie met, maar vaak een aversie tegen Zeeland.

Wij kunnen in dit verband op de problematiek van deze gebrekkige aanpassing niet uitvoerig ingaan. Wij merken echter op dat uit de gegevens van tabel XX overduidelijk blijkt dat vele migranten, die afkomstig zijn uit andere provincies, zich in Zeeland zeer gebrekkig hebben aangepast.

Deze konklusie moge alle betrokkenen in de streek tot nadenken stemmen en tot handelen uitnodigen. Dit laatste niet alleen ten behoeve van de migranten zelf doch ook in het belang van de welvaartsontwikkeling

van Zeeland. Deze zal immers door een permanent va et vient van arbeidskrachten sterk worden belemmerd.

o) Geboortegebied van de echtgenote en migratie-animo

Tot nu toe is de vrouw van de gehuwde ondervraagden in ons onderzoek vrijwel geheel op de achtergrond gebleven. Slechts bij de behandeling van het verband tussen burgerlijke staat en migratie-animo hebben wij haar, zij het slechts terloops, in onze beschouwingen betrokken. In deze paragraaf krijgen wij de gelegenheid haar wat meer voor het voetlicht te halen.

Men kan aannemen dat het oordeel van de man over het woongebied in belangrijke mate mede door zijn vrouw wordt bepaald. Hetzelfde geldt voor een eventuele beslissing om te gaan verhuizen naar een ander woongebied²⁸⁾. Wij kregen de gelegenheid iets over de invloed van de vrouw op de houding van de man t.o.v. het elders wonen te achterhalen door te letten op het geboortegebied van de vrouw.

Op dezelfde gronden als wij onder n. hebben aangegeven verwachtten wij een grotere migratie-animo bij de man naarmate het geboortegebied van de vrouw verder van Walcheren en Zuid Beveland was verwijderd.

Teneinde dit na te gaan onderscheidden wij dezelfde geboortegebieden als in de vorige paragraaf n.l. Walcheren en Zuid-Beveland, overig Zeeland en buiten Zeeland.

In TABEL XXI is verband gelegd tussen de migratie-animo van de man en het geboortegebied van de vrouw.

TABEL XXI Migratie-animo en geboortegebied echtgenote

Geboortegebied echtgenote	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
in Walcheren en Z.-Bevel.	26	14,4	161	85,6	187
in overig Zeeland	4	20,0	16	80,0	20
buiten Zeeland	28	60,0	19	40,0	47
Totaal	58	20,0	196	80,0	254

$\chi^2 = 39,9; \nu = 2; p < 0,001.$

Men ziet uit deze tabel dat zich inderdaad dezelfde tendentie voordoet als in onze vorige paragraaf. De neiging van de man om de provincie te verlaten is sterker naarmate zijn vrouw afkomstig is uit „verdere” gebieden.

Toch rijst hier een kritische vraag. Moet men niet aannemen dat veel mannen, die gehuwd zijn met een vrouw, afkomstig buiten de provincie,

²⁸⁾ Groenman merkt in zijn Inleiding tot „De Gaande Man” op dat de vrouw in onze tijd meer actief betrokken is bij de gezinsbeslissingen. Zie a.w. p. 9.

zelf ook allochtoon zijn? Indien dit het geval is, dan behoeft zijn grotere neiging om de provincie weer te verlaten niet te worden toegeschreven aan zijn vrouw. Deze kan dan n.l. worden verklaard op grond van het feit dat hijzelf uit een ander gebied afkomstig is.

Het bleek zeer vruchtbaar nader op deze vraag in te gaan. Wanneer wij ons beperken tot het onderscheid: geboren in Zeeland en geboren buiten Zeeland doen zich voor een in Zeeland wonend echtpaar een viertal mogelijkheden voor.

- a. Man en vrouw zijn beiden in Zeeland geboren.
- b. De man is in Zeeland, de vrouw buiten Zeeland geboren.
- c. De vrouw is in Zeeland, de man buiten Zeeland geboren.
- d. Man en vrouw zijn beiden buiten Zeeland geboren.

Op grond van onze in paragraaf 0 gegeven beschouwingen viel te verwachten dat in geval a zich de minste en in geval d de meeste migratie-animo bij de man zou voordoen. Moeilijker was het te voorspellen welke volgorde men in de gevallen b en c zou mogen verwachten.

Een tweetal overwegingen leidde ons ertoe te veronderstellen, dat de neiging tot vertrek het sterkst zou zijn wanneer de vrouw was geboren buiten de provincie Zeeland. Onze eerste overweging betrof het reeds verschillende malen gekonstateerde feit, dat de vrouw zich bij migratie moeilijker aanpast aan haar nieuwe milieu dan de man. Dit hangt stellig samen met de geïsoleerde plaats van de vrouw, die haar dagelijkse werk thuis heeft. De man heeft door zijn werk contact met anderen, waardoor de aanpassing voor hem gemakkelijker verloopt.

Daarnaast achtten wij het waarschijnlijk, dat de vrouw sterkere emotionele bindingen kent met haar familie en met de personen uit haar vroegere woonplaats dan de man.

Beide overwegingen voeren tot de veronderstelling, dat er meer migratie-animo zal voorkomen bij de man wanneer de vrouw wel en de man niet buiten de provincie is geboren, dan wanneer de man van buiten de provincie afkomstig is en de vrouw niet.

TABEL XXII geeft het resultaat van ons onderzoek weer.

TABEL XXII Migratie-animo en geboorteplaats van man en vrouw

Geboorteplaats man en vrouw	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
beiden geboren in Zeeland vrouw in Zld., man buiten Zld. geboren	21	11,7	159	88,3	180
man in Zld., vrouw buiten Zld. geboren	9	33,3	48	66,7	27
beiden buiten Zld. geboren	12	44,4	15	55,6	27
	16	80,0	4	20,0	20
Totaal	58	20,0	196	80,0	254

Onze verwachtingen worden door de cijfers uit deze tabel wel zeer treffend bevestigd.

Wanneer beide echtgenoten in de provincie geboren zijn komt er vrijwel geen wens tot migratie tot uiting. Is de vrouw in de provincie geboren en de man daarbuiten, dan komt deze wens sterker naar voren doch in mindere mate dan wanneer de vrouw buiten en de man in de provincie is geboren. Hieruit blijkt zonder meer de grote invloed van de vrouw op de migratiebereidheid van de man.

Wij vragen tenslotte nog aandacht voor de cijfers die betrekking hebben op de gevallen, waarin zowel de man als de vrouw buiten de provincie zijn geboren. In niet minder dan 80% van deze gevallen antwoordde de man op onze vraag dat hij er de voorkeur aan zou geven uit de provincie te vertrekken! Dit percentage onderstreept wel heel duidelijk wat wij in de vorige paragraaf schreven over de gebrekkige aanpassing van de allochtonen in ons gebied van onderzoek.

Hiermede zijn wij aan het einde gekomen van de behandeling van de „objektieve” vragen. In het volgende hoofdstuk zullen wij de „subjektieve” vragen bespreken.

HOOFDSTUK VI. DE RESULTATEN VAN HET ENQUÊTE- ONDERZOEK (vervolg)

Naast de in het vorige hoofdstuk behandelde „objektieve” vragen, die informeerden naar sociale en kwasi-sociale kenmerken van de respondenten (geboorteplaats, burgerlijke staat, leeftijd etc.) stelden wij in onze enquête een aantal vragen waarmee wij beoogden de ondervraagden een mening, een oordeel of een waardering over verschillende aspecten van hun woongebied te laten uitspreken.

A) DE INTERPRETATIE VAN SAMENHANGEN TUSSEN ANTWOORDEN OP SUBJEKTIEVE VRAGEN

Alvorens wij, evenals in het vorige hoofdstuk, zullen nagaan of er een samenhang bestaat tussen de verschillende subjektieve oordelen en waarderungen enerzijds en de migratie-animo anderzijds, maken wij een tweetal opmerkingen.

a) Wij hebben in ons gehele onderzoek de bij de ondervraagde jonge arbeiders al of niet bestaande migratie-animo opgevat als afhankelijke variabele. Telkens gingen wij na of er andere variabelen waren, die met deze migratie-animo in verband stonden. Indien dit het geval bleek te zijn spraken wij over de direkte of indirecte *invloed* van deze variabelen op de migratie-animo. Zo handelden wij over de invloed van het lidmaatschap van een kerk, de geboorteplaats en de leeftijd op de migratie-animo.

Het probleem dat bij het konstateren van een samenhang tussen twee variabelen telkens weer opduikt n.l. de *richting* van de beïnvloeding, leverde bij deze voorbeelden weinig moeilijkheden op. Het is inderdaad moeilijk om met behulp van de migratie-animo iemands leeftijd of geboorteplaats te „verklaren”! Wij konden hier rustig de invloed „andersom” aannemen.

Toch moesten wij reeds bij enkele van onze „objektieve” variabelen de mogelijkheid van een beïnvloeding in beide richtingen uitdrukkelijk openlaten. Zo is het b.v. bij het gekonstateerde verband tussen het lezen van een dagblad en de migratie-animo mogelijk om de grotere binding aan de streek onder de lezers van een streekblad toe te schrijven aan de invloed van de voorlichting van de provinciale krant op de lezer. Anderzijds moesten wij echter ruimte laten voor de mogelijkheid dat een negatieve instelling tegenover het woongebied niet een *gevolg* was van de *invloed* van het lezen van een landelijk dagblad resp. het niet-lezen van

een provinciale krant, maar dat veeleer deze negatieve instelling een *oorzaak* was voor de keuze van een landelijke krant.

Deze beide mogelijkheden van verklaring doen zich bij de verbanden, die wij in dit hoofdstuk zullen konstateren telkens weer voor. Als voorbeeld kiezen wij het verband tussen migratie-animo en het oordeel over de mogelijkheden om in Zeeland vooruit te komen.

Enerzijds is het mogelijk de migratie-animo te „verklaren” op grond van de bij de ondervraagde bestaande indruk over de slechte mogelijkheden om in zijn woongebied vooruit te komen. Anderzijds kan men de mogelijkheid niet uitsluiten dat de ondervraagde zijn negatieve instelling t.o.v. het woongebied tot uitdrukking brengt, wanneer hij een oordeel geeft over de mogelijkheden om in dit woongebied iets te bereiken. Op grond van deze beide mogelijkheden is telkens grote voorzichtigheid bij de interpretatie van de gekonstateerde samenhangen vereist.

b) Onze tweede opmerking is uitvoeriger dan de eerste.

In dit hoofdstuk bespreken wij de samenhang tussen een attitude van de ondervraagde t.o.v. zijn woongebied enerzijds en zijn perceptie, oordelen, waarderingen van verschillende aspecten van het woongebied anderzijds.

Men kan zeggen dat in de huidige psychologie de onderlinge verbondenheid van het cognitieve en affectieve in de mens en het betrokken zijn van deze beide op de menselijke intenties en handelingen in het centrum van de belangstelling staat.

De psychoanalyse heeft deze samenhang vooral gezien met de blik naar het verleden, naar de beïnvloeding in de prille jeugd. In de fenomenologische en existentiële psychologie maakt men bezwaar tegen deze beschouwingwijze. Men wil hier de mens verstaan en begrijpen vanuit zijn huidige menselijke situatie. Aan de situatie verleent de mens zelf een zeer persoonlijke zin. Zijn wereld is altijd een personale wereld, door de mens zelf, zij het binnen bepaalde grenzen, ontworpen. In dit proces van zingeving is er voor hem eenheid van kennen, voelen, willen en handelen. Hierbij gaat het minder om de relatie met het verleden dan wel om die met de toekomst.

Interessant is dat ook in de experimentele en meer objectivistische richtingen in de psychologie zich een ontwikkeling heeft voltrokken, waardoor de realiteit van de menselijke zingeving aan zijn wereld steeds duidelijker wordt erkend.

Dit is vooral te demonstreren aan de geschiedenis van het perceptie-onderzoek. Het klassieke psycho-fysiologisch georiënteerde perceptie-onderzoek en het onderzoek in de traditie van de Gestaltpsychologie legden sterk de nadruk op de objektieve prikkel en op de verwerking van de geboden prikkel door de waarnemingsorganen. Naast deze oude traditie ontstond, vooral gestimuleerd vanuit de sociale psychologie, een richting,

de zgn. „new look”, die aandacht opeiste voor de invloed van de waarnemer op het perceptiegebeuren.

Baanbrekend was hier het werk van Sanford ¹⁾, Sherif ²⁾ en Bruner en Goodman; dit werd aanleiding tot een uitgebreid programma van wetenschappelijk onderzoek. ³⁾

Deze auteurs bewezen in hun experimentele werk hoe de menselijke waarneming wordt beïnvloed door de verwachtingen, behoeften, emoties, waarden, vroegere ervaringen en de sociale betrekkingen van de waarnemer.

Het is o.i. de grote verdienste van Bruner en Goodman geweest, dat zij zich in de later ontstane heftige polemiek met de vertegenwoordigers van de oudere traditie in het perceptieonderzoek niet hebben laten verleiden tot eenzijdigheid. Vanaf het begin maakten zij onderscheid tussen twee determinanten in de waarneming n.l. de autochtone of *strukturele* en de *gedrags-* of *motivatie*-component. ⁴⁾ Bij alle nadruk op de betekenis van de laatste, de *funktionele* component bleven zij erkennen, dat de mens sterk gebonden is aan wat hem in de werkelijkheid „voor ogen” komt.

De discussie tussen de verschillende richtingen in het perceptieonderzoek werd intussen sterk bemoeilijkt door het feit, dat de betekenis van de term perceptie in de loop der jaren steeds werd verruimd.

Terecht merkt F. H. Allport in zijn boeiende studie over de perceptietheorieën op dat veel van het misverstand tussen de oudere en de nieuwere theorieën op te lossen zou zijn, als men hetzelfde onder de term perceptie zou verstaan. Bij de bespreking van de term, zoals die onder invloed van de new look-theorie door vele sociaal-psychologen werd opgevat schrijft hij: „Perception is nothing less than the individual's understanding of the social situation in which he is placed. Here we are a long way from simple-figure patterns and configurations. . . . Stimulus binding is now reduced to the lowest possible point”. ⁵⁾

Ook Nuttin signaleert deze uitbreiding van het perceptie-begrip in een lezing voor de vereniging van Frans sprekende psychologen in 1953. ⁶⁾ Perceptie wordt tot een begrip, dat mede gaat betekenen ervaring, be-

¹⁾ R. N. Sanford: The effects of abstinence from food upon imaginal processes, J. of Psych. 1933. pp. 311-329.

²⁾ M. Sherif: A study of some social factors in perception. Archives Psychol. 1935.

³⁾ J. S. Bruner en C. Goodman: Value and need as organizing factors in perception. Journ. Abn. Soc. Psych. 1947, pp. 33-44.

⁴⁾ Gelukkiger zijn de termen: *strukturele* en *funktionele* component zoals deze door Krech en Crutchfield worden gebruikt. Zie a.w. p. 81 e.v. Zie ook Chorus a.w. p. 235 e.v.

⁵⁾ F. M. Allport: Theories of perception and the concept of structure. New York 1955, pp. 366-367.

⁶⁾ J. Nuttin: Perception et personnalité.

Hij begint zijn bijdrage met een paragraaf over „la notion élargie de la perception”. Zie: La perception; symposium de l'association de psychologie scientifique de langue française. Parijs 1955. pp. 101 e.v.

leving, interpretatie, beoordeling. Het krijgt naast een passieve een meer actieve konnotatie.

Kenmerkend is, dat in de experimenten van de „new look” op de activiteit van de ppn, telkens een beroep wordt gedaan. Dit werd bereikt door hen een vaag gestructureerde prikkel te bieden. Hierdoor werd vooral een appèl gedaan op de functionele component in de waarneming, op de „duiding” van het waargenomene door de pp.

Het bieden van vaag gestructureerde prikkels was op zichzelf niets nieuws. Het gebeurde reeds lang in de projektietests. Ook hier was het de bedoeling iets te weten te komen van de zeer subjectieve betekeniswereld van de ppn.

De new-look theorie over de perceptie heeft duidelijk gedemonstreerd, dat de mens zijn omgeving, zijn situatie, zijn „veld” subjectief ervaart en interpreteert. Men heeft echter vastgehouden aan de stelling dat hij daarbij aan objectieve grenzen gebonden is. De persoonlijke zingeving en betekenisverlening speelt zich binnen deze grenzen af. ⁷⁾

Een volgende stap op deze theoretische weg, is die naar de stelling, *dat de mens zal trachten in zijn wereld tot een voor hem zinvolle structuur te komen, tot een evenwicht, een harmonie.*

Is deze niet aanwezig of wordt deze door het plaatsvinden van gebeurtenissen of door het kennis nemen van bepaalde feiten verstoord, dan zal hij trachten deze harmonie, dit evenwicht te herstellen.

Deze gedachte komt in een aantal, vooral door sociaal-psychologen geformuleerde, recente theorieën naar voren. Wij kunnen deze ontwikkeling niet uitvoerig bespreken en noemen slechts enkele auteurs en de bij hen behorende sleutelbegrippen.

De mens, aldus Heider, streeft naar een evenwicht in zijn gevoelens t.a.v. personen en dingen en wat met deze personen en dingen een eenheid vormt. Deze auteur legt vooral de nadruk op het emotioneel evenwicht, hoewel hij eveneens spreekt over evenwicht in affektief-kognitieve systemen. ⁸⁾

Festinger ontwierp een theorie, dat de mens tracht kognitieve dissonantie te vermijden. ⁹⁾

⁷⁾ Deze begrenzing wordt ook door de fenomenologische en existentialistische richtingen in de psychologie erkend. Men lette op de definitie van Linschoten van het begrip situatie: „Een geheel van zinsbetrekkingen, waarin de persoon *is geplaatst* (strukturele component C.B.), maar dat tevens door deze persoon *wordt gekonstitueerd* (funktionele component C.B.). Zie: Nawoord in J. H. v. d. Berg e.a.: *Persoon en wereld*, Utrecht 1933. p. 247.

⁸⁾ F. Heider: *The psychology of interpersonal relations*. New York 1958. Hoofdst. 7.

⁹⁾ L. Festinger: *A theory of cognitive dissonance*. Evanston 1957. Men zie ook het begrip „congruence” in de studie van C. E. Osgood, G. J. Suci en P. H. Tannenbaum: *The measurement of meaning*. Urbana 1957.

Newcomb tenslotte heeft in enkele publikaties getracht het affektieve en het cognitieve gezichtspunt te verenigen in een theorie over de oriëntatie. Dit begrip komt overeen met het begrip attitude. Het heeft betrekking op „both cathectic and cognitive tendencies.” De mens, aldus Newcomb streeft naar „symmetry of orientation”.¹⁰⁾

Deutsch en Solomon geven o.i. een kernachtige omschrijving van de inhoud van deze verschillende theorieën, wanneer zij in een korte bespreking hiervan opmerken dat de essentie van al deze theorieën is dat „the individual attempts to perceive (cognize or evaluate) the various aspects of his environment and of himself in such a way that the behavioral implications of his perceptions are not in contradiction.”¹¹⁾

Men kan zeggen dat door deze theorieën een menselijke behoefte wordt gepostuleerd n.l. de behoefte om zijn visie op, zijn waardering van, zijn houding tegenover de verschillende aspecten van zijn omgeving met elkaar en met zijn streven en handelen, in harmonie te doen zijn.

Op dit punt gekomen wijzen wij erop, dat het in dit hoofdstuk van het verslag over ons onderzoek juist gaat om wat Deutsch en Solomon noemden het waarnemen, kennen en waarderen van de verschillende aspecten van de omgeving en het daarmee korresponderende gedrag.

Wij stelden immers aan hen, die zeiden uit de provincie Zeeland te willen vertrekken en aan hen, die er wilden blijven een aantal vragen aan de hand waarvan zij hun oordeel gaven over verschillende aspecten in de provincie.

Reeds op grond van de zojuist besproken theorieën mag men verwachten, dat zij, die uit de provincie weg willen, negatiever zullen oordelen over de streek en over de verschillende aspecten van de streek, dan zij die zeiden te willen blijven.

Indien zulke verbanden zijn vast te stellen, dan rijst het probleem van de interpretatie van deze samenhangen.

Wij menen, dat men zich bij deze interpretatie zal moeten hoeden voor een tweetal eenzijdigheden, die wij, gebruik makend van de in de perceptie-theorieën ontwikkelde begrippen, zullen aanduiden als de *strukturele* en de *funktionele* eenzijdigheden. Wij zullen deze beide trachten te illustreren aan de hand van publikaties van Nederlandse onderzoekers n.l. die van Ydo en Daniels.

1) *De strukturele eenzijdigheid bij Ydo*

Ydo stelde in zijn bekende studie vast, dat een drietal „factoren” n.l. het oordeel thuis, de band met het bedrijf en de verhouding tot de chef de

¹⁰⁾ Th. M. Newcomb: An approach to the study of communicative acts. In: P. Hare, E. F. Borgatta, R. F. Bales e.d.: *Small groups*. New York 1955.

¹¹⁾ M. Deutsch en L. Solomon. Reactions to evaluations by others as influenced by self evaluations. *Sociometry*, june 1959, p. 93.

grootste samenhang vertoonden met het plezier in het werk. Op grond van de mate van samenhang spreekt hij over hoofdfactoren voor het plezier in het werk. ¹²⁾

De samenhangen hebben betrekking op het door de arbeiders gegeven antwoord op de vraag naar het plezier in het werk enerzijds en een drietal eveneens door de arbeiders gegeven antwoorden op vragen over het oordeel van hun vrouw over hun werk; over hun band aan het bedrijf en over de verhouding tot hun chef.

Het is duidelijk, dat de ondervraagde arbeider hier sterk de gelegenheid kreeg om zijn eventuele ontevredenheid in alle vier vragen tot uitdrukking te brengen. Op grond van de door ons beschreven theorieën is dat zelfs zeer waarschijnlijk! De funktionele komponent bij de perceptie en bij het oordelen krijgt hier alle kansen.

Ydo doet het in zijn bespreking van de gevonden verbanden nu voorkomen alsof de uitspraken van de arbeiders over het oordeel thuis en over de verhouding tot de chef zijn op te vatten als juiste indicatoren voor het oordeel van de echtgenote en de verhouding tot de baas. Dit is Ydo's structurele eenzijdigheid.

Wij zijn het geheel eens met de kritiek van Daniels op Ydo's werk. Deze vraagt aandacht voor de funktionele invloed op de arbeiders bij het beantwoorden van de vragen. Daniels merkt op: „Hierbij moeten wij aantekenen, dat de mening van de huisgenoten en de verhouding tot de chef even goed gevolg als oorzaak van de bevrediging zou kunnen zijn, terwijl de band met het bedrijf er een symptoom van zou kunnen zijn. Omdat over de verhouding tot de chef en over het oordeel der huisgenoten niet ook langs hetero-anamnestiche weg gegevens zijn verzameld, kan ook het psychologisch verschijnsel der projectie een belangrijke rol hebben gespeeld.” ¹³⁾

2) *De funktionele eenzijdigheid bij Daniels*

In zijn studie over onaangepastheid in de werksituatie waarin de zojuist genoemde kritiek op Ydo wordt geuit, hanteert Daniels een aantal minder subjektieve, hetero-anamnestiche criteria voor de onaangepastheid n.l. het oordeel van de psychiater en dat van de superieur over de aanpassing van de arbeider. Hierdoor vermijdt hij grotendeels de interpretatiemoeilijkheden die zich bij de door Ydo gevonden samenhangen voordeden.

Daniels maakt in zijn onderzoek echter ook gebruik van een subjektief criterium voor onaangepastheid n.l. wanneer hij spreekt over de subjek-

¹²⁾ M. G. Ydo: Plezier in het werk. Diss. Delft; Dordrecht 1947, pp. 178 e.v.

¹³⁾ M. J. M. Daniels: Onaangepastheid in de werksituatie. Diss. Nijmegen 1958, p 34.

tief onaangepaste of onbevredigde arbeiders. Deze worden als volgt omschreven: „Onbevredigd waren zij, die gegeven eenzelfde beloning hun betrekking gaarne voor een andere zouden ruilen”.

Behalve de vraag naar het willen veranderen van werkkring stelde Daniels aan de onderzochte arbeiders een groot aantal vragen over de verschillende aspecten van hun werk.

Op pag. 161 van zijn boek vermeldt Daniels, dat er een twaalftal meningen over het werk met deze onbevredigdheid bleek samen te hangen.¹⁴⁾ Onder deze twaalf vindt men de mening van de arbeiders over het werken in ploegen, over de aard van het werk, over de direkte chef en over de promotiekansen.

Bij de interpretatie van deze samenhangen komt Daniels nu tot funktionele eenzijdigheid door aan de omstandigheden, waarnaar de vragen verwijzen geen enkele betekenis meer toe te kennen. Hij interpreteert alle genoemde samenhangen slechts als *symptomen* van de onbevredigdheid. Hij laat over zijn mening weinig twijfel bestaan, wanneer hij zijn beschrijving van de gevonden samenhangen besluit met de vaststelling: „(Deze) samenhangende factoren . . . dienen als *symptomen* (cursivering van Daniels (B)) der onbevredigdheid te worden opgevat en verrijken onze kennis dus niet.”¹⁵⁾

Wij moeten deze interpretatie als eenzijdig van de hand wijzen. Hier wordt immers niet meer de mogelijkheid opengelaten dat de onbevredigdheid van de arbeider inderdaad *veroorzaakt* wordt door in de werksituatie gegeven omstandigheden.

Is het werkelijk onmogelijk dat een arbeider onbevredigd is *omdat* hij inderdaad een hekel heeft aan ploegendienst of *omdat* hij werkelijk geen promotiekansen heeft?

De konklusie, die wij moeten trekken na de afwijzing van zowel de strukturele als de funktionele eenzijdigheid ligt nu voor de hand.

Bij het vaststellen van samenhangen tussen op eenzelfde onderwerp betrekking hebbende houdingen, oordelen, opinies, etc. is de onderzoeker bij de interpretatie hiervan gehouden zowel de mogelijkheid van beïnvloeding van de bestudeerde houding door de aspecten waarnaar de meningen verwezen, als de mogelijkheid van projectie van de houding in deze meningen, open te laten. Hoe onbevredigend deze konklusie voor de onderzoeker ook moge zijn, interpretaties, die hiermee geen rekening houden moeten voorbarig worden genoemd.

Een grotere voorzichtigheid van interpretatie vindt men in de bekende studie: Hoe denkt U over Uw werk?¹⁶⁾

¹⁴⁾ Daniels: a.w. p. 83.

¹⁵⁾ Daniels: a.w. p. 161.

¹⁶⁾ Hoe denkt u over uw werk? C.O.P. rapport, uitgebracht door het Ned. Instituut voor Praeventieve Geneeskunde te Leiden. Den Haag 1958.

Uit de resultaten van deze studie dringt zich wel zeer sterk de gedachte op, dat een negatieve instelling, t.o.v. het werk het oordeel over de verschillende aspecten van de werksituatie sterk beïnvloedt. Het plezier in het werk bleek met het oordeel over op één na alle 35 onderzochte facetten van het werk een statistisch significante samenhang te vertonen!

De auteurs kiezen echter niet voor de functionele eenzijdigheid en laten de beïnvloeding van het plezier in het werk door elk van deze aspecten open.¹⁷⁾

Wel is het uiterst onbevredigend, dat er zeer weinig vermeld wordt over de omstandigheden, waaronder de geënuquêteerde arbeiders werkten. Omdat men hierover vrijwel niets weet kan men moeilijk de betekenis van deze „strukturele komponent” schatten.

B. GEKONSTATEERDE SAMENHANGEN TUSSEN DE MIGRATIE-ANIMO EN DE SUBJEKTIEVE VARIABELEN

Na deze uitvoerige inleiding gaan wij over tot het beantwoorden van de vraag in hoeverre er in ons onderzoek samenhang bestond tussen de migratie-animo en de visie op, het oordeel over, de houding tegenover verschillende aspecten van het leven, werken en wonen in de provincie Zeeland.

Wij zullen deze verbanden weer telkens onderzoeken door na te gaan of er verschillen optreden tussen hen die uit de provincie zeiden weg te willen en de rest van de ondervraagden. Evenals in het vorige hoofdstuk worden de vragen aangeduid met een kleine letter, die correspondeert met de in hoofdstuk IV opgestelde lijst veronderstelde verbanden. Bovendien geven wij bij elke vraag eerst de spreiding van de antwoorden.

p) *Oordeel over de woongemeente en migratie-animo*

Onze eerste subjektieve vraag betrof het oordeel van de ondervraagde over de woongemeente. De vraag luidde: „Vindt U het leven in deze gemeente prettig?”

De volgende antwoorden werden hierop gegeven.

TABEL I Leven in deze gemeente prettig?

prettig		gaat wel		niet prettig		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
363	67,0	135	24,9	44	8,1	542	100,0

2 pers. geen antwoord.

¹⁷⁾ Bij het afsluiten van deze studie verscheen een publikatie van Wiegersma en Gemert. Deze pasten op het materiaal een faktoranalyse toe. Zie M en O mei 1961. pp. 179-192.

Tweederde van de ondervraagden blijkt zich dus goed thuis te voelen in hun woongemeente, een kwart heeft enkele reserves, terwijl ruim acht procent van onze respondenten duidelijk blijkt geeft het in de gemeente niet prettig te vinden.

In principe kan de kritiek op de gemeente en het woongebied zich op tal van aspecten richten. Aan het einde van dit hoofdstuk zullen wij een poging doen aan te geven tegenover welke aspecten van het gemeentelijk samenleven de ontevreden gereserveerd of uiterst kritisch stonden.

In hoeverre bestond er verschil in beoordeling van het leven in de woongemeente tussen de groep die zei weg te willen en de overige ondervraagden?

TABEL II Migratie-animo en oordeel over het leven in de woongemeente

Leven in de gemeente prettig?	weg		rest		totaal
	abs.	%	abs.	%	
prettig	44	12,1	319	87,9	363
gaat wel	34	25,2	101	74,8	135
niet prettig	28	63,6	16	36,4	44
Totaal	106	19,6	436	80,4	542

$$\chi^2 = 65,5, \nu = 2, p < 0,001.$$

Uit deze tabel blijkt dat er een zeer sterk verband bestaat tussen de migratie-animo en het oordeel over het leven in de woongemeente. Naarmate men kritischer staat tegenover de woongemeente neemt de migratie-animo toe. Meer dan de helft van de ondervraagden die het leven in hun woonplaats onprettig zegt te vinden wil uit de provincie vertrekken.

Zoals wij hierboven reeds opmerkten komen wij nog terug op de vraag waarop de kritiek van de ontevreden zich richt.

q) Oordeel over de mogelijkheden voor ontspanning en migratie-animo

Onze tweede vraag in deze reeks was meer specifiek dan de eerste; hij informeerde naar de mening van de respondenten over de mogelijkheden voor ontspanning in de provincie.

Door verschillende zegslieden werd het ontbreken van grootstedse en moderne vormen van ontspanning in verband gebracht met de trek uit de provincie.

De vraag in het enquêteformulier werd geformuleerd als de titel van de hieronder volgende TABEL III.

Inderdaad blijkt een bijzonder hoog percentage (40%) van oordeel te zijn dat er in Zeeland onvoldoende mogelijkheden zijn voor ontspanning.

TABEL III Vindt U, dat er hier voldoende mogelijkheden zijn voor ontspanning en liefhebberijen?

voldoende		gaat wel		onvoldoende		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
310	57,1	13	2,4	220	40,5	543	100,0

1 antwoord onbekend

Deze stemming bleken onze zegslieden dus stellig juist te hebben aan-gevoeld.

Een andere vraag is of dit oordeel over de ontspanningsmogelijkheden nauw samenhangt met de neiging de provincie te verlaten.

In TABEL IV zijn de resultaten van het onderzoek naar deze samenhang neergelegd.

TABEL IV Migratie-animo en oordeel over ontspanning

Oordeel over ontspanning	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
voldoende	50	16,1	260	83,9	310
gaat wel	3	23,0	10	77,0	13
onvoldoende	53	24,1	167	75,9	220
Totaal	106	19,5	437	80,5	543

$\chi^2 = 6,4$, $\nu = 2$, $p < 0,05$.

1 \times geen antwoord.

Ook in dit geval blijkt een negatief oordeel over de mogelijkheden van ontspanning samen te gaan met de wens de provincie te verlaten. Naarmate men meer ontevreden is over de ontspanningsmogelijkheden, die Zeeland biedt, neemt de migratie-animo toe.

Toch moet aan deze konstatering onmiddellijk worden toegevoegd, dat de toeneming van het percentage in de derde kolom niet spectaculair is te noemen. Het stijgt van 16,1 bij de tevredenen tot 24,1 bij de ontevrede-ningen. Men vergelijkte dit met tabel II, waar het overeenkomstige per-centage steeg van 12,1 tot 63,6!

Men kan dit ook anders uitdrukken en opmerken, dat van degenen, die ontevreden zijn over de mogelijkheden voor ontspanning er nog geen kwart zeggen te willen migreren naar andere provincies. Onze voorzichtige konklusie uit de tabellen III en IV luidt dan ook dat er bij velen in de streek een zeker onbehagen bestaat t.a.v. het ontspanningsleven in Zeeland.

Het is echter de vraag of deze stemming grote invloed uitoefent bij de beslissing de provincie al of niet te verlaten.

r) *Oordeel over de mensen in Zeeland en migratie-animo*

Onze derde subjectieve vraag had, evenals de vorige, betrekking op het leven in de provincie. Hiervan is een belangrijk onderdeel de omvang met de medebewoners van de streek.

Festinger, Schachter en Back toonden in hun studie over Westgate duidelijk aan, hoezeer een gunstig oordeel over de medebewoners in een universitair centrum samenhang met de binding aan dit centrum.¹⁷⁾ Hoewel de onderzochte groep was ondergebracht, in allesbehalve ideale noodwoningen, was de algemene stemming onder de gehuwde bewoners volgens de auteurs ongeveer als volgt weer te geven: „Oh yes, there are many things wrong with these houses but we love it here and would not want to move.”

In een andere studie, eveneens door Festinger, nu in samenwerking met Kelley verricht, bleek hetzelfde verband tussen oordeel over de medebewoners en binding aan de plaats.¹⁸⁾

In Regent Hill, waar de bewoners al hun best deden om elders een woning te krijgen, bestond volgens de auteurs een zeer „inadequate social life.” In deze plaats werd opvallend veel geklaagd over wrijvingen en spanningen tussen burens.

Wij veronderstelden in onze studie een analoge samenhang te vinden tussen het oordeel van onze ondervraagden over hun streekgenoten en hun binding aan de streek.

Afgezien van de uit het oogpunt van de sociale psychologie van het wonen interessante vraag naar dit verband konden wij ook om een andere reden een vraag naar de omgang met de bewoners van onze streek niet missen.

In de oriënterende fase van ons onderzoek ontmoetten wij n.l. enkele personen, die van een zeer kritische houding t.a.v. de Zeeuwen blijk gaven. Deze houding ontmoetten wij vooral onder de alloctonen, hetgeen na wat wij in het vorige hoofdstuk schreven over de gebrekkige aanpassing van deze groep aan hun nieuwe woongebied, niemand zal verbazen. Toch kwamen wij deze kritische houding ook onder autoctonen wel tegen.

De vraag in onze enquête formuleerden wij opzettelijk in vergelijkende termen om te voorkomen dat het antwoord op de vraag in de lucht zou komen te hangen.

De vraag is weer in de titel van de volgende tabel opgenomen.

Tegenover het voordeel van de vergelijkende formulering staat het nadeel dat 10% van de respondenten moeite had deze vraag te beantwoorden. Men zie de kolom geen mening.

¹⁸⁾ L. Festinger, S. Schachter, K. Back: Social pressures in informal groups. New York 1950.

¹⁹⁾ L. Festinger en H. H. Kelley: Changing attitudes through social contacts. Ann Arbor, Research Center for Groups Dynamics, 1954.

TABEL V „Vindt U de mensen in Zeeland prettiger, even prettig of minder prettig om mee om te gaan dan de mensen buiten Zeeland?”

prettiger		even prettig		minder prettig		geen mening		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
142	26,1	228	42,1	114	21,1	58	10,7	542	100,0

2 geen antwoord.

Iets minder dan de helft maakt geen verschil tussen de Zeeuwen en de bewoners van andere provincies.

Interessant is, dat ongeveer een kwart op deze vraag antwoordde liever met Zeeuwen van doen te hebben, terwijl bijna een ander kwart de tegenovergestelde keuze deed. Een dergelijke polarisering van de antwoorden op een vraag wijst duidelijk op een zeer verschillende waardering van de mensen in Zeeland.

Het antwoordpatroon suggereert sterk het bestaan van ingroup-outgroupverhoudingen in de streek zelf, die niet zullen nalaten invloed uit te oefenen op de binding aan de streek.

Het verband tussen het oordeel over de inwoners van Zeeland en de migratie-animo is in de volgende tabel nagegaan.

TABEL VI Migratie-animo en oordeel over de omgang met de Zeeuwen

Zeeuwen prettiger?	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
prettiger	14	9,9	128	90,1	142
even prettig	41	18,0	187	82,0	228
minder prettig	44	38,6	70	61,4	114
geen mening	8	13,8	50	86,2	58
Totaal	107	19,7	435	80,3	542

$\chi^2 = 34,7; \nu = 3; p < 0,001.$

Uit de tabel blijkt overduidelijk dat naarmate het oordeel over de omgang met Zeeuwen ongunstiger wordt, de migratie-animo toeneemt. Van degenen die zeer gunstig oordelen over de omgang met inwoners van Zeeland wil nog geen 10 percent uit de provincie weg. Van degenen, die de mensen in Zeeland minder prettig vinden om mee om te gaan wil bijna veertig procent de provincie verlaten. Dit verschil tussen de percentages suggereert weer de invloed van het met de mensen kunnen opschieten voor het zich thuis voelen in de streek. Het laatste zal weer direkt samenhangen met de door ons bestudeerde binding aan de streek.

s) *Angst voor „het water” en migratie-animo*

Hoewel wij van onze zegslieden weinig vernamen over een mogelijke nawerking van de verschrikkelijke ramp, die verschillende delen van Zeeland heeft getroffen in februari 1953, meenden wij hierover toch een vraag te moeten stellen.

Hierbij valt op te merken, dat in het gebied, waar wij ons onderzoek verrichtten, in de rampnacht vrijwel geen slachtoffers zijn gevallen en betrekkelijk weinig schade is aangericht. (Het gebied rond Kruiningen viel buiten ons onderzoek.)

Bij het formuleren van de vraag over de angst voor „het water” overwogen wij, dat een direkte vraagstelling hier minder gewenst was. Wij gaven daarom de voorkeur aan een indirecte vraag, waarin de ondervraagde zijn eventuele angstgevoelens zou kunnen „projekteren”.

De vraag werd aldus geformuleerd: „Denkt U, dat er nog mensen uit Walcheren en Zuid-Beveland weggaan, omdat zij bang zijn voor een volgende overstromingsramp?”

Op deze vraag werden de volgende antwoorden gegeven.

TABEL VII Vertrek door „angst voor het water”?

ja		neen		geen mening		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
98	18,1	418	77,4	24	4,5	540	100,0

4 geen antwoord.

De overgrote meerderheid geeft op deze vraag een ontkennend antwoord.

Hierbij tekenen wij aan, dat het na de ramp ontworpen Deltaplan in 1955 in de streek en in Nederland druk werden besproken. Deze radicale aanpak zal velen hebben gerustgesteld. Toch geeft 18 procent van onze steekproef op de door ons gestelde vraag een bevestigend antwoord.

Bestaat er nu verband tussen het antwoord op deze vraag en die naar de migratie-animo?

Indien de eerste vraag werkelijk een indikator is voor de angstgevoelens van de ondervraagden zou men dit verband stellig mogen verwachten.

In TABEL VIII zijn de antwoorden op beide vragen met elkaar in samenhang gebracht.

Men ziet uit deze tabel dat er weliswaar een lichte tendentie is in de verwachte richting maar het verschil in percentages in kolom 3 is zo miniem, dat er moeilijk enige betekenis aan kan worden toegekend. De verschillen leiden bij lange na niet tot een zodanige waarde van de χ^2 die

TABEL VIII Migratie-animo en „het water”

Vertrek door angst voor nieuwe ramp?	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
ja	20	20,4	78	79,6	98
neen	80	19,1	338	80,9	418
geen mening	4	16,7	20	83,3	24
Totaal	104	19,3	436	80,7	540

$$\chi^2 = 0,3; \nu = 2; p < 0,9.$$

korrespondeert met een kans kleiner dan de door ons aanvaarde overschrijdingskans. Onze konklusie moet dus luiden dat „de angst voor het water”, althans voorzover vastgesteld met behulp van de door ons gebruikte vraagstelling, niet kan worden aangewezen als beïnvloedende faktor in het Zeeuwse migratieproces.

Na een aantal vragen die vooral betrekking hadden op het leven in Zeeland volgen thans een drietal vragen over het *werkperspektief*, in deze provincie.

t) *Oordeel over de mogelijkheden om vooruit te komen in de provincie en migratie-animo*

De meest voor de hand liggende vraag over het perspektief in de arbeidssector was die naar de kansen om vooruit te komen in het gewest. Deze vraag formuleerden wij evenals vraag 1 zodanig, dat er een vergelijking werd gemaakt tussen de kansen in de provincie en elders. In de titel van TABEL IX is de vraag volledig weergegeven.

TABEL IX „Als U het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt U dan dat er hier voor Uzelf, (ev. voor Uw kinderen) minder, even veel, of meer mogelijkheden liggen om vooruit te komen dan buiten Zeeland?”

minder		evenveel		meer		geen mening		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
308	56,6	130	23,9	87	16,0	19	3,5	544	100,0

Meer dan de helft antwoordt op deze vraag, dat zij meer mogelijkheden om vooruit te komen zien buiten Zeeland.

Aleen afgaande op dit percentage kan men stellig spreken van een „migratie-klimaat” in ons gebied van onderzoek. De inwoners hebben bepaald geen zeer hoge dunk van de economische perspektieven in de eigen streek. De kans bestaat, dat verschillende respondenten bij hun

antwoord hebben gedacht aan de vrij eenzijdige economische structuur van hun provincie. Wellicht brengen zij het meer *gevarieerde* economische leven in andere gebieden al te gemakkelijk in verband met de *kansen* op een *betere* positie in deze gebieden.

Indien dit juist is, hebben wij hier te maken met een sociaal-psychologisch nadelige positie van een zich ontwikkelend gebied, dat enigszins perifeer ligt t.o.v. het economisch „zwaartepunt” van ons land. Men vergelijk de situatie van Groningen en Friesland in dit opzicht.

Wij kunnen op de zojuist aangesneden interessante kwestie niet uitvoerig ingaan en stellen de vraag of het oordeel over de mogelijkheden om vooruit te komen ook samenhangt met de migratie-animo. Uit TABEL X blijkt dat dit inderdaad het geval is.

TABEL X Migratie-animo en oordeel over mogelijkheden om in Zeeland vooruit te komen

Kansen om vooruit te komen	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
minder kansen in Zeeland	82	26,6	226	73,4	308
even veel	15	11,5	115	88,5	130
meer kansen in Zeeland	7	8,0	80	92,0	87
geen mening	3	15,8	16	84,2	19
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$$\chi^2 = 22,1; \nu = 3; p < 0,001.$$

Van degenen, die in Zeeland minder kansen zien om vooruit te komen dan elders, zegt ruim een kwart uit de provincie weg te willen. Hiertegenover staat dat van hen, die betere mogelijkheden in Zeeland zien, slechts acht procent zegt de provincie te willen verlaten. De gekonstateerde verschillen zijn blijkens de waarde van de χ^2 zeer significant.

Men krijgt uit tabel X de indruk dat de perceptie van de economische vooruitzichten een belangrijke faktor zou kunnen zijn in het migratie-proces. Toch valt het op, dat de gekonstateerde verschillen tussen de percentages in de derde kolom kleiner zijn dan die in TABEL VI, waar het ging over de omgang met de mensen in Zeeland en veel kleiner dan die in TABEL II in dit hoofdstuk, waar het ging over het oordeel over het leven in de woongemeente. Dit zou erop kunnen wijzen, dat de intermenselijke verhoudingen belangrijker zijn voor de migratie-animo dan de economische perspectieven.

u) *Angst voor werkloosheid en migratie-animo*

Wij stelden de vraag over een bij de ondervraagden eventueel aanwezige angst voor werkloosheid niet omdat er in de periode, waarin onze enquête werd gehouden sprake was van een (dreigende) economische

recessie. Het tegendeel was veeleer het geval. In 1955 bestond er in ons land en ook in de provincie Zeeland een zeer grote economische bedrijvigheid, die leidde tot grote spanningen op de arbeidsmarkt.

Vooraf aan geschoolde vaklieden werden zeer aantrekkelijke aanbiedingen gedaan. De Zeeuwse industrie voerde in Zeeland en daarbuiten grote wervingscampagnes, terwijl ook grote bedrijven uit andere delen van Nederland trachtten arbeidskrachten uit Zeeland aan te trekken (b.v. de Staatsmijnen).

Wij namen een vraag naar de visie van de ondervraagden op de werkgelegenheid op omdat

a) enkele zegslieden ons wezen op de grote conjunkturgevoeligheid van de voornaamste industrie in ons gebied, de scheepsbouwindustrie. Zodra de wereldeconomie maar een geringe weifeling te zien geeft worden nieuwe orders door de reders in portefeuille gehouden. Gedurende de depressie in de jaren voor de tweede wereldoorlog heeft Vlissingen deze conjunkturgevoeligheid aan den lijve ervaren. Er heerste hier grote werkloosheid.

Een vraag die ons interesseerde was welke invloed hiervan mogelijk nog op de migratie-animo zou uitgaan;

b) Afgezien van de ervaringen in het verleden vernamen wij in de streek uitdrukkingen, die zouden kunnen wijzen op een zekere vrees voor de toekomst. Sprekende over de heersende hoogconjunctuur registreerden wij telkens twijfel aan het voortduren van deze grote economische activiteit. Dit bleek b.v. uit uitdrukkingen als: „Dit kan zo nooit doorgaan; er moet eens een grote ommekeer komen; dit kan niet lang meer duren.”

Over de werkgelegenheid in de toekomst stelden wij de volgende eenvoudige vraag: „Bent U bang voor werkloosheid in de toekomst?” De antwoorden, die op deze vraag werden gegeven vindt men hieronder in TABEL XI.

TABEL XI Bent U bang voor werkloosheid in de toekomst?

ja		Soms wel		neen		geen mening		Totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
112	20,7	18	3,3	392	72,5	19	3,5	541	100,0

3 × geen antwoord.

Hieruit blijkt, dat bij ongeveer een kwart van de ondervraagden een zekere beduchtheid voor de toekomstige werkgelegenheid bestaat. De andere driekwart maakt zich, afgaande op de gegeven antwoorden, hierover geen zorgen.

Bestaat er nu verband tussen de gegeven antwoorden op deze vraag en

de binding aan de streek? M.a.w. speelt de opinie over de toekomstige werkgelegenheid mogelijk een rol bij het vertrek uit de provincie?

In TABEL XII zijn de antwoorden op de vraag naar de werkloosheid en die naar de binding aan de streek met elkaar in verband gebracht.

TABEL XII Migratie-animo en angst voor werkloosheid

Bang voor werkloosheid?	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
ja	26	23,2	86	76,8	112
soms wel	3	16,7	15	83,3	18
neen	75	19,1	317	80,9	392
geen mening	3	15,8	16	84,2	19
Totaal	107	19,8	434	80,2	541

$$\chi^2 = 1,7; \nu = 3; p < 0,10.$$

Er blijkt uit deze tabel een zeer gering verschil te bestaan in migratie-animo tussen hen die optimistisch en hen die pessimistisch gestemd zijn t.o.v. de toekomstige werkgelegenheid. De verschillen zijn veel te klein om significant te zijn. Wij menen dan ook te mogen konkluderen, dat de migratie uit de provincie onder de arbeidende bevolking in Walcheren en Zuid-Beveland *niet* wordt beïnvloed door een sombere kijk op de werkgelegenheid in de toekomst.

v) *Animo voor industrie-arbeid en migratie-animo*

Zoals wij reeds in het tweede hoofdstuk hebben beschreven heeft de industrie in Zeeland gedurende de laatste eeuw voor de groeiende bevolking de meeste nieuwe arbeidsplaatsen geschapen. De toename van de bevolking in verschillende gebieden vertoont een sterke samenhang met de in deze gebieden tot ontwikkeling gekomen industriële voortbrengingswijze.

Hiertegenover constateerden wij in de agrarische sektor een tendens tot vermindering van werkgelegenheid door mechanisatie van de arbeid en door een meer rationele bedrijfsvoering.

Alleen afgaande op deze ontwikkeling van de werkgelegenheid en daarnaast lettend op de grote vraag naar arbeidskrachten in de industrie zou men tot de konklusie kunnen komen dat er onder de industrie-arbeiders wel de minste migratie-animo zou bestaan. Zij kunnen immers in de streek aan de slag! In het vorige hoofdstuk is reeds gebleken, dat de psychologie van de arbeidsmarkt gekompliceerder is dan hierboven een ogenblik is verondersteld. Het waren juist de industrie-arbeiders en onder hen weer de geschoolden, die de kleinste binding aan de streek bleken te vertonen.

Hiertegenover stond dat juist onder de agrarische arbeiders de grootste binding aan de provincie viel te konstateren.

Deze min of meer paradoxale uitkomst van ons onderzoek maakt kritisch t.a.v. conclusies over migratiebereidheid en migratie-animo, die worden getrokken op grond van de werkgelegenheid *alleen*. Ook uit deze paragraaf zal blijken, dat deze kritische instelling noodzakelijk is.

Wij gingen er bij het formuleren van onze veronderstelling in hoofdstuk IV n.l. van uit, dat onder hen, die nog niet werkzaam waren in de industrie, doch wel voor deze soort arbeid zeiden te voelen een geringere migratie-animo zou bestaan dan onder hen, die zeiden niet in de industrie te willen werken.

Op de achtergrond speelde hier de gedachte, dat zij, die animo voor industrie-arbeid hadden, in de provincie terecht konden en dus minder aanleiding zouden vinden om deze provincie te verlaten.

Ook op dit punt bracht ons onderzoek een verrassing, zoals wij hierna zullen zien. Eerst geven wij echter in TABEL XIII de antwoorden, die werden gegeven op onze vraag naar de bereidheid om in de industrie te werken. Wij merken hierbij op, dat wij onder industrie-arbeid hebben verstaan alle arbeid in een fabrieksmatig productieproces. Hieronder valt dus b.v. ook de landbouw-industrie (zuivelfabriek, suikerfabriek) en kleine industriële vestigingen (b.v. een timmerfabriekje).

De niet reeds in de industrie werkzame arbeiders antwoordden op de vraag of zij in de industrie zouden willen werken als volgt:

TABEL XIII Zoudt U zelf in de industrie willen werken? ²⁰⁾

ja		neen		geen mening		Totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
81	20,0	316	78,3	7	1,7	404	100,0

Ongeveer een vijfde antwoordt dus wel voor arbeid in de industrie te voelen; bijna vier vijfde wijst deze arbeid af.

Wij gaan op dit gegeven, dat voor de industrialisatie-politiek in ons gebied van onderzoek o.i. van grote waarde is, hier niet verder in en stellen nu de vraag of zij, die positief staan tegenover arbeid in de industrie ook minder migratie-animo vertonen.

De konklusie uit tabel XIV luidt, dat er allermint een verband bestaat zoals door ons werd verondersteld. Zij die het meest voelen voor arbeid in de industrie en die in de streek terecht zouden kunnen, willen vaker

²⁰⁾ Wij hadden in onze vraag liever het woord fabriek opgenomen. Het bleek ons echter dat in Vlissingen de N.V. de Schelde door velen wordt aangeduid met: „t fabriek”. Om vereenzelviging met een specifieke fabriek te voorkomen kozen wij toen de term industrie.

TABEL XIV Migratie-animo en animo voor arbeid in de industrie

Animo voor arbeid in de industrie	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
ja	17	21,0	64	79,0	81
neen	46	14,6	270	85,4	316
geen mening	2	—	5	—	7
Totaal	65	16,1	339	83,9	404

$$\chi^2 = 1,4; \nu = 2; p < 0,20.$$

uit de provincie weg dan zij die niet bereid waren in de industrie te werken!

Het verschil tussen de twee groepen is wel niet statistisch significant, maar wettigt toch wel de voorzichtige konklusie, dat naarmate men dichter staat bij de industrie-arbeid, de migratie-animo gaat toenemen.

Deze konklusie betekent voor de welvaartsontwikkeling en de industrialisatie van de provincie Zeeland een extra opgave. Men zal er rekening mee hebben te houden, dat de provincie verschillende in de streek opgeleide krachten afstaat, terwijl zij die het meest gebonden zijn aan de streek weinig voor arbeid in de industrie zullen blijken te voelen.

Het ligt voor de hand op grond van deze gegevens te voorspellen dat verdere industrialisatie van Zeeland zal gepaard gaan met een merkwaardige mobiliteit van de bevolking, die niet zal nalaten zowel ernstige persoonlijke spanningen als spanningen tussen groepen op te roepen.

w) *Kosten van levensonderhoud en migratie-animo*

Na een drietal vragen over het arbeidsperspektief in de provincie gaan wij over tot behandeling van een thema, dat blijkens vele reis- en vakantie-verhalen telkens weer aan de orde komt bij de vergelijking van het leven in verschillende streken, n.l. de vraag naar de duurte van het leven.

Gedurende onze oriënterende gesprekken werd dit thema enkele malen aan de orde gesteld; in het groepsinterview echter ontstond over de vraag of het leven in Zeeland duurder zou zijn dan buiten Zeeland een levendige discussie. Sommigen meenden dat dit inderdaad het geval was en dat dit een belangrijke reden was voor het vertrek uit de provincie. Zij wezen vooral op de hoge tarieven van de openbare nutsbedrijven en op het ontbreken van de mogelijkheden om „koopjes” te halen. Anderen daarentegen meenden dat het leven in Zeeland goedkoper was dan elders. Zij wezen op de lage huishuren, ook in de steden, op de voordelen van de laagbouw etc. etc. ²¹⁾

²¹⁾ Wij informeerden bij het C.B.S. of wellicht prijsindexcijfers van het levensonderhoud per provincie beschikbaar waren. Dit was blijkens een schrijven van de Directeur-Generaal niet het geval.

Gelet op de verschillen in opvatting en gelet op het feit dat loon- en prijsverschillen ons volk blijkbaar sterk bezighouden en sterk aanspreken leek het ons vruchtbaar een vraag over de kosten van het levensonderhoud in onze enquêtelijst op te nemen. Ook deze vraag stelden wij in vergelijkende termen. De precieze formulering geven wij in de titel van TABEL XV.

TABEL XV „Als U het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt U dan dat het leven hier duurder, even duur of goedkoper is dan buiten Zeeland?”

duurder		even duur		goedkoper		geen mening		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
151	27,8	163	30,0	184	33,9	45	8,3	543	100,0

1 × geen antwoord.

De geringe eenstemmigheid tijdens het groepsinterview vindt men terug in de antwoorden op deze vraag. Ruim een derde van de respondenten vindt het leven in Zeeland goedkoper, ruim een kwart vindt het duurder, terwijl ongeveer een ander derde deel meent dat er weinig verschil bestaat.

Staat deze opvatting over de duurte van het leven nu in verband met de animo om uit de provincie te vertrekken? Kan de opinie, dat het leven in Zeeland duurder is in verband worden gebracht met de migratie uit de provincie? In TABEL XVI zijn de vragen met elkaar in verband gebracht.

TABEL XVI. Migratie-animo en kosten van levensonderhoud in Zeeland

Leven in Zeeland duurder	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
duurder	51	33,8	100	66,2	151
even duur	26	16,0	137	84,0	163
goedkoper	23	12,5	161	87,5	184
geen mening	7	15,6	38	84,4	45
Totaal	107	19,7	436	80,3	543

$\chi^2 = 26,1$; $\nu = 3$; $p < 0,001$.

Blijkens TABEL XVI hangt de opinie over de duurte van het leven in Zeeland sterk samen met de animo om de provincie te verlaten. Wij moeten de mogelijkheid dus open laten dat enkele onderdelen van de totale kosten van levensonderhoud in Zeeland de migratie uit de provincie in de hand werken. Hiermee doen wij uiteraard geen uitspraak over het eventueel bestaan van een verschil in het algemene prijsniveau tussen de verschillende provincies.

Wij spraken slechts over de *opinie* hierover, de *beleving* hiervan door onze ondervraagden, die, tussen haakjes opgemerkt, echter van meer belang zijn voor hun gedrag dan de feitelijke prijsverhoudingen.

x) *Tevredenheid met de huisvesting en migratie-animo*

Wij gaan thans over tot de behandeling van een tweetal vragen, die betrekking hebben op het wonen en de woningnood in Zeeland. De eerste vraag betreft de tevredenheid met de huisvesting. Men kan zeggen, dat de Nederlandse na-oorlogse binnenlandse migratie sterk is geleid en gestimuleerd door het op bepaalde plaatsen bouwen en beschikbaar stellen van nieuwe woningen. De woningnood verschafte de overheid een middel om het bouwbeleid te koppelen aan het industrialisatiebeleid. Aan gebieden, die in aanmerking werden gebracht voor industrie-vestiging, werden extra-contingenten woningen toegewezen.

In ons gebied van onderzoek gebeurde dit b.v. in Vlissingen. Deze „industrie-woningen” dienden in vele gevallen als magneet om werknemers uit andere streken aan te trekken.

Deze magneetwerking is uiteraard het grootst voor die gezinnen, die gebrekkig zijn gehuisvest en die dit ook zo beleven. In onze streek bevonden zich op het platteland ten tijde van de enquête verschillende uiterst slechte en kleine woningen, die niet voldeden aan redelijk te stellen eisen van wooncomfort. Ook in de steden kwamen wij in dergelijke woningen. Dit was vooral het geval in de oude binnensteden, maar ook in de noodwoningen te Vlissingen en het Havendorp (ook wel „betondorp” genoemd), ten N.O. van Vlissingen.

Wij behoeven echter niet af te gaan op onze eigen indrukken.

De algemene woningtelling die in 1956 is gehouden heeft een aantal uitkomsten opgeleverd die onze indrukken ondersteunen. Zo werd vastgesteld, dat in Zeeland het percentage één- en tweekamerwoningen per 30 juni 1956 9,7 bedroeg van het totale aantal bewoonde woningen. Dit percentage was voor het rijk 5,3. Slechts in Friesland, Groningen en Drente vindt men nog hogere percentages. ²²⁾

Wat de ouderdom der woningen betreft, werd gekonstateerd dat in Zeeland in 1956 40,3% van de bewoonde woningen meer dan 50 jaar oud waren. Dit percentage voor Nederland bedroeg 32,1. Van de andere provincies werd slechts in Friesland een hoger percentage vastgesteld. Deze cijfers mogen voldoende zijn om vast te stellen dat de *kwaliteit* van de woningen in onze provincie onderdoet voor die in het overgrote deel van de andere provincies. ²³⁾

Wij vragen ons nu af hoe onze ondervraagden antwoordden op de hun

²²⁾ Zie: Algemene woningtelling. 30 juni 1956. Serie B. Dl. I. Staat 1 p. 9. Zeist 1958.

²³⁾ a.w. staat 1, p. 9.

gestelde vraag naar de tevredenheid met hun huisvesting. De antwoorden zijn in TABEL XVIII vermeld.

TABEL XVIII „Bent U tevreden met Uw tegenwoordige huisvesting?”

ja		gaat wel		neen		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
394	72,4	31	5,7	119	21,9	544	100,0

Bijna driekwart blijkt dus tevreden te zijn met zijn woonsituatie; ongeveer een kwart zegt hierover ontevreden te zijn.

In het kader van onze studie van de binding aan de streek is het interessant na te gaan of zij, die ontevreden zijn met hun huisvesting in Zeeland vaker blijken geven deze provincie te willen verlaten. Blijkens tabel XVIII is dit inderdaad het geval.

TABEL XVIIIa Migratie-animo en tevredenheid met huisvesting

Tevreden met huisvesting	rest		weg		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
ja	66	16,8	328	83,2	394
gaat wel	9	29,0	22	71,0	31
neen	32	26,9	87	73,1	119
Totaal	107	19,7	437	80,3	544

$$\chi^2 = 8,3; \nu = 2; p < 0,03.$$

Dit resultaat van ons onderzoek zou er op kunnen wijzen, dat de woonsituatie in Zeeland een faktor is, die migratie uit de provincie in de hand werkt.

Wij formuleren deze konklusie met opzet zeer voorzichtig. In de eerste plaats is het, zoals wij in het begin van dit hoofdstuk betoogden, immers mogelijk, dat zij, die zich om welke redenen dan ook, niet thuis voelen in de provincie, hun negatieve instelling ook uitdrukken bij de beantwoording van de vraag naar hun woonsituatie.

In de tweede plaats echter werd de woonsituatie in Zeeland tijdens ons onderzoek gekenmerkt door een relatief klein woningtekort. Deze geringe woonschaarste werkte de migratie uit de provincie naar onze opvatting tegen.

Deze opvatting stond lijnrecht tegenover die welke men regelmatig kon vernemen in vergaderingen van het Provinciale Bestuur, in gemeenteraadsvergaderingen en in de regionale pers. Hier werd telkens weer betoogd, dat het grote woningtekort één van de oorzaken was voor het vertrek uit de provincie.

Uiteraard hadden deze opmerkingen mede ten doel een groter contingent woningen voor de provincie te verkrijgen.

Het is de vraag of men in deze kringen wel voldoende oog had voor de bedenkelijke kanten van het publiekelijk hameren op het aambeeld van het woningtekort. Een onbedoeld gevolg zou immers kunnen zijn, dat de inwoners van de provincie tot de overtuiging zouden komen, dat de woningsituatie elders beter was dan in het eigen gewest. Een dergelijke overtuiging zou zeer goed migratiebevorderend kunnen werken!

Hoe was de opvatting over het woningtekort bij degenen, die wij met onze enquête bereikten?

Het antwoord op deze vraag vindt men in paragraaf y.

y) *Woningtekort en migratie-animo*

Onze indruk dat Zeeland's woningsituatie omstreeks 1955, wat de *schaarste* aan woningen betreft, gunstig afstak bij die van andere provincies is door de Woningtelling van 1956 geheel bevestigd. Wij noemen slechts enkele cijfers.

Het percentage ten gevolge van de woningnood *inwonende* huishoudens was in Zeeland het laagst van alle provincies n.l. 2,2. Voor Nederland bedroeg dit 6,6. ²⁴⁾

Ook het berekende *woningtekort*, uitgedrukt in percentages van de woningvoorraad, bleek voor Zeeland per 30 juni 1956 het laagst te zijn van alle provincies. Het woningtekort, na aftrek van de blijvende samenwoningen bedroeg hier 1,3%, tegenover een landelijk percentage van 7,4. ²⁵⁾ Men kan dus aannemen, dat in Zeeland gemakkelijker een woning viel te bemachtigen dan in enige andere provincie.

De vraag is nu, welke invloed de publieke acties van de besturende instanties heeft gehad op de mening van onze ondervraagden. Wij stelden hierover een vraag, die weer in de titel van de volgende tabel is opgenomen.

TABEL XIX „Denkt U, dat U in Zeeland moeilijker, even moeilijk of gemakkelijker een woning kunt krijgen dan buiten Zeeland?”

moeilijker		even moeilijk		gemakkelijker		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
87	16,1	158	29,1	297	54,8	542	100,0

2 × geen antwoord.

²⁴⁾ Zie a.w. p. 9 staat 1.

²⁵⁾ Zie a.w. p. 19 staat 8.

De overgrote meerderheid gaat blijkens TABEL XIX niet akkoord met de stelling dat er in Zeeland moeilijker aan een woning valt te komen. Deze stelling wordt door 16 procent van de ondervraagden onderschreven. Weer rijst hier de vraag naar een eventuele samenhang met de houding tegenover het vertrek uit de provincie.

In TABEL XX zijn de antwoorden op beide vragen met elkaar in verband gebracht.

TABEL XX Migratie-animo en oordeel over het woningtekort

In Zeeland moeilijker aan een woning te komen?	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
moeilijker	18	20,7	69	79,3	87
even moeilijk	24	15,2	134	84,8	158
gemakkelijker	64	21,5	233	78,5	297
Totaal	106	19,6	436	80,4	542

$$\chi^2 = 2,9; \nu = 2; p < 0,2$$

Er blijkt niet het minste verband te bestaan tussen de mening over de relatieve woningschaarste in de provincie Zeeland enerzijds en de migratie-animo anderzijds.

Het hoogste percentage „migratie-willigen” vindt men onder hen, die van mening zijn dat men in Zeeland gemakkelijker aan een woning kan komen!

Interessant is hier dat deze groep hun negatieve instelling t.o.v. de provincie niet tot uitdrukking hebben gebracht bij de beantwoording van deze vraag van onze enquête. Waarschijnlijk was hiervoor, de wat wij genoemd hebben objectieve of structurele component van de waarneming en oordeelsvorming zo sterk dat de subjektieve of funktionele component weinig kansen kon krijgen. Meer huiselijk geformuleerd is de instelling van degenen, die uit de provincie wilden vertrekken bij de beantwoording van deze vraag ongeveer als volgt weer te geven: „Wat men ook over de provincie zeggen mag, men bewere niet, dat er een grote woningschaarste bestaat”.

Deze uitkomst leidt ons tot de conclusie, dat de woningnood in Zeeland niet valt te rangschikken onder de factoren, die de migratie uit de provincie bevorderen.

z) Plezier in het werk en migratie-animo

Onze laatste subjektieve vraag heeft betrekking op het plezier in het werk. Wij meenden, dat na de vragen over het leven in de streek, het arbeidsperspektief en het wonen een vraag over het werk zelf niet gemist kon worden.

Wij gingen hierbij van de veronderstelling uit, dat een positieve instelling tegenover het werk de binding aan de streek in de hand zal werken. In deze paragraaf zullen wij het verband tussen beide nagaan. Allereerst vermelden wij de uitkomst van onze vraag naar het plezier in het werk. Deze vraag werd uiteraard niet gesteld aan hen, die nog in opleiding waren.

In TABEL XXI vindt men de formulering van en de antwoorden op de vraag naar het plezier in het werk.

TABEL XXI „Doet U Uw werk met plezier, of vindt U dit niet zo prettig?”

met plezier		gaat wel		onprettig		totaal	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
445	86,1	46	8,9	26	5,0	517	100,0

27 × niet gesteld.

Er is ons geen Nederlands onderzoek bekend, waarin aan een groep arbeiders, vergelijkbaar met de onze, een vraag naar het plezier in het werk is gesteld.

Wel zijn resultaten bekend uit Nederlandse onderzoeken onder industrie-arbeiders, al hanteerde geen enkele onderzoeker dezelfde leeftijdsgrenzen als wij in ons onderzoek deden.

Alvorens de resultaten van deze onderzoeken met elkaar te vergelijken, gaan wij na of de industrie-arbeiders uit ons onderzoek op ongeveer dezelfde wijze antwoordden op de vraag naar het plezier in het werk als de rest van de arbeiders. In TABEL XXII is deze vergelijking gemaakt.

TABEL XXII Beroepsgroep en plezier in het werk

Beroepsgroep	plezier		gaat wel		onprettig		Totaal
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
industrie-arbeiders	102	71,8	21	14,8	19	13,4	142
overige arbeiders	343	91,4	25	6,7	7	1,9	375
Totaal	445	86,1	46	8,9	26	5,0	517

$$\chi^2 = 39,4; \nu = 2; p < 0,001$$

Men ziet hieruit, dat de industrie-arbeiders veel vaker antwoorden geen plezier in het werk te hebben dan de overige arbeiders. Het verschil tussen deze beide groepen is statistisch zeer significant.

Vergelijking van de cijfers uit ons onderzoek met die uit andere onderzoeken maakt het mogelijk de vraag te beantwoorden in hoeverre er

wellicht in ons gebied sprake is van een zeer lage arbeidsvoldoening onder de industrie-arbeiders. Deze vergelijking wordt zeer vergemakkelijkt door de samenvattende studie over de arbeidsvoldoening van IJzerman. Deze geeft in het vierde deel van zijn dissertatie een vergelijkend overzicht van de buitenlandse en de Nederlandse studies hierover.²⁶⁾ Wij nemen hieruit de cijfers over Nederlandse onderzoeken naar het plezier in het werk onder industrie-arbeiders over en voegen daar de onze aan toe.

Dit leidt tot de volgende tabel.

TABEL XXIII Plezier in het werk onder verschillende Nederlandse industrie-arbeiders

Publikatie	jaar van onderzoek	Arbeidsvoldoening in percentages			Aantal ge-enquêteerden
		+	±	—	
Ydo 1947	1943	66	23	11	1642
C.O.P. 1958 (N.I.P.G.)	1955/1956	77	9	14	10975
IJzerman 1959	1954	71	17	12	1809
Boekestijn 1961	1955	72	15	13	142

Uit deze vergelijking valt op hoe groot de overeenkomst is in de antwoordpercentages van de laatste drie onderzoeken die ongeveer gelijktijdig werden verricht.

Er is geen sprake van dat de Zeeuwse industrie-arbeiders minder plezier in hun werk zouden hebben dan hun collega's in andere delen van het land.

Na dit vastgesteld te hebben stellen wij weer de vraag naar de samenhang tussen plezier in het werk en de migratie-animo. Bevordert de arbeidsvoldoening wellicht de binding aan de streek? TABEL XXIV geeft de resultaten van ons onderzoek op dit punt weer.

TABEL XXIV Migratie-animo en plezier in het werk

Plezier in het werk	weg		rest		Totaal
	abs.	%	abs.	%	
plezier gaat wel	79	17,8	366	82,2	445
onprettig	9	19,6	37	80,4	46
	12	46,2	14	53,8	26
Totaal	100	19,3	417	80,7	517

$$\chi^2 = 11,5; \nu = 2; p < 0,01$$

²⁶⁾ Th. J. IJzerman: Beroepsaanziën en arbeidsvoldoening met betrekking tot de arbeidsvoorziening in de Twents-Achterhoekse textiel-industrie. Diss. Leiden 1959.

Duidelijk blijkt, dat zij die hun werk onprettig vinden veel vaker uit de provincie weg willen dan zij die meer positief oordeelden over hun werk. De mogelijkheid blijft dus inderdaad bestaan, dat een positieve instelling t.o.v. het werk betekenis heeft voor de binding aan de streek.

Hiermee zijn we gekomen aan het einde van de reeks subjectieve vragen die wij stelden n.a.v. de in hoofdstuk IV geformuleerde veronderstellingen. In het begin van het volgende hoofdstuk geven wij een samenvattend overzicht van de in het vorige en in dit hoofdstuk verkregen resultaten.

C) REAKTIES OP ENKELE „OPEN” VRAGEN

Alvorens wij dit hoofdstuk besluiten vermelden wij nog enkele gegevens, die werden verkregen door ons onderwerp op andere wijze te benaderen. Tot nu toe vermeldden wij steeds de antwoorden van onze respondenten op vragen die door ons sterk werden gestructureerd. De vragen lieten de ondervraagde bij de beantwoording weinig speelruimte. Het initiatief lag meer bij de enquêteur dan bij de geënquêteerde. Zeer overdreven kan men de situatie zo omschrijven, dat de eerste een duidelijk gestructureerde stimulans bood waarop de laatste kon reageren. De reactie werd door de enquêteur vastgelegd. Wij zouden in de aanpak van ons probleem eenzijdig zijn geweest, indien wij niet tevens vragen van een ander type in ons vragenformulier hadden opgenomen; vragen die de respondent een maximale gelegenheid gaven zich vrij en spontaan over het onderwerp te uiten.

De enquêteurs werden geïnstrueerd bij deze „open” vragen „door te vragen”, d.w.z. de geënquêteerde te stimuleren zich zo volledig mogelijk over het leven, werken en wonen in Zeeland uit te spreken.

De eerste van deze vragen werd in het begin van het vraaggesprek gesteld, direkt na de vraag of men het leven in de woongemeente prettig vond (zie onder r, in dit hoofdstuk). De vraag luidde: „Is er iets, dat U hier erg mist of waaraan U zich steeds ergert? Zo ja, wat?”

De beide andere werden aan het einde gesteld. De eerste hiervan luidde: „Zouden er hier (in Walcheren en Zuid-Beveland) nog dingen veranderd kunnen worden, waardoor het leven hier prettiger zou worden?” De laatste, die tevens diende om het gesprek af te sluiten luidde: „Zijn er nog dingen, die wij niet hebben gevraagd en die toch belangrijk zijn voor het leven hier?”

De op deze vragen gegeven antwoorden liepen ver uiteen.

Bij de bewerking van dit soort antwoordmateriaal ontkomt men niet aan de moeilijkheid de zeer heterogene antwoorden in een aantal rubrieken onder te brengen. Deze rubricering heeft altijd iets willekeurigs. Niet alleen de inhoud van de verschillende antwoorden loopt uiteen, ook de

wijze waarop de respondenten hun antwoorden geven is zeer verschillend. Sommigen grepen in ons onderzoek de gelegenheid aan om zeer gedetailleerde beschouwingen te geven, andere antwoordden zeer aarzelend dat zij het moeilijk konden zeggen of wezen vaag een gebied aan dat huns inziens verbetering behoefde.

Ook de emotionele betrokkenheid bij het antwoord was zeer verschillend. Er werden antwoorden gegeven, die het karakter hadden van een „cri de coeur”; daarnaast kwamen er voor, die de indruk wekten, dat de geënquêteerde maar iets heeft willen zeggen en daarom heeft gegrepen naar gangbare, gereedliggende stereotiepen over de streek. Van al deze verscheidenheid is in het hieronder volgende overzicht weinig meer te zien.

Boeiend was het om na te gaan welke aspecten van het leven in de woonplaats en in de streek op deze wijze naar voren werden gebracht.

Wij deelden de antwoorden in een vijftal rubrieken en een restrubriek in en vermelden deze thans in de volgorde van de frekwentie waarmee zij werden genoemd.

1) <i>Ontspanning en recreatie</i>	
Zonder nadere specificering genoemd	125
Gespecificeerd: zwembad	14
Meer recreatiegebieden	8
speeltuinen voor kinderen	4
	<hr/>
	151 ×
2) <i>Intermenselijke verhoudingen en mentaliteit</i>	
Opmerkingen als: de mensen gunnen hier elkaar het licht in de ogen niet, bemoeien zich niet met elkaar, roddelen, zijn stijf, je komt er niet in, standsverschillen, hokjesgeest	77
Kerkelijke verdeeldheid en kerkelijk conservatisme	19
	<hr/>
	96 ×
3) <i>Verkeersvoorzieningen; verbindingen</i>	
Klachten hierover hadden betrekking zowel op de mogelijkheden van vervoer in de streek als de verbindingen met overig Nederland	50 ×
4) <i>Woningsituatie</i>	
Woningschaarste	25
Gebrek aan voorzieningen (aansluiting gas, water en elektriciteit)	10
	<hr/>
	35 ×
	133

5) *Arbeid, Lonen, Werkgelegenheid*

Er moet meer industrie komen	15
Loondifferentiatie door gemeenteklassificatie afschaffen	14
Kortere werkweek invoeren	5
	<hr/>
	34 ×

6) *Overige wensen*

Treffend was hier de bij de oudere autochtonen telkens terugkerende opmerkingen over het Walcheren van voor de inundatie. Men verlangde terug naar „De Tuin van Holland” en vroeg om meer aanplant van bomen en struiken	17
Overige	4
	<hr/>
	21 ×

Deze opsomming spreekt o.i. voor zichzelf na de opmerkingen die wij hierboven maakten over de heterogeniteit van de oorspronkelijke antwoorden. Hij geeft ons slechts aanleiding tot de volgende commentaar:

De klachten in de eerste rubriek over het gebrek aan ontspanningsmogelijkheden hoorden wij vaker op het platteland dan in de steden. In het algemeen krijgt men de indruk dat hier wel vaak gebruik werd gemaakt van een stereotiep over de streek zonder dat dit de mensen sterk bezighield.

Dit geldt veel minder voor de tweede rubriek.

De opmerkingen over de omgang met elkaar, plaatselijk en in de streek waren dikwijls zeer emotioneel, wrang en bijtend. Men komt bij het doorlezen van de protocollen sterk onder de indruk van de mogelijkheden, die de mens blijkbaar weet te realiseren om het leven voor zichzelf en voor anderen weinig aangenaam te maken.

De meeste „*cris de coeur*” komen zonder twijfel in deze rubriek voor.

HOOFDSTUK VII. DE MATRIJSANALYSE. DE ONDERLINGE AFHANKELIJKHEID VAN DE MOGELIJKE BEÏNVLOEDENDE FACTOREN. SCALOGRAMANALYSE

A. DE MATRIJS-ANALYSE

a) *Samenvatting van de resultaten uit de hoofdstukken V en VI*

Wanneer wij de resultaten van de in de beide voorgaande hoofdstukken uitgevoerde analyse samenvatten komen wij tot de volgende twee overzichtstabellen.

In de eerste tabel zijn opgenomen de variabelen, die met de migratie-animo een statistisch significant verband bleken te vertonen. In deze tabel vindt men tevens vermeld de aard van deze samenhangen en een beantwoording van de vraag of het gevonden verband overeenkwam met de in hoofdstuk IV vermelde veronderstellingen.

TABEL I Variabelen, die met de migratie-animo een statistisch significante samenhang vertoonden

Variabele	Aard van het verband	Vermeld in hoofdstuk	Konform de veronderstellingen uit hoofdst. IV
„Objektieve” variabelen	migratie-animo komt voor:		
2 ¹⁾ beroepsgroep	vaker bij industrie-arbeiders ²⁾	V onder a	konform
3 opleiding na het L.O.	vaker bij technisch opgeleiden	V onder b	konform
4 werkzaam bedr. ouders	minder vaak bij hen, die werkzaam waren in bedrijf van ouders	V onder c	konform
5 woonwijze	minder vaak bij bewoners van een eigen huis dan bij bewoners van een huurhuis	V onder d	konform
6 burgerlijke staat	vaker bij gehuwden	V onder e	hieraan tegen- gesteld
7 kerkgenootschap	vaker bij onkerkelijken dan bij protestanten vaker bij R.K. dan bij protestanten	V onder f	konform

¹⁾ De nummering is overeenkomstig die van de hierna op te nemen matrijs.

²⁾ Indien geen vergelijkingsgroep is vermeld wordt deze gevormd door de rest van de ondervraagden.

Tabel I (vervolg)

Variabele	Aard van het verband	Vermeld in hoofdstuk	Konform de veronderstellingen uit hoofdst. IV
8 verenigingsparticipatie	vaker bij niet-participanten	V onder g	konform
9 woonplaats	vaker in de steden	V onder i	konform
10 krant	vaker bij lezers van (ook) een landelijk dagblad	V onder l	konform
11 leeftijd	vaker onder 21—30 jarigen dan onder 16—20 en 31—35 jarigen	V onder m	geen veronderstelling gemaakt
12 geboortegebied	vaker bij buiten Zeeland geborenen	V onder n	konform
13 geboortegebied echtgenote	vaker bij hen, die met een buiten Zeeland geboren vrouw waren gehuwd	V onder o	konform
„Subjektieve” variabelen			
14 prettige woongemeente	minder vaak bij hen die het leven in de gemeente prettig vonden	VI onder p	konform
15 voldoende ontspanning	vaker bij hen, die de ontspanningsmogelijkheden onvoldoende vonden	VI onder q	konform
16 mensen prettig	vaker bij hen, die de mensen in Zeeland minder prettig vonden	VI onder r	konform
17 kansen om vooruit te komen	vaker bij hen, die in Zeeland minder kansen zagen	VI onder t	konform
18 leven duur	vaker bij hen, die het leven in Zeeland duurder vonden	VI onder w	konform
19 tevreden met woonsituatie	minder vaak bij hen, die tevreden waren over woonsituatie	VI onder x	konform
20 plezier in het werk	minder vaak bij hen, die plezier in hun werk zeiden te hebben	VI onder z	konform

In de volgende tabel namen wij op de variabelen, die met de migratie-animo *niet* statistisch significant bleken samen te hangen, terwijl een dergelijke samenhang in hoofdstuk IV wel werd verondersteld.

Ook is weer vermeld waar deze samenhang in de voorgaande hoofdstukken werd onderzocht.

TABEL II Variabelen, die met de migratie-animo niet significant bleken samen te hangen en waarmee een samenhang werd verondersteld in Hoofdstuk IV.

Variabele	Vermeld in hoofdstuk
„Objektieve” variabelen	
21 bezoeksrelaties	V onder h
22 tijdelijk uit Zeeland weggeweest	V onder g
23 relaties naar elders vertrokken	V onder k
„Subjektieve” variabelen	
24 angst voor „het water”	VI onder s
25 angst voor werkloosheid	VI onder u
26 animo voor industrie-arbeid	VI onder v
27 elders gemakkelijker aan een huis te komen	VI onder ij

In dit hoofdstuk zullen wij ons verder slechts bezig houden met de resultaten, die vermeld werden in TABEL I.

De aldaar vermelde variabelen immers beïnvloeden waarschijnlijk de door ons bestudeerde migratie-animo. ¹⁾

De in Tabel II vermelde variabelen doen dit naar alle waarschijnlijkheid niet.

b) Onderzoek naar de mogelijke onderlinge samenhangen tussen de verschillende mogelijk beïnvloedende variabelen

Wij moeten hier de uiterst belangrijke vraag stellen of de negentien in Tabel I genoemde variabelen wel alle van elkaar onafhankelijk zijn. Is dit niet het geval, dan doet zich immers de mogelijkheid voor, dat enkele verbanden tussen deze variabelen en de migratie-animo zgn. schijnverbanden zijn.

Gadourek komt de eer toe ten onzent met grote nadruk op de mogelijkheid van het voorkomen van deze schijnverbanden te hebben gewezen en een methode te hebben ontwikkeld om deze te identificeren. Deze methode is bekend geworden onder de naam *matrijsanalyse*. ²⁾

Alvorens op deze methode in te gaan geven wij een door Gadourek gegeven voorbeeld waar de mogelijkheid van een schijnverband aanwezig was. ³⁾ De auteur konstateerde in één onderzoek in Sassenheim het volgende:

¹⁾ Wij kiezen hier niet voor de door ons in hoofdstuk VI afgewezen structurele eenzijdigheid maar laten de mogelijkheid van beïnvloeding wel uitdrukkelijk open.

²⁾ I. Gadourek: A Dutch community. Leiden 1956, pp. 330 e.v.

³⁾ a.w., pp. 345-346.

- a. vrouwen zijn vaker 's avonds thuis dan mannen;
- b. niet in Sassenheim geboren en zijn vaker 's avonds thuis dan geboren Sassenheimers.

Men mag, aldus Gadourek, pas aannemen dat zowel de faktor sexe (a) als de faktor geboorteplaats (b) van belang zijn voor de verklaring van de geringere activiteiten buitenshuis, indien vaststaat dat deze beide variabelen niet *met elkaar* samenhangen. Is dit wèl het geval dan is nader onderzoek noodzakelijk. Men heeft dan te maken met een „cluster” van drie onderling samenhangende variabelen.

In Sassenheim bleek er in het gegeven voorbeeld sprake te zijn van een dergelijke cluster. Gadourek vond n.l., behalve de onder a en b genoemde verbanden ook:

- c. vrouwen zijn vaker geboren buiten Sassenheim.
- De vragen die na deze konstatering vanzelf opkomen luiden:
1. Heeft de factor sexe inderdaad invloed op de activiteiten buitenshuis of kan dit gevonden verband worden „wegverklaard” door het bijkomende feit dat vrouwen vaker buiten Sassenheim geboren zijn?
 2. Dezelfde vraag kan worden gesteld voor het verband tussen geboorteplaats en activiteiten buitenshuis. Wordt dit verband niet „bedreigd” door het feit dat de buiten Sassenheim geboren en zijn vaker vrouwen zijn?

Teneinde deze vragen te beantwoorden ging Gadourek over tot de bekende procedure van het constant houden van één der mogelijk beïnvloedende variabelen.

Om de eerste vraag te beantwoorden hield hij de geboorteplaats constant. Hij koos hiertoe *de geboren en in Sassenheim* en ging na of *binnen* deze groep nog verschillen bestonden in activiteiten buitenshuis tussen mannen en vrouwen.

Hierbij bleek het volgende:

TABEL III Geborenen in Sassenheim naar sexe en aantal avonden per week thuis.

Sexe	minder dan 6 avonden thuis	6 of 7 avonden thuis	Totaal
mannen	54	54	108
vrouwen	33	63	204
Totaal	87	117	204

$$\chi^2 = 4,4; p < 0.02.$$

Aan de hand van deze uitkomst konkludeert Gadourek, dat de faktor sexe, *onafhankelijk van de geboorteplaats*, invloed uitoefent op de aktivi-

teiten buitenshuis. De geboorteplaats bleek hier niet een zgn. interveniërende variabele te zijn.

Om de tweede vraag te beantwoorden hield Gadourek de faktor *sexe* constant. Hij bekeek hiertoe de *mannen* in Sassenheim en ging na of er tussen de in en buiten de streek geboren mannen nog verschil bestond in het aantal avonden dat deze thuis hadden doorgebracht.

Dit bleek inderdaad het geval te zijn, waaruit Gadourek konkludeert dat ook de faktor geboorteplaats *onafhankelijk van de sexe* invloed uitoefent op de activiteiten buitenshuis.

c) *Aanvulling op de door Gadourek beschreven cluster-analyse*

In principe kunnen wij geheel met Gadourek's betoog instemmen. Slechts op één punt is o.i. zijn redenering niet geheel overtuigend.

Om ons bezwaar duidelijk te maken keren wij terug tot het hiervoor gegeven voorbeeld.

Om de reële werking van de factor *sexe* te demonstrenen hield Gadourek de mogelijk „storende” faktor geboorteplaats constant. Dit deed hij door de groep *in Sassenheim geboren* te bekijken en in deze groep te zoeken naar verschillen in activiteiten buitenshuis tussen mannen en vrouwen.

Op grond van het feit dat hij deze verschillen *in deze groep* inderdaad aantreft konkludeert hij tot de werking van de faktor *sexe*, onafhankelijk van de geboorteplaats.

Ons bezwaar gaat tegen de willekeurige keuze *van één van de categorieën* van de mogelijk interveniërende variabele geboorteplaats. Er is o.i. geen logische reden om hiervoor te kiezen de categorie *in Sassenheim geboren* en niet de categorie *buiten Sassenheim geboren*.

Deze laatste groep laat Gadourek, althans blijkens zijn voorbeeld, buiten beschouwing. ⁴⁾

*Wij menen daarentegen, dat men in dit voorbeeld slechts mag konkluderen tot de zelfstandige invloed van de faktor *sexe*, indien men de werking hiervan heeft gekonstateerd in de verschillende categorieën van de variabele geboorteplaats, n.l. zowel bij de in Sassenheim geboren als bij de buiten Sassenheim geboren.*

Pas wanneer in *beide* gevallen de verschillen in activiteiten buitenshuis tussen mannen en vrouwen blijken te blijven bestaan, kan men de mogelijkheid van een schijnverband geheel uitsluiten.

Deze laatste procedure voor de cluster-analyse hebben wij in ons eigen onderzoek toegepast.

⁴⁾ In een door Gadourek vervaardigde „paper” voor een conferentie in Stresa (1959) snijdt hij het hier besproken probleem aan. Hij geeft daar tevens aanwijzingen voor een mogelijke adequate statistische bewerking na het uiteenbreken van de clusters.

Zie I. Gadourek: A substitute for randomization designs in sociological research.

d) *Cluster-identifikatie met behulp van de matrijs*

Alvorens deze analyse te kunnen toepassen moesten de clusters worden geïdentificeerd.

Hiervoor maakten wij gebruik van de door Gadourek ontwikkelde en beschreven methode.⁵⁾

Deze bestaat hierin dat alle door de onderzoeker in beschouwing genomen variabelen horizontaal en vertikaal worden opgenomen als ingangen van een zgn. matrijs. Wij kiezen hiervoor uiteraard onze afhankelijkste variabele migratie-animo⁶⁾ en de negentien met deze samenhangende variabelen uit TABEL I (2 t/m 20).

Op deze wijze ontstaat een met een afstandstabel overeenkomend hokjesvierkant of matrijs. Elk hokje of cel in dit vierkant is op te vatten als een kruispunt van een horizontale rij en een verticale kolom dat correspondeert met de twee bij deze rij en kolom behorende variabelen.

De matrijs is symmetrisch t.o.v. de van links boven naar rechts onder lopende diagonaal. Het verband tussen 1 en 2 is immers gelijk aan dat tussen 2 en 1 enz.

Heeft men elke cel links onder of rechts boven de diagonaal onderzocht, dan heeft men elke variabele met elke andere variabele in verband gebracht.

De matrijs kan nu dienen om systematisch het verband tussen één variabele en elke andere te onderzoeken, doch tevens om het resultaat van dit onderzoek, althans globaal, te noteren.

In de door ons gebruikte matrijs gebruikten wij, in navolging van Gadourek, de volgende symbolen:

1. Een schuin streepje.

Dit wil aangeven, dat tussen de twee met de cel korresponderende variabelen een statistisch significante samenhang werd vastgesteld.

2. Een kleine cirkel.

Hiermee wordt aangegeven dat wij nagingen of er tussen de beide variabelen een verband bestond, doch dat geen statistisch significante samenhang werd vastgesteld.

Indien in een cel geen enkel symbool voorkomt wil dit zeggen dat wij een verband tussen de betrokken variabelen onwaarschijnlijk achtten en dat wij afzagen van een berekening hiervan.

Ook hier gebruikten wij bij de berekening van significanties de kontingentie-analyse (χ^2 -berekening).

Zoals wij reeds in het begin van hoofdstuk V hebben meegedeeld heb-

⁵⁾ Zie a.w. pp. 330 e.v.

⁶⁾ Zie pp. 135 e.v.

ben wij ons, gezien het grote aantal berekeningen voor de identifikatie van de clusters en de daarna volgende cluster-analyse genoodzaakt gezien het aantal categorieën van onze variabelen drastisch te beperken.

Alle variabelen op twee na zijn daarom door ons gedichotomiseerd. De twee uitzonderingen betreffen resp. kerkgenootschap en leeftijd.

Teneinde willekeur bij het dichotomiseren te voorkomen hielden wij ons aan de regels die wij reeds in hoofdstuk V formuleerden. (In bijlage B zijn de categorieën van de verschillende variabelen vermeld.)

De door ons in de matrix opgenomen symbolen hebben betrekking op significantie-berekeningen waarbij *deze categorieën* werden gebruikt.

In de hieronder volgende matrix is het resultaat van ons onderzoek naar het bestaan van statistische samenhangen tussen de verschillende variabelen vastgelegd.

Fig. I. Matrix van samenhangen tussen de variabelen.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
migratie-animo	1	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
beroepsgroep	2	/	/	/	/	/	/	o	/	/	/	/	o	o	o	/	/	/	o	/
opleiding na L.O.	3	/	/	/	/	/	/	o	/	/	o	/	o	o	o	o	/	/	o	o
werkz. bedr. ouders	4	/	/	/	/	/	/	/	/	/	o	o	o	o	o	/	/	o	o	o
woonwijze	5	/	/	/	/	o	/	/	/	o	o	o	o	o	o	/	/	/	o	o
burg.staat	6	/	/	/	o	/	/	/	/	/	o	o	o	o	/	/	/	/	o	o
kerkgenootschap	7	/	/	/	/	/	/	/	/	o	/	o	/	o	/	o	/	o	/	/
verenig. participatie	8	/	o	o	/	/	/	/	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o
woonplaats	9	/	/	/	/	/	/	o	/	/	/	o	/	/	/	/	/	o	/	/
dagblad	10	/	/	/	/	/	/	o	/	/	/	/	o	/	/	/	/	o	/	/
leeftijd	11	/	/	o	o	/	o	o	/	/	/	/	/	o	o	o	o	/	o	o
geb. gebied	12	/	/	o	o	/	o	/	/	/	/	/	/	o	o	/	/	/	o	o
geb. gebied vrouw	13	/	o	o	o	/	o	o	/	/	/	/	/	o	o	/	o	o	o	o
prettige gemeente	14	/	o	o	o	o	/	o	o	/	/	/	/	/	/	o	o	o	/	/
vold. ontspanning	15	/	o	o	/	o	o	o	/	o	o	o	o	/	o	/	o	o	o	o
mensen prettig	16	/	/	o	o	/	/	o	/	/	/	o	/	/	o	/	o	/	/	/
promotie-mogelijkh.	17	/	/	o	/	/	o	o	/	/	o	/	o	o	/	o	/	o	o	o
leven duur	18	/	/	/	/	/	o	/	/	/	/	o	o	o	/	/	/	/	o	/
tevreden m. woning	19	/	o	o	o	/	/	o	o	o	/	o	o	/	o	/	o	o	o	o
plezier werk.	20	/	/	o	o	o	/	o	/	/	o	o	o	/	o	/	o	/	o	o

De matrix geeft ons aanleiding tot een drietal opmerkingen:

a. in de eerste rij, resp. kolom treft men in elke cel een schuin streepje aan. Dit is een logisch gevolg van het feit, dat wij voor nader onderzoek slechts die variabelen in beschouwing namen, die met de migratie-animo significant samenhangen. 7)

7) Men vindt dit niet bij Gadourek. Deze beoogde niet de mogelijke invloeden vast te stellen, die op één (als afhankelijk opgevatte) variabele werden uitgeoefend, doch het beschrijven van de samenhangen tussen de verschillende „elementen” in een sociaal-kultureel systeem en de kausale interpretatie hiervan.

b. omdat in de eerste rij, resp. kolom, slechts schuine streepjes voorkomen, is de identifikatie van de clusters van drie zeer eenvoudig. Bestaat er tussen twee „onafhankelijke” variabelen een statistisch significant verband, dan is er nl. reeds sprake van een cluster.

Noemen wij de migratie-animo A en beschouwen wij twee willekeurige variabelen B en C dan geldt reeds: $B - A - C$ (met het horizontale streepje wordt een statistisch significant verband aangegeven).

Bestaat er tussen B en C nu een verband, dan is aan de voorwaarden voor een cluster voldaan. In dat geval geldt immers: $B - A - C$. ⁹⁾

c. Uit de matrijs valt niets af te lezen over de aard van de tussen twee variabelen vastgestelde verbanden. Het is daarom noodzakelijk deze apart te vermelden. De verbanden met de afhankelijk variabele migratie-animo werden in de beide voorgaande hoofdstukken vermeld. Als voorbeeld van de verbanden tussen de andere variabelen geven wij die met de beroepsgroep (var. no. 2) waarbij wij tevens de p-waarden vermelden.

2) Beroepsgroep

Industrie-arbeiders bleken in vergelijking met de overige arbeiders:

3) vaker technisch opgeleid na het L.O.	$p < 0.001$
4) minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	$p < 0.001$
5) minder vaak in een eigen huis te wonen	$p < 0.001$
7) vaker R.K. dan Protestant	$p < 0.02$
vaker onkerkelijk dan Protestant	$p < 0.01$
9) vaker woonachtig in de steden	$p < 0.01$
10) vaker (ook) een landelijke krant te lezen	$p < 0.05$
11) vaker boven 25 jaar oud	$p < 0.05$
12) vaker buiten Zeeland geboren	$p < 0.01$
16) vaker de mensen in Zeeland minder prettig te vinden	$p < 0.05$
17) vaker minder promotie-mogelijkheden in Zeeland te zien	$p < 0.001$
18) vaker het leven in Zeeland duurder te vinden	$p < 0.01$
20) minder vaak plezier in het werk te hebben	$p < 0.01$

Om de leesbaarheid van onze studie niet te zeer in gevaar te brengen zien wij er vanaf hier de analoge lijsten voor alle variabelen op te nemen.

Men vindt deze in bijlage C.

Wij willen er met nadruk op wijzen dat in deze bijlage een schat van materiaal ligt opgetast waarmee de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker zijn voordeel kan doen.

In het kader van deze verhandeling is het ons niet mogelijk bij elke gekonstateerde samenhang stil te staan.

⁹⁾ Het opsporen van de clusters was bij Gadourek minder eenvoudig. Zie a.w. p. 334 e.v.

Wij zullen van deze gegevens zelf vooral gebruik maken voor de uitvoering van onze cluster-analyse.

e. *De cluster-analyse* ^{8a)}

Blijkens de hiervóór opgenomen matrijs, resp. de in bijlage C gegeven opsomming, bleken er tussen de verschillende „onafhankelijk” variabelen niet minder dan 75 significante verbanden te bestaan. Dit betekende dat in ons onderzoek een gelijk aantal clusters van drie variabelen werd geïdentificeerd.

Het was noodzakelijk al deze clusters apart te bezien. Deze cluster-analyse vond plaats op twee manieren. ⁹⁾

1) In de eerste plaats letten wij op de *aard* van de vastgestelde samenhangen. In sommige gevallen waren de richtingen van de samenhangen aan elkaar tegengesteld waardoor van een bedreiging van het verband tussen twee variabelen door de derde geen sprake was.

Wij geven hieronder een voorbeeld uit ons onderzoek en wel de cluster 9 - 1 - 15.

Vastgesteld werd dat:

- a. stedelingen vaker uit Zeeland wilden vertrekken dan plattelanders (9 - 1)
- b. zij die onvoldoende ontspanningsmogelijkheden in Zeeland zagen, vaker uit Zeeland wilden vertrekken (15 - 1).

Voorts werd vastgesteld dat:

- c. plattelanders vaker onvoldoende ontspanningsmogelijkheden in Zeeland zagen (9 - 15).

In deze cluster wordt het verband tussen 9 en 1 niet door 15 bedreigd en evenmin dat tussen 15 en 1 door 9.

Immers: Stedelingen willen *vaker* uit Zeeland weg *ondanks* het feit dat deze *minder* vaak klagen over ontspanningsmogelijkheden in Zeeland;

en: zij die *onvoldoende* ontspanningsmogelijkheden in Zeeland zien willen *vaker* weg, *ondanks* het feit dat zij *vaker* op het platteland wonen.

2) In de overige clusters was de richting van de verbanden tussen de drie variabelen aan elkaar gelijk. ¹⁰⁾

^{8a)} Men verwarre deze cluster-analyse niet met die welke in het kader van de faktor-analyse wordt toegepast. Zie: B. Fruchter: Introduction to factor analysis. New York-Toronto-London 1954.

⁹⁾ Zie Gadourek a.w. pp. 342 e.v.

¹⁰⁾ Gadourek drukt dit aldus uit: de variabelen „were associated with each other in a congruous direction. They might be referred to as the clusters in the proper sense” a.w., p. 345.

Het was noodzakelijk deze te analyseren volgens de procedure die wij hiervoor onder C hebben beschreven nl. door het telkens konstant houden van één variabele *in alle onderscheiden categorieën* en na te gaan of er ook dan nog tussen de andere betrokken variabelen en de migratie-animo hetzelfde verband bleef bestaan.

Hierbij doen zich theoretisch een drietal mogelijkheden voor. Twee daarvan zullen wij met een voorbeeld uit ons onderzoek illustreren.

a. Na het konstant houden van een variabele in de verschillende categorieën van deze variabelen bleef het *oorspronkelijke* verband tussen de migratie-animo en de andere variabele in *alle* categorieën van de konstant gehouden variabelen bestaan. In dit geval is er geen sprake van interventie door de konstant gehouden variabele.

Als voorbeeld geven wij de analyse van de volgende cluster. 2 - 1 - 7.

In ons onderzoek was gebleken dat:

- 1-2 industrie-arbeiders vaker uit de provincie wilden vertrekken dan de overige arbeiders.
- 1-7 Rooms Katholieken vaker uit de provincie wilden vertrekken dan de Protestanten;
onkerkelijken vaker uit de provincie wilden vertrekken dan de Protestanten.
Bovendien bleek:
- 2-7 Industrie-arbeiders waren vaker onkerkelijk dan Protestant;
Industrie-arbeiders waren vaker R.K. dan Protestant.

Er is hier sprake van een „echte” cluster waarbij de twee volgende vragen vallen te stellen:

- 1. wordt het verband tussen beroepsgroep (2) en migratie-animo (1) niet bedreigd door de mogelijk storende variabele kerkgenootschap (7)?
- 2. wordt het verband tussen kerkgenootschap (7) en migratie-animo niet bedreigd door het beroep (2)?

Wij behandelen in dit voorbeeld slechts de eerste van de hierboven gestelde vragen, en houden daartoe de variabele kerkgenootschap konstant in de drie onderscheiden categorieën.

Binnen deze categorieën letten wij nu op de migratie-animo bij de twee beroepsgroepen.

Het resultaat van het uiteenbreken van ons materiaal volgens deze procedure is op de volgende pagina weergegeven.

Men ziet door het vergelijken van de percentages uit de derde en zevende kolom van de tabel dat *binnen elk* kerkgenootschap de *oorspronkelijke*

TABEL IV

Kerkgenoot- schap (7)	Beroepsgroep (2)								Totaal	
	Industrie-arbeiders				Overige arbeiders					
	(1) weg		rest		weg		rest			
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
Onkerkelijk	15	36.6	26	63.4	11	25.0	33	75.0	85	
R.Katholiek	8	38.1	13	61.9	10	29.4	24	70.6	55	
Protestant	22	27.5	58	72.5	34	11.7	260	88.3	374	514

verschillen in migratie-animo tussen de industrie-arbeiders en de overige arbeiders blijven bestaan en wel in dezelfde „richting”.

Op grond hiervan konkludeerden wij, dat het verband tussen beroepsgroep en migratie-animo niet wordt „bedreigd” door de mogelijke interveniërende faktor kerkgenootschap.

b. Een andere mogelijkheid die zich bij de clusteranalyse kan voordoen is, dat de oorspronkelijke verschillen in migratie-animo wel blijven bestaan in één (of meer) *kategorie(en)* van de konstant gehouden mogelijk interveniërende variabele, doch *niet* in een (of meer) *andere kategorie(en)*. Dit geval kon zich bij de door Gadourek beschreven procedure niet voordoen. Bij de cluster-analyse volgens onze procedure bleek dit geval verschillende malen voor te komen.

Wij geven als voorbeeld van de cluster 2 - 1 - 12.

Gebleken was dat:

- 1- 2 industrie-arbeiders vaker uit de provincie weg wilden;
- 1-12 buiten Zeeland geboren vaker uit de provincie weg wilden;
- 2-12 industrie-arbeiders vaker buiten Zeeland geboren waren.

De vraag of wellicht het verband tussen beroepsgroep en migratie-animo wordt bedreigd door de geboorteplaats, wordt volgens de bekende procedure beantwoord.

TABEL V

Geboorte- gebied (12)	(2) Beroepsgroep								Totaal	
	Industrie-arbeiders				Overige arbeiders					
	(1) weg		rest		weg		rest			
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
In Zeeland geboren	22	21.8	79	78.2	40	11.6	306	88.4	447	
Buiten Zee-land geboren	23	56.1	18	43.9	15	55.6	12	44.4	68	515

Men ziet dat bij de in Zeeland geboren en inderdaad het verschil in migratie-animo tussen industrie-arbeiders en overige arbeiders blijft bestaan (In percentages: $21.8 - 11.6 = 10.2\%$).

Dit is echter *niet* het geval voor de buiten Zeeland geboren en. Voor dezen geldt dat onder de industrie-arbeiders nauwelijks meer migratie-animo voorkomt dan bij de overige arbeiders (In percentages: $56.1 - 55.6 = 0.5\%$).

Wij moeten hieruit dus concluderen, dat het geboortegebied een interveniërende variabele is voor het verband tussen beroepsgroep en migratie-animo, zij het *alleen* in de categorie *buiten Zeeland* geboren en.

c. Een derde mogelijkheid die zich bij deze procedure van cluster-analyse kan voordoen is, dat een verband in *beide* (of alle) categorieën van een variabele zou verdwijnen.

Dit geval zou zich hebben voorgedaan in het voorbeeld dat wij onder b. gaven, wanneer het verschil in migratie-animo tussen industrie-arbeiders en overige arbeiders zou zijn verdwenen *zowel* in de groep *buiten Zeeland* geboren en *als* in de groep *in Zeeland* geboren en.

In dit hypothetische geval zou men kunnen spreken van een verband dat door een interveniërende variabele *geheel* wordt „wegverklaard”.

Wij gaan op deze mogelijkheid niet verder in. Dit geval deed zich in ons onderzoek nl. niet voor.

De analyse van de 75 clusters volgens de beschreven procedure was zeer tijdrovend.

Elke cluster die niet volgens de methode van de richting van de verbanden kon worden geanalyseerd (dit bleken er slechts 2 te zijn en in enkele gevallen bij de factor leeftijd) moest tweemaal worden ondergesplitst, éénmaal onder het konstant houden van één variabele en éénmaal onder het konstant houden van de andere.

De belangrijkste methodische vraag die zich hierbij voordeed was, aan welk verschil in migratie-animo tussen de verschillende categorieën wij nog betekenis zouden toekennen.

In de hierboven onder 2a en 2b gegeven voorbeelden kenden wij aan de percentage-verschillen van 11,1 ($36.6 - 25.0$), van 8.7 ($38.1 - 29.4$), van 15.8 ($27.5 - 11.7$) en van 10.2 ($21.8 - 11.6$) betekenis toe, terwijl wij dit niet meer deden voor een verschil van 0,5 ($56.1 - 55.6$) %.

Om voor elke ondersplitsing exakt vast te stellen of aan de verschillen in migratie-animo betekenis kon worden toegekend, zouden wij opnieuw significantie-berekening hebben moeten toepassen. Wij zijn voor de hieraan verbonden hoeveelheid werk teruggeschrokken en hebben ons tevreden gesteld met het berekenen van percentage-verschillen.

Wanneer het verschil kleiner bleek dan 5% ¹¹⁾ dan kenden wij hieraan geen betekenis meer toe. ¹²⁾)

De volledige cluster-analyse volgens de methode van de ondersplitsing werd, alweer vanwege de leesbaarheid van onze studie, als bijlage D opgenomen.

In het geval een percentage-verschil voorkwam van $< 5\%$ werd dit met een * aangegeven.

In de volgende paragraaf geven wij een overzicht van het resultaat van de cluster-analyse.

f. *Samenvattend overzicht van de cluster-analyse*

Wij hebben getracht het resultaat van de cluster-analyse in het volgende overzicht weer te geven.

Voor bijzonderheden moeten wij verwijzen naar bijlage D. Behalve de cijfers uit kolom 2 verwijzen alle cijfers in dit overzicht naar de in de matrijs genummerde variabelen.

In de eerste kolom zijn de verbanden tussen de migratie-animo en de onafhankelijke variabelen genoemd. In de tweede kolom is vermeld hoeveel interveniërende variabelen het verband uit kolom 1 op grond van de vastgestelde verbanden tussen de onafhankelijke variabelen (zie matrijs) zouden kunnen bedreigen.

In de kolommen 3, 4 en 5 is het resultaat van de cluster-analyse vermeld zoals die in paragraaf E resp. onder 1, 2a en 2b, is besproken.

¹¹⁾ Dit percentage is arbitrair gekozen. Men verwarre dit niet met de 5% — overschrijdingskans bij significantie-berekeningen!

¹²⁾ In sommige gevallen nl. wanneer in een onderscheiden groep weinig eenheden voorkwamen, had het weinig zin deze percentages te berekenen. Wij deden dit niet meer als een groep < 7 werd ondergesplitst.

TABEL VI Overzicht van het resultaat van de cluster-analyse.

Verband tussen migratie-animo (1) en:	aantal mogelijk inter-veniërende variabelen (zie matrijs)*)	niet inter-veniërend door de aard van de verbanden	niet-intervenierende variabelen op grond van cross-tabulatie (alle categorieën)	na cross-tabulatie inter-veniërend in één categorie
1	2	3	4	5
1—2 beroepsgroep	12		3, 4, 5, 7, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 20	9, 12
1—3 opleiding na L.O.	7		2, 5, 7, 10, 12, 18	9
1—4 werkzaam bedrijf ouders	7		2, 5, 6, 10, 11, 17	9
1—5 woonwijze	6		2, 3, 4, 9, 10	19
1—6 burgerlijke staat	6	8	4, 11, 16,	17, 19
1—7 kerkgenootschap	10		2, 3, 8, 9, 14, 16, 18	10, 12, 20
1—8 ver. part.	2	6	7	
1—9 woonplaats	13	15	2, 4, 5, 7, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 20	3
1—10 krant	13		2, 4, 5, 7, 13, 14, 16, 17, 18, 20	3, 9, 12
1—11 leeftijd	6		2, 4, 6, 12, 14, 19	
1—12 geboortegebied	11		2, 3, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18	
1—13 geboortegebied echtgenote	5		9, 10, 12, 14, 16	
1—14 woongemeente prettig	9		7, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 20	
1—15 ontspanning	3	9	14	17
1—16 mensen prettig	11		2, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 20	
1—17 promotie-mogelijkheden	8		2, 4, 6, 9, 10, 12, 15, 18	
1—18 leven in Zeeland dunder	9		2, 7, 9, 10, 12, 16, 17, 20	3
1—19 tevreden huisvesting	5		5, 6, 14, 16	11
1—20 plezier in het werk	7		7, 10, 16, 18	2, 9, 14

*) De cijfers in deze kolom hebben niet, zoals alle andere, betrekking op de in de matrijs genummerde variabelen. Zij geven slechts het aantal mogelijke inter-veniërende variabelen bij het onderhavige verband aan.

Men ziet uit dit overzicht dat de verbanden tussen de migratie-animo en de overige variabelen in de meeste gevallen niet ernstig werden aangetast.

Zo bleken bijv. van de twaalf variabelen, die het verband tussen de migratie-animo en de beroepsgroep konden bedreigen, er tien dit niet te doen (zie kolom 4 van TABEL VI). Wat de andere twee betreft, de variabelen 9 en 12 (zie kolom 5) geldt, dat het verband in één categorie van de betrokken variabelen wordt bedreigd.

De in kolom 5 opgenomen variabelen leggen dus bepaalde *restrikties* op aan de in de hoofdstukken V en VI vastgestelde en in kolom 1 genoemde samenhangen. Wij noemen deze restrikties: *matrijsrestrikties*.

Wij vatten hieronder de met behulp van de cluster-analyse verkregen beperkingen overzichtelijk samen.

TABEL VII

Aard van het verband		Matrijsrestrikties
Migratie-animo komt		
1—2	vaker voor bij industrie-arbeiders	9) geldt niet op het platteland 12) geldt niet voor buiten de provincie-geborenen
1—3	vaker voor bij technisch geschoolden dan bij hen die na het L.O. een andere opleiding volgden	9) geldt niet op het platteland
1—4	minder vaak voor bij hen die werkzaam zijn in het bedrijf van de ouders	9) geldt niet op het platteland
1—5	minder vaak bij bewoners van een eigen huis dan bij bewoners van een (heel) huurhuis	19) geldt niet indien men niet tevreden is met de huisvesting
1—6	vaker bij gehuwden	17) geldt niet indien men in Zeeland niet minder mogelijkheden ziet om vooruit te komen 19) geldt niet indien men tevreden is met de huisvesting
1—7	a) vaker bij de R. Katholieken dan bij de Protestanten b) vaker bij onkerkelijken dan bij Protestanten	10) niet indien men alleen een provinciale krant leest 12) niet indien geboren buiten Zeeland 20) niet indien men geen plezier in het werk heeft

Tabel VII (vervolg)

Aard van het verband	Matrijsrestrikties
1—8 vaker bij niet-participanten	geen restrikties
1—9 vaker in de steden	3) niet indien men na het L.O. een andere dan technische opleiding volgde
1—10 vaker indien men (ook) een landelijk blad leest	3) niet indien men na het L.O. een andere dan technische opleiding volgde 9) niet op het platteland 12) niet indien geboren buiten Zeeland
1—11 vaker onder de 21—30 jarigen dan onder de 16—20 en 21—35 jarigen	geen restrikties
1—12 vaker indien geboren buiten Zeeland	geen restrikties
1—13 vaker indien gehuwd met een vrouw geboren buiten Zeeland	geen restrikties
1—14 minder vaak indien men het leven in de woongemeente prettig vindt	geen restrikties
1—15 vaker indien men onvoldoende ontspanningsmogelijkheden ziet	niet indien men minder promotie-mogelijkheden in de provincie ziet
1—16 vaker indien men de mensen in Zeeland minder prettig vindt	geen restrikties
1—17 vaker, indien men minder mogelijkheden ziet om vooruit te komen in Zeeland	geen restrikties
1—18 vaker indien men het leven in Zeeland duurder vindt	3) niet indien men na het L.O. een andere dan technische opleiding heeft gevolgd
1—19 minder vaak indien men tevreden is met de huisvesting	11) niet indien jonger dan 21 jr.
1—20 minder vaak indien men plezier heeft in het werk	2) niet bij overige arbeiders 9) niet op platteland 14) niet indien men het leven in de woongemeente prettig vindt

Met dit overzicht hebben wij de beperkingen die door de matrijs-analyse werden aangebracht bij de in de hoofdstukken V en VI gevonden samenhangen in kort bestek samengevat.

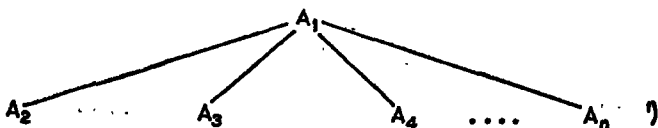
De interpretatie van deze resultaten komt in dit hoofdstuk niet meer ter sprake. Wij zullen dit moeten uitstellen tot het negende hoofdstuk.

Wel zullen wij in het vervolg van dit hoofdstuk nogmaals uitvoerig stilstaan bij de betekenis van de gevonden samenhangen tussen de subjectieve variabelen.

B. DE SCALOGRAM-ANALYSE

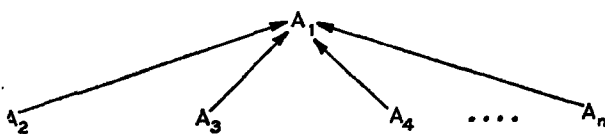
In hoofdstuk VI hebben wij ons bezig gehouden met de interpretatie van de gekonstateerde samenhangen tussen de migratie-animo enerzijds en de subjectieve variabelen anderzijds. Wij wezen daarbij op het gevaar van de structurele en funktionele eenzijdigheid.

Wanneer wij ons realiseren dat ook onze afhankelijke variabele, de migratie-animo, werd gepeild met behulp van een subjectieve vraag, dan stelden wij in ons onderzoek tussen de antwoorden op deze subjectieve vraag (A_1) en die op een aantal andere subjectieve vragen (A_2 A_3 A_4 A_n) de volgende samenhangen vast (een verbindings-streepje wijst op een statistisch significant verband).

De structurele eenzijdigheid, die wij in hoofdstuk VI signaleerden interpreteert deze gekonstateerde samenhangen als volgt.

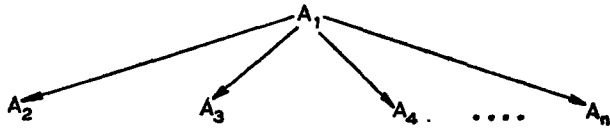
(Een pijl wijst op een kausale samenhang).

Men constateert bij deze verklaringswijze de tendens om A_2 A_3 A_4 A_n te identificeren met de werkelijkheid waarnaar deze vragen verwijzen.

Een geheel andere interpretatie vindt men bij de funktionele eenzijdigheid. Deze kan men o.i. als volgt weergeven:

¹⁾ Wij zien een ogenblik af van de mogelijke samenhangen tussen A_2 , A_3 , A_4 A_n onderling.

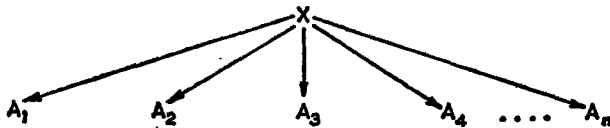
De antwoorden op A_2 t/m A_n worden slechts beschouwd als uitingen of symptomen van A_1 .

Hier bestaat de neiging de werkelijkheden waarnaar A_2 t/m A_n verwijzen een minimale betekenis toe te kennen.

Zoals wij uitvoerig hebben uiteengezet achten wij beide wijzen van interpretatie voorbarig en eenzijdig. Wij willen hierop thans verder niet ingaan maar wel de o.i. zeer voor de hand liggende vraag stellen of de gevonden samenhangen niet op een geheel andere wijze kunnen worden geïnterpreteerd.

De gedachte dringt zich op of niet *alle* antwoorden op de vragen A_1 , A_2 t/m A_n zijn op te vatten als uitingen, symptomen van een grondattitude X .

Dit zou leiden tot de volgende voorstelling van zaken:

Deze vraag is opvallend gelijk aan die, welke Guttman zich stelde bij de ontwikkeling van zijn scalogram-techniek.¹³⁾ Guttman begon met zijn betoeg slechts aan de andere kant.

¹³⁾ Zie vooral het bekende verzamelwerk: S. A. Stouffer, L. Guttman, S. E. Suchman, P. F. Lazarsfeld, S. A. Star, J. A. Claussen: *Measurement and prediction*; Vol. IV of *Studies in social Psychology in world war II*, Princeton, 1949.

In Nederland heeft deze techniek nog weinig toepassing gevonden. De laatste jaren zijn echter enkele zeer goede artikelen in ons land verschenen. Wij noemen: R. A. de Moor, P. C. Stouthard: *De scalogram-techniek; een techniek voor het meten van houdingen*; Soc. Wet. 1957, pp. 21 e.v.

J. M. v. d. Broek: *Theorie en toepassing van enkele schaaltechnieken*. Soc. Wet. 1958.

R. A. de Moor: *Scalogram-analyse; een toepassing*; Soc. Wet. 1958, pp. 264 e.v.

P.C. Stouthard: *Scalogram-analyse; een kritische beschouwing*, Soc. Wet. 1958, pp. 271 e.v.

Zeer recent verscheen een artikel van Nooy, dat merkwaardigerwijs handelt over eenzelfde „houding” als die, welke wij bestudeerden, nl. de binding van de bewoners van Marken aan hun (voormalige) eiland. Zie: A. J. T. Nooy: *Scalogram-techniek*. Soc. Gids, 1961, pp. 25-41.

Voor bijzonderheden over deze techniek verwijzen wij naar de genoemde studies.

Hij ging uit van het bestaan van een bepaald houdingsuniversum en zocht naar uitspraken, die hierop betrekking hadden.

Wij beschikken over een aantal uitspraken over het leven en wonen in een deel van de provincie Zeeland en stellen de vraag of de antwoorden op de gestelde vragen wellicht alle indicatoren zijn van eenzelfde houding ten opzichte van het leven in deze provincie.

Guttman's scalogram-techniek geeft ons een middel om deze vraag te beantwoorden. Indien dit n.l. het geval is, moeten de antwoorden op onze subjektieve vragen *schaalbaar* zijn.

De belangrijkste criteria die Guttman hiervoor opstelde betreffen de reproduceerbaarheid en de toevallige foutenverdeling.¹⁴⁾

Wij zullen hieronder nagaan of de antwoorden aan deze criteria voldoen.

Het onderzoek naar de schaalbaarheid van de antwoorden op de subjektieve vragen

Behalve de vraag naar het plezier in het werk betrokken wij alle subjektieve vragen in het onderzoek naar de schaalbaarheid.

TABEL VIII

(De cijfers voor de vragen verwijzen naar die van de matrijs)

Vragen	Antwoord-kategorieën	
1. Zoudt U liever ergens anders willen wonen? Zo ja, zoudt U dan liever in Zeeland of buiten Zeeland willen wonen?	buiten Zeeland	rest.
14. Vindt U het leven in deze gemeente prettig?	ja	rest.
15. Vindt U dat er hier voldoende mogelijkheden zijn voor ontspanning en liefhebberijen?	ja	rest.
16. Vindt U de mensen in Zeeland prettig, even prettig of minder prettig om mee om te gaan dan de mensen buiten Zeeland?	prettiger	rest.
17. Als U het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt U dan dat er hier voor Uzelf (eventueel voor Uw kinderen) minder, even veel, of meer mogelijkheden zijn om vooruit te komen dan buiten Zeeland?	meer	rest.
18. Als U het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt U dan dat het leven hier duurder, even duur, of goedkoper is dan buiten Zeeland?	goedkoper	rest.
19. Bent U tevreden met Uw tegenwoordige huisvesting?	ja	rest.

¹⁴⁾ Zie Guttman in: Stouffer e.a., a.w. pp. 78 e.v.

Voor dit onderzoek is het zeer gewenst de gegeven antwoorden op de vragen te dichotomiseren.

Op p. 153 hebben wij de betrokken vragen opgesomd en tevens aan-gegeven op welke wijze de antwoorden hierop in twee categorieën zijn ingedeeld.

Voor het onderzoek naar de schaalbaarheid gebruikten wij niet onze gehele steekproef.

Wij trokken een a-selekte steekproef van 75 personen uit onze steekproef van 544. Bij deze 75 gingen wij allereerst na of de antwoorden op de hierboven genoemde vragen voldeden aan het eerste schaal criterium nl. dat van de reproduceerbaarheid.

Guttman stelde hiervoor de eis dat de Index voor Reproduceerbaarheid minimaal 0.90 moet bedragen.

Deze index kan op verschillende wijzen worden berekend. Wij gebruikten hiervoor de door Guttman uitgewerkte Cornell-methode.¹⁵⁾

Hierbij bleek dat de Index voor Reproduceerbaarheid (Rep. A) voor de zeven genoemde vragen belangrijk lager kwam te liggen dan de ver-eiste 0.90.

Wij verwijderden daarom twee vragen, die volgens de foutentelling van de Cornell-methode de meeste fouten bleken te veroorzaken. Dit waren de vragen no. 15 en no. 19. Toen wij met de overgebleven vragen weer de Index voor Reproduceerbaarheid berekenden leverde deze een waarde op van precies 0.90.

Op grond van het eerste criterium zouden de antwoorden op deze vijf vragen schaalbaar zijn.

Omdat de waarde van de Index juist op de grens van het toelaatbare lag, berekenden wij deze nogmaals volgens een andere methode nl. die van Goodenough.¹⁶⁾

Deze leverde een Rep. A op van 0.89.

Onze uitspraken vormen dus volgens het eerste criterium ternauwer-nood een schaal.

Nooy wijst er op, dat de ervaring heeft geleerd, dat een waarde van 0.90, vooral wanneer het aantal uitspraken gering is, vrij gemakkelijk wordt bereikt.¹⁷⁾ Het is daarom gewenst, vooral wanneer de gevonden waarde juist op de grens ligt, ook de zgn. Index voor Onafhankelijkheid (Independence) te berekenen (Rep. I).

Deze Rep. I geeft de reproduceerbaarheid aan, die op grond van het

¹⁵⁾ L. Guttman: The Cornell-technique for scale and intensity analysis. *Educat. Psychol. Measurement* 1947, pp. 247-280.

Zie ook: A. L. Edwards: *Techniques of attitude scale construction*. New York 1957, pp. 178-184.

¹⁶⁾ Men vindt deze beschreven in het geciteerde werk van Edwards pp. 184-188.

¹⁷⁾ Nooy t.a.p. pp. 35 e.v.

toeval mogelijk is, indien de uitspraken op vragen de waargenomen verdeling van de antwoord-frequenties vertonen, terwijl deze toch onderling van elkaar afhankelijk zijn. ¹⁸⁾

Voor deze Rep. I vonden wij een waarde van 0.76. Voor een betrouwbare schaal moet nu de waarde $I = \frac{\text{Rep. A} - \text{Rep. I}}{1 - \text{Rep. I}}$ liggen tussen 1 en 0.5. Wij vonden hiervoor: $I = 0.58$. Wij konkluderen hieruit dat de antwoorden op onze vijf subjektieve vragen redelijk voldoen aan het criterium voor de reproduceerbaarheid.

Het tweede belangrijke criterium is dat van de *toevallige verdeling* van de fouten.

Zijn deze niet toevallig over de verschillende antwoorden verdeeld, dan is dit wellicht een gevolg van de aanwezigheid van een tweede houdings-universum. Wij hielden voor het onderzoek naar de foutenverdeling de criteria van Nooy aan. ¹⁹⁾

Nooy stelt de volgende eisen:

1. Een inkonsistent antwoordpatroon mag niet door meer dan 5% van de respondenten gegeven worden.

Aan dit criterium bleken onze antwoorden te voldoen.

2. Het aantal fouten per uitspraak mag niet meer bedragen dan 15% van het aantal antwoorden op de betreffende uitspraak. ²⁰⁾

Het aantal fouten in onze antwoorden, volgens de door Nooy gebruikte foutentelling bedroeg resp.:

vraag no. 1	14	16	17	18
fouten:	4	$5\frac{1}{3}$	$3\frac{5}{8}$	$4\frac{2}{3}$

Dit op een totaal van 75. Geen enkel foutenpercentage bereikt dus een waarde hoger dan 10%.

Ook aan dit criterium voldoen onze uitspraken dus.

3. Het aantal fouten per antwoord-kategorie mag niet hoger zijn dan het aantal malen dat de betreffende categorie is gekozen.

Ons hoogste foutenpercentage kwam voor bij vraag 17. De positieve categorie werd door de respondenten dertien maal gekozen, waarvan $6\frac{5}{8}$ keer „ten onrechte” en 6 maal „terecht”. Dit ligt dus juist boven de 50% (52,5%).

¹⁸⁾ Voor de indrukwekkende formule voor Rep. I zie Nooy en ook B. F. Green: A method of scalogram-analysis using summary statistics. Psychometrika 1956, pp. 79 e.v.

¹⁹⁾ Nooy t.a.p., pp. 36 e.v.

²⁰⁾ De Moor en Stouthard stellen hier een grens van 10%. Zie t.a.p. pp. 21 e.v.

Resumerend mogen wij dus zeggen dat ondanks enkele kleine afwijkingen, de antwoorden op onze subjektieve vragen redelijk voldoen aan de criteria voor schaalbaarheid.

Wij mogen op grond hiervan nu konkluderen, dat de antwoorden op de vijf overgebleven vragen zijn op te vatten als uitingen van *eenzelfde grondattitude*. Deze is wellicht het best te definiëren met de algemene term: houding t.o.v. het leven in Zeeland.

Wij vermelden eerst in welke volgorde de antwoorden op de vragen een schaal vormen. Achter de vragen geven wij het percentage aan van de respondenten uit onze steekproef van 75, dat op de betrokken vragen een positief antwoord gaf. Welke antwoorden als positief werden beschouwd is in de tweede kolom aangegeven.

Wij geven de volgorde van de schaal zo, dat een negatief antwoord op een later genoemde vraag een negatief antwoord op een eerder genoemde impliceert.

TABEL IX

Vragen *)	als positief besch. antw.	percentage positieve antw.
17. In Zeeland minder mogelijkheden om vooruit te komen?	meer	17
18. Leven in Zeeland duurder?	goedkoper	26
16. Mensen in Zeeland minder prettig?	prettiger	30
14. Leven in de woongemeente minder prettig?	prettig	64
1. Liever buiten Zeeland wonen?	niet buiten Zeeland	72

*) De getallen verwijzen naar die van de matrix.

De voor Zeeland gunstigste positie op de schaal wordt ingenomen door hen, die op alle vragen het als positief beschouwde antwoord gaven; de meest ongunstige door hen, die een negatief antwoord gaven op de laatste vraag (1). Dit impliceert immers, dat ook op de vorige vragen in het algemeen een negatief antwoord is gegeven.

Zij die de eerste drie vragen negatief en de overige positief beantwoordden, nemen op de schaal een middenpositie in. Zij kenmerken zich noch door een sterk negatieve noch door een sterk positieve instelling t.o.v. het leven in Zeeland. In het volgende hoofdstuk zullen wij van de mogelijkheid, die de schaal biedt om de respondenten in te delen naar de richting en *intensiteit* van hun houding t.o.v. de provincie, gebruik maken.

Bezien wij nog een ogenblik de elementen van de schaal, dan valt het op dat de mogelijkheden om vooruit te komen en het eventueel duurdere leven lage posities op de schaal innemen. Wanneer de kritiek inzet op de

menselijke verhoudingen, op de omgang met de bewoners en op de woonplaats, wordt de houding van sterker negatief.

Opvallend is, dat antwoorden op deze vijf zeer heterogene vragen een schaal bleken te vormen.

Hiermee is nogmaals aangetoond hoe moeilijk het is om antwoorden op subjektieve vragen op hun juiste betekenis te waarderen.

HOOFDSTUK VIII. HET VERVOLG-ONDERZOEK. MIGRATIE-ANIMO EN MIGRATIE

A. INLEIDING

Wij hebben in deze studie de migratie uit de provincie Zeeland benaderd door een onderzoek in te stellen naar de *animo* voor migratie onder een groep arbeiders in Walcheren en Zuid-Beveland.

Deze *animo* stelden wij vast met behulp van de aan deze groep gestelde vraag of men liever buiten de provincie Zeeland zou willen wonen.

Hierbij bleek, dat ongeveer een vijfde deel van de respondenten deze vraag bevestigend beantwoordde. (Later bleek het mogelijk onze respondenten wat betreft hun houding t.o.v. het woongebied meer genuanceerd in te delen op een houdingsschaal.)

Vervolgens gingen wij van een aantal variabelen na, of zij al dan niet met deze migratie-*animo* bleken samen te hangen.

De vraag die wij in dit hoofdstuk aan de orde willen stellen luidt:

*Zijn wij in staat door het instellen van een onderzoek naar de migratie-*animo* een bijdrage te leveren tot de studie van de feitelijke migratie?*

De volgende overwegingen maken duidelijk, dat deze vraag niet zonder meer bevestigend kan worden beantwoord.

1. Reeds in het vijfde hoofdstuk wezen wij op het verschil tussen een verbale uiting en het daarmee korresponderend gedrag.

Het valt niet te verwachten dat de ondervraagden die ons gedurende het vraaggesprek te kennen gaven liever uit de provincie Zeeland weg te willen na enige tijd inderdaad allen zijn vertrokken.

2. Migratie komt niet alleen voor onder hen, die een negatieve instelling hebben tegenover hun woongebied. Wij gaan hierop in het volgende hoofdstuk uitvoeriger in. Men zal er rekening mee moeten houden, dat personen uit de provincie vertrekken, die tegenover het woongebied een zeer positieve houding hebben. Betere alternatieven elders zijn hier meestal oorzaak van het vertrek.

3. Migratie-*animo* kan een tijdelijk verschijnsel zijn. Voor sommigen kunnen de oorzaken van de ontevredenheid of frustratie na enige tijd worden opgeheven. Wij noemen als voorbeelden: het bemachtigen van een goede woning, het maken van promotie en de verhuizing van onaangename burens.

Het was voor ons een zeer aantrekkelijke opgave na het in de vorige hoofdstukken vermelde onderzoek naar het voorkomen van de animo om de provincie Zeeland te verlaten en de daarmee samenhangende variabelen, de vraag naar de verhouding tussen de migratie-animo en de feitelijke migratie aan de orde te stellen.

Dit eiste een vervolgonderzoek, waarvan wij de opzet en uitvoering hieronder zullen beschrijven.

B. OPZET EN UITVOERING VAN HET VERVOLGONDERZOEK

Alvorens wij het na-onderzoek konden instellen moest enige tijd zijn verstreken sinds de uitvoering van het oorspronkelijke onderzoek. Een gelukkige omstandigheid hierbij was, dat wij door persoonlijke omstandigheden pas in 1958 besloten om een gedeelte van het materiaal uit het oorspronkelijke onderzoek aan een grondiger onderzoek te onderwerpen dan voor het uitbrengen van een rapport aan de opdrachtgever noodzakelijk was geweest.

In de drie jaren, die sindsdien waren verlopen, konden verschillende verhuizingen hebben plaats gevonden.

Met de medewerking van de gemeentesekretarieën was de vraag, welke van de door ons in 1955 ondervraagde arbeiders na ruim drie jaar verhuisd waren naar plaatsen buiten de provincie Zeeland, eenvoudig te beantwoorden.

Eind 1958 wendden wij ons tot de gemeentebesturen van de gemeenten, waar wij in 1955 hadden geënquêteerd.

Wij zonden aan elke gemeente een lijst met namen en adressen van de door ons destijds ondervraagde personen, met het verzoek hierop aan te tekenen het eventuele nieuwe adres van deze personen, de datum van de eventuele verhuizing en eventuele bijzonderheden.

De begeleidende brief ging uit van het Nederland Instituut voor Praeventieve Geneeskunde en werd ondertekend door het hoofd van de Afdeling Geestelijke Gezondheid van dit Instituut.

Alle betrokken gemeenten verleenden aan dit onderzoek weer hun medewerking.

Op 1 januari 1959 beschikten wij over alle gevraagde gegevens.

C. RESULTAAT VAN HET VERVOLG-ONDERZOEK

a) *Aantal en bestemming van de uit de provincie vertrokkenen*

Gedurende de drie en half jaar die waren verlopen tussen het eerste onderzoek en het na-onderzoek bleken zeer veel personen verhuisd te zijn. Dit viel, gelet op de leeftijdskategorie van onze ondervraagden wel te verwachten.

Wij zullen hier afzien van de verhuizingen binnen de woongemeente,

ook van verhuizingen binnen de provincie, om ons alleen bezig te houden met de buitenprovinciale migratie, of liever, met het buitenprovinciale vertrek.

Op 1 januari 1958 bleken van de 544 personen er in het totaal 23 te zijn vertrokken naar andere provincies in Nederland en naar plaatsen buiten Nederland.

Hiervan waren er 21 afkomstig uit Walcheren en 2 uit Zuid-Beveland.

Wij geven hieronder een overzicht van de gebieden waarheen zij waren vertrokken. De grotere steden in Nederland zijn hierbij apart vermeld.

TABEL I Woongebieden van de 23 uit Zeeland vertrokken ondervraagden.

<i>Noord-Holland</i>		7
waarvan naar Amsterdam	6	
<i>Zuid-Holland</i>		5
waarvan naar Rotterdam	1	
<i>Noord Brabant</i>		5
waarvan naar Eindhoven	1	
<i>Gelderland</i>		1
<i>Friesland</i>		1
<i>Limburg</i>		1
<i>Buitenland</i>		3
waarvan naar U.S.A.	2	
waarvan naar Australië	1	
	Totaal	23

Hoewel het gevaarlijk is aan deze betrekkelijk kleine aantallen conclusies te verbinden val het wel op, dat van een sterke oriëntatie op Rotterdam, die ons tijdens ons eerste onderzoek telkens werd gesuggereerd, weinig blijkt. Opvallend groot is daarentegen de trek naar Amsterdam.

In hoeverre deze trek een tijdelijk verschijnsel is of een meer permanent karakter draagt, valt aan de hand van onze gegevens uiteraard niet uit te maken. Het gevondene komt wel overeen met Tabel XII uit hoofdstuk II.

Vergelijken wij het aantal van 23 met de 107, die ons gedurende de enquête zeiden liever buiten de provincie te willen wonen, dan blijkt wel duidelijk dat deze uitspraak niet altijd heeft geleid tot een vertrek uit Zeeland. Wel blijft de mogelijkheid open dat sommigen na het vervolgonderzoek alsnog zijn vertrokken.

b. *Migratie-animo en feitelijke migratie*

Wij zijn nu in staat over de verhouding tussen de in het eerste onderzoek bestudeerde migratie-animo en de feitelijke migratie, de volgende drie vragen te stellen:

1. Bevinden zich onder de vertrokkenen relatief veel personen die ons in het oorspronkelijke onderzoek op de desbetreffende vraag hadden geantwoord, dat zij liever buiten Zeeland zouden willen wonen? (personen)
2. Vinden wij bij de vertrokkenen ook een overrepresentatie van de „factoren”, die blijkens ons onderzoek met de migratie-animo bleken samen te hangen, eventueel beperkt door de door de matrijs-analyse later aangebrachte restricties? (factoren)
3. Zijn er aanwijzingen voor de „validiteit” van de door ons in hoofdstuk VII gevonden attitude-schaal?

Deze vragen zullen wij in dit hoofdstuk achtereenvolgens trachten te beantwoorden.

ad 1. *Personen*

Kwamen onder de vertrokkenen inderdaad relatief veel personen voor die in 1955 blijk hadden gegeven buiten Zeeland te willen wonen?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden volgen wij de volgende procedure. Wij vergelijken de groep ondervraagden in 1955 (A) met die van de vertrokkenen t/m 1958 (B).¹⁾ Wij letten op het percentage in beide groepen, dat in 1955 voor migratie uit Zeeland zei te voelen.²⁾

Deze vergelijking is hieronder uitgevoerd.

Groep A (1955) N = 543	Groep B (1958) N = 23
In 1955 wilden hiervan weg: 107 personen (19.7%)	In 1955 wilden hiervan weg: 15 personen (65.2%)

Bij eenzijdige toetsing is het verschil tussen de percentages significant indien het verschil tussen het percentage B en percentage A, uitgedrukt in σ_B groter is dan: 1.717 (t tabel bij 22 vrijheidsgraden en $\alpha = 0.025$)

¹⁾ Het bleek dat een van de ondervraagden na het eerste onderzoek in 1957 was overleden. Voor de vergelijking bleven de op hem betrekking hebbende gegevens buiten beschouwing.

²⁾ Het is zeer eenvoudig dit verschil in percentage te onderzoeken op significantie. Wij deden dit onder de nulhypothese, dat het percentage in groep B gelijk is aan dat van groep A. Het was mogelijk om eenzijdig te toetsen. Wij namen ook hier een overschrijdingskans van 5% aan.

σ_B wordt berekend met behulp van: $\sigma_B = \frac{\sigma_A}{\sqrt{N_B}}$; $\sigma_A = \sqrt{p_A (100-p_A)}$

$$\text{zodat } \sigma_B = \sqrt{\frac{p_A (100 - p_A)}{N_B}} = \sqrt{\frac{19.7, 80.3}{23}} = 8.2.$$

$$\frac{\text{perc. B} - \text{perc. A}}{\sigma_B} = \frac{65.2 - 19.7}{8.2} = 5.5.$$

Dit is veel groter dan 1.717. We verwierpen dus de nulhypothese, dat het percentage „migratie-willigen” in groep B gelijk is aan dat van groep A.

Op grond van deze uitkomst kunnen wij vraag a, of in groep B zich meer personen die in 1955 zeiden te willen vertrekken, bevestigend beantwoorden.

ad 2. „Faktoren”

De tweede vraag luidde of de „faktoren” die blijkens onze analyse met de migratie-animo bleken samen te hangen — met de eventuele beperkingen, later door de matrijs-analyse aangebracht — bij de vertrokkenen inderdaad vaker worden aangetroffen.

De beantwoording van deze vraag zal ons langer bezig houden dan die van de eerste vraag.

Wij zullen hiertoe nl. alle variabelen³⁾ uit de matrijs van no. 2 t/m no. 20 moeten nagaan en ons afvragen of deze „faktor” onder de vertrokkenen is overgerepresenteerd. In principe doen zich hierbij de volgende mogelijkheden voor.

- α . Het verband tussen een variabele en de migratie-animo werd blijkens onze matrijs-analyse niet bedreigd door een of meer andere variabelen. In dit geval verwachten wij uiteraard een overrepresentatie van deze variabele onder de vertrokkenen.
- β . Het verband werd wel bedreigd door één categorie van (een) andere variabele(n). In dit geval vallen bij de vertrokkenen theoretisch de volgende twee mogelijkheden te verwachten.
 - a. Bij de vertrokkenen is de onderhavige variabele, ondanks de restriktie, toch duidelijk overgerepresenteerd.
De beperkende categorie is dan wellicht aanwezig, doch kwantitatief weinig belangrijk.
 - b. Bij de vertrokkenen is de onderhavige variabele niet, of niet duidelijk overgerepresenteerd.
Dit moet dan worden veroorzaakt door de beperkingen die de matrijs-analyse bij het verband aanbracht.

³⁾ De scalogram-analyse in het vorige hoofdstuk heeft wel aangetoond, dat men met de termen variabele en faktor grote voorzichtigheid moet betrachten.

De werking van de eventuele beperkingen in 2α en 2β vallen in het materiaal vrij gemakkelijk te achterhalen.

Hieronder gaan wij de variabelen 2 t/m 20 achtereenvolgens na. Wij geven daarbij kort de aard van het verband aan en de eventuele restrictie van de matrix-analyse.

De significantie-berekeningen zijn niet meer weergegeven. Zij werden op dezelfde wijze uitgevoerd als in het voorbeeld onder a.

Wij noemen de oorspronkelijke groep: groep A (1955), en de vertrokkenen: groep B (1958).

Niet steeds heeft de oorspronkelijke groep een N van 543. De beperkingen van de groep zijn dezelfde als die welke wij bij het constateren van de samenhangen in de clusteranalyse aanbrachten.

Wij verwijzen hiervoor naar bijlage D.

Na deze inleidende opmerkingen gaan wij ertoe over de vraag te beantwoorden of de resultaten van het enquêteonderzoek terug zijn te vinden in het vervolg-onderzoek.

2. Beroepsgroep

Aard van het verband: Industrie-arbeiders vaker migratie-animo dan de overige arbeiders.

Matrix-restricties:

1. niet op het platteland
2. niet bij de buiten Zeeland geboren.

Resultaat na-onderzoek:

a. v e r b a n d:

Industrie-arbeiders in beide groepen.

	abs.	%	
Groep A (1955)	142	27.6	(N = 514)
Groep B (1958)	9	40.9	(N = 22)

Inderdaad blijken relatief veel industrie-arbeiders uit de provincie te zijn vertrokken.

Het verschil tussen de percentages is net niet significant. Wellicht is dit verschil tussen de percentages in groep A en groep B niet zo groot omdat er enkele restricties bij het verband tussen beroepsgroep en migratie-animo bleken te bestaan. Wij zullen nagaan of deze restricties ook in het na-onderzoek naar voren komen.

b. **matrijs-restriktie:**

1. Meer migratie-animo onder de industrie-arbeiders in de steden, echter niet op het platteland.

Op grond van deze restriktie verwachten wij onder de vertrokkenen een overrepresentatie van industrie-arbeiders uit de steden, terwijl dit niet of minder het geval zal zijn onder de industrie-arbeiders van het platteland. Hieronder is de vergelijking gemaakt:

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Industrie-arbeiders	steden	89	42.4	7	53.8
	platteland	53	17.4	2	22.2

Inderdaad blijkt het percentage industrie-arbeiders afkomstig uit de steden in groep B belangrijk hoger te zijn dan in groep A.

Dit is veel minder het geval onder de industrie-arbeiders op het platteland.

2. De tweede matrijsrestriktie luidde dat er onder de industrie-arbeiders, die buiten Zeeland waren geboren niet vaker migratie-animo voorkwam.

Wij vragen ons weer af of dit in het na-onderzoek ook blijkt.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Industrie-arbeiders	In Zeeland geboren	101	29.1	5	38.5
	Buiten Zeeland geboren	41	60.3	4	40.0

Ook hier vinden wij, geheel overeenkomstig onze analyse van de enquête-resultaten, een duidelijke overrepresentatie onder de vertrokken autochtone industrie-arbeiders, terwijl dit niet het geval is bij de allochtone industrie-arbeiders.

3. *Opleiding na Lagere School*

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor bij technisch opgeleiden dan bij hen, die na het L.O. een andere opleiding volgden.

Matrijs-restrikties: Dit verband werd niet op het platteland vastgesteld.

Resultaat na-onderzoek:

a. Verband.

		Abs.	%	
Technisch opgeleiden in beide groepen	{ Groep A (1955)	233	71.5	N = 326
	{ Groep B (1958)	14	100.0	N = 14

Onder de vertrokkenen vinden wij inderdaad een duidelijke overrepresentatie van technisch opgeleiden. Wij treffen onder hen zelfs *niemand* aan, die na de lagere school een andere opleiding had gevolgd.

Het verschil tussen de percentages is zo groot, dat het statistisch significant is ($p < 0,05$).

b. Matrijis-restriktie.

Daar er zich onder de vertrokkenen behalve ongeschoolden slechts technisch opgeleiden bevonden en niemand met een andere opleiding na het Lager Onderwijs, werd de restriktie in het na-onderzoek niet zichtbaar.

Van de 14 technisch opgeleiden kwamen er 7 uit de steden. De andere 7 kwamen van het platteland.

4. *Werkzaam in het bedrijf van de ouders*

Aard van het verband: Minder migratie-animo bij hen, die in het bedrijf van de ouders werkzaam zijn.

Matrijis-restrikties: Niet op het platteland.

Resultaat van het na-onderzoek:

a. Verband.

		Abs.	%	
Werkzaam in het bedrijf van de ouders in 1955	{ Groep A (1955)	84	16.4	N = 513
	{ Groep B (1958)	0	0.0	N = 23

Onder de vertrokkenen bevond zich *niemand*, die tijdens de enquête in 1955 werkzaam was in het bedrijf van de ouders.

Dit resultaat is geheel in overeenstemming met de uitkomst uit het enquête-onderzoek. Het verschil van de percentages is significant ($p < 0,05$).

b. Matrijis-restriktie.

Evenals dit het geval was bij de vorige variabele (opleiding) kwam er hier ook niemand voor die werkzaam was (geweest) in het bedrijf van de ouders.

De restriktie wordt hier evenmin als daar zichtbaar. Van de vertrokkenen kwamen er 13 uit de steden en 10 van het platteland.

5. Woonwijze

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor bij bewoners van een heel huurhuis dan bij bewoners van een eigen huis.

Matrijs-restrikties: Niet indien men niet tevreden is met de huisvesting.

Resultaat na-onderzoek:

a. Verband.

		Abs.	%	
Bewoners van een heel huurhuis	Groep A (1955)	200	82.3	N = 243
	Groep B (1958)	9	81.8	N = 11

Men ziet dat zich onder de vertrokkenen *niet*, zoals kon worden verwacht op grond van de geconstateerde samenhang *alleen*, meer personen bevonden die in een heel huurhuis woonden. Dit resultaat behoeft niet strijdig te zijn met onze analyse.

De matrijs-analyse heeft immers een restriktie bij het verband aangebracht, die voor dit resultaat kan hebben gezorgd. Deze luidde, dat het verband niet werd gevonden onder hen, die niet met hun huisvesting tevreden waren.

Wij zullen zien of deze restriktie hier van betekenis is geweest.

b. Matrijs-restriktie.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	%	Abs.
Heel huurhuis	tevreden met huisvesting	123	78.3	3	— *)
	niet tevreden met huisvesting	77	89.3	6	85.7

*) Het berekenen van een percentage had hier weinig zin. Het groepje bestond uit totaal 4 personen.

Inderdaad vinden wij onder de bewoners van een huurhuis die niet tevreden zijn met hun huisvesting niet een oververtegenwoordiging onder de uit Zeeland vertrokkenen. Bovendien is deze groep naar verhouding kwantitatief belangrijk.

Hierdoor wordt het onder a. gevonden resultaat dat er onder de ver-

trokkenen niet meer personen voorkwamen die in een heel huurhuis woonden, verklaard.

6. Burgerlijke Staat

Aard van het verband: Gehuwden vertonen vaker migratie-animo dan ongehuwden.

Matrijs-restrikties:

1. Niet indien men in Zeeland gelijke of betere promotiekansen ziet.
2. Niet indien men tevreden is met de huisvesting.

Resultaat na-onderzoek:

a. Verband.

		Abs.	%	
Gehuwden in beide groepen	{ Groep A (1955)	249	45.9	N = 542
	{ Groep B (1958)	13	56.5	N = 23

Inderdaad komen onder de vertrokkenen meer personen voor die in 1955 reeds gehuwd waren.

Het verschil tussen de percentages is juist niet groot genoeg om statistisch significant te zijn.

Dit laatste zou er weer op kunnen wijzen, dat één of beide restrikties bij het gekonstateerde verband invloed hebben gehad.

Wij zullen dit hieronder nagaan.

b. Matrijs-restriktie.

1. De eerste restriktie zegt, dat het verband niet werd gekonstateerd onder hen die in Zeeland niet minder mogelijkheden zagen om vooruit te komen dan elders.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Gehuwden	{ Minder mogelijkheden in Zeeland	147	47.9	11	61.6
	{ Niet minder promotiemogelijkheden	102	43.4	2	40.0

Men ziet, dat het gekonstateerde verband onder degenen, die minder promotiemogelijkheden zien in de provincie Zeeland inderdaad wordt teruggevonden in het na-onderzoek.

Men ziet ook, dat dit niet het geval is onder hen die in Zeeland niet minder kansen aanwezig zien om vooruit te komen.

Beide resultaten zijn weer geheel in overeenstemming met onze analyse van de enquêteresultaten van 1955. Kwantitatief is de laatste groep niet erg belangrijk.

2. De tweede restrictie bij het verband tussen migratie-animo en burgerlijke staat luidde, dat dit verband niet opging voor hen, die tevreden waren met hun huisvesting.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Gehuwden	tevr. met huisv.	152	38,7	6	40,0
	niet tevr. met huisvesting	97	64,7	7	87,5

Ook hier ziet men de resultaten van het enquête-onderzoek en de matrijs-analyse bijzonder fraai terug in het na-onderzoek.

Beide restricties hebben waarschijnlijk veroorzaakt dat het verschil onder a niet significant is.

7. Kerkgenootschap

- Aard van het verband:*
1. Migratie-animo vaker bij R. Katholieken dan bij protestanten.
 2. Migratie-animo vaker bij onkerkelijken dan bij protestanten.

- Matrijs-restricties:*
- ad 1. a. Niet indien men uitsluitend een provinciale krant leest.
 - b. Niet indien men buiten Zeeland is geboren.
 - ad 2. Niet indien men geen plezier in het werk heeft.

Resultaat van het na-onderzoek.

a. Verband.

		Abs.	%	
		1. R.Katholieken (in % van R.K. + Prot.)	Groep A (1955)	
	Groep B (1958)	6	30.0	N = 20

Inderdaad blijken de Rooms Katholieken onder de vertrokkenen vrij sterk overgerepresenteerd.

Het verschil is statistisch significant ($p < 0,01$).

		Abs.	%	
		2. Onkerkelijken (in % van onk. + Prot.)	Groep A (1955)	
	Groep B (1958)	3	17.6	N = 17

Bij het na-onderzoek blijkt van een overrepresentatie van de onkerkelijken ten opzichte van de protestanten onder de vertrokkenen niets.

Wij zullen daarom de matrijs-restrikties nader bezien.

b. Matrijs-restriktie.

Ad 1a. (R.K. — Prot.): restriktie:

niet vaker migratie-animo onder R. Katholieken indien men uitsluitend een provinciale krant leest.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
R. Katholieken	{ alleen prov. krant	36	9.8	1	8.3
	{ (ook) landel. blad.	16	22.2	4	80.0

Deze matrijs-restriktie wordt door de resultaten van het na-onderzoek weer fraai bevestigd. Kwantitatief is hij echter vrij onbelangrijk, zodat het verschil dat bij a. werd gekonstateerd, ondanks de werking van deze restriktie, significant kon zijn.

Ad. 1b. (R.Kath. — onk.): Restriktie:

Niet vaker migratie-animo onder R.Katholieken bij de buiten Zeeland geboren.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
R.Katholieken	{ in Zeeland geboren	38	9.5	1	8.3
	{ buiten Zeeland geb.	18	36.7	5	62.5

Deze matrijs-restriktie vinden wij niet terug bij het na-onderzoek. De tegengestelde tendentie schijnt zich juist voor te doen.

Ad. 2 (Onk. — Prot.): Restriktie:

Hier geldt, dat de onkerkelijken niet vaker zeiden te willen vertrekken wanneer zij plezier in het werk hadden.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Onkerkelijken	{ plezier i/h werk	66	16.5	3	18.7
	{ reserve t.a.v. werk.	19	32.2	0	— *)

*) Percentage niet berekend. Totale groep heeft N = 2.

Men ziet dat hier de matrijs-restriktie weer duidelijk uit het na-onderzoek naar voren komt. Bovendien is deze restriktie kwantitatief zeer belangrijk. Alle vertrokken onkerkelijken bleken nl. plezier in het werk te hebben! Hierdoor wordt het onder a2 gevonden feit dat bij de vertrokkenen de onkerkelijken t.o.v. de protestanten niet waren overgerepresenteerd, verklaard.

8. Verenigings-participatie

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor bij hen, die participatie-index = 0 hebben.

Matrijs-restrikties: Geen.

Resultaat na-onderzoek:

		Abs.	%	
Participatie-index = 0	Groep A (1955)	210	38.7	N = 543
	Groep B (1958)	12	52.2	N = 23

Inderdaad komen bij de vertrokkenen relatief vaker personen voor, die bij de enquête in 1955 van geen enkele lokale vereniging lid waren.

Het verschil is echter niet groot genoeg om statistisch significant te zijn.

9. Woonplaats

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor in de steden dan op het platteland.

Matrijs-restriktie: Niet indien men na het L.O. een andere dan een technische opleiding volgde.

Resultaten na-onderzoek:

a. *V e r b a n d :*

		Abs.	%	
Steden	Groep A (1955)	243	43.1	N = 543
	Groep B (1958)	14	60.9	N = 23

De gekonstateerde samenhang manifesteert zich weer duidelijk in het na-onderzoek.

Het gekonstateerde verschil is significant ($p < 0,05$).

b. Matrijs-restriktie.

Onder de vertrokkenen kwam, zoals wij reeds onder 3. hebben gezien, niemand voor, die na het L.O. een andere dan technische opleiding volgde. Deze restriktie kan dus het verband onder a niet hebben bedreigd.

10. Krant

Aard van het verband: Migratie-animo komt minder vaak voor onder hen, die alleen een provinciaal dagblad lezen.

Matrijs-restrikties:

1. Niet onder hen die na het L.O. een andere dan technische opleiding volgden.
2. Niet op het platteland.
3. Niet onder de buiten Zeeland geborenen.

Resultaten van het na-onderzoek:

a. Verband:

		Abs.	%	
Lezers van (alleen) een provinciaal blad	{ Groep A (1955)	407	77.1	N = 528
	{ Groep B (1958)	17	63.2	N = 19

Onder de vertrokkenen zien wij inderdaad een ondervertegenwoordiging van personen, die uitsluitend een provinciale krant lezen. Het verschil is net niet groot genoeg om statistisch significant te zijn. Waarschijnlijk is dit weer toe te schrijven aan de in de matrijs-analyse geconstateerde restrikties welke wij hieronder behandelen.

b. Matrijs-restrikties.

ad. 1 De eerste restriktie kan niet hebben „gewerkt” omdat er onder de vertrokkenen niemand was met een andere dan technische opleiding na het L.O.

ad. 2 Niet op het platteland.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Lezers van (uitsluitend) een provinciale krant	{ steden	134	59.3	5	41.7
	{ platteland	274	90.4	7	100.0

De tweede restriktie komt bij het na-onderzoek inderdaad naar voren. Onder de vertrokkenen ziet men een ondervertegenwoordiging van de lezers van een provinciaal blad in de steden.

Dit geldt echter niet op het platteland. Niemand van de betrokkenen van het platteland las (ook) een landelijk dagblad.

ad. 3: niet voor de buiten Zeeland geborenen.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Lezers van uitsluitend een provinciale krant	in Zeeland geborenen	371	80.5	9	81.8
	buiten Zeeland geborenen	37	47.4	3	37.5

Evenals dit het geval was bij de restrictie onder 7 (kerkgenootschap) waarbij de geboorteplaats een rol speelde, vinden wij ook hier deze restrictie niet terug in het na-onderzoek. Evenals daar schijnt ook hier het tegenovergestelde het geval.

11. Leeftijd

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor onder de 21–30-jarigen dan onder de 16–20- en 31–35-jarigen.

Matrijs-restricties: Geen.

Resultaten van het na-onderzoek:

Bij de faktor leeftijd doet zich een complicatie voor, omdat de in 1955 ondervraagden bij het na-onderzoek ultimo 1958 drie-en-half jaar ouder waren geworden en dus inmiddels voor een groot deel in een andere leeftijdskategorie waren terechtgekomen.

Wij zullen hiermee rekening hebben te houden wanneer wij willen nagaan of de resultaten van het na-onderzoek overeenkomen met die van het enquête-onderzoek.

Wij doen dit door hieronder een staat op te nemen, waarin links zijn opgenomen de leeftijds-kategorieën van de geënuquëeerden in 1955 en de in deze kategorieën vastgestelde migratie-animo (Een + teken wil aangeven, dat relatief veel migratie-animo werd gekonstateerd, terwijl het – teken het tegendeel wil aangeven).

Rechts in deze staat zijn opgenomen de leeftijds-kategorieën, waarin de geënuquëeerden voor het merendeel na drie-en-half jaar waren terechtgekomen, eveneens met de vastgestelde migratie-animo.

Wij zijn geneigd, gelet op het feit, dat het merendeel van de geënuquëeerden uit elke kategorie in een volgende was terechtgekomen, de rechterkolom te laten domineren. Hierdoor wordt b.v. het – teken in de eerste rij veranderd in een + teken omdat in de rechter kolom een dominant + teken voorkomt. Het tegengestelde doet zich voor in de derde rij.

In de vijfde kolom is het resultaat van het aldus afwegen van de tendenties genoteerd.

Leeftijdsgroep (1955)	migratie animo	Leeftijdsgroep (1958)	migratie-animo	kolom 2 + kolom 4
16—20	—	21—25	+	+
21—25	+	26—30	+	+
26—30	+	31—35	—	—
31—35	—	> dan 35	?	— (?)

Op grond van bovenstaande overwegingen verwachten wij dus een over-representatie bij de vertrokkenen van de in 1955 16—25-jarigen en een ondervertegenwoordiging van de destijds 26—35-jarigen.

Het resultaat van het na-onderzoek komt inderdaad met deze verwachting overeen zoals moge blijken uit de hieronder volgende vergelijkingscijfers.

		Groep A (N = 543)		Groep B (N = 23)		
		Abs.	%	Abs.	%	
leeftijd	}	16—20	144	26,4	7	30,3
		21—25	96	17,7	5	21,8
		26—30	153	28,2	5	21,8
		31—35	150	27,7	6	26,1

12. Geboortegebied

Aard van het verband: migratie-animo komt vaker voor onder hen die geboren zijn buiten Zeeland.

Matrijs-restriktie: Geen.

Resultaat van het na-onderzoek:

		Abs.	%	
		Geboren buiten Zeeland	73	
	Groep B (1958)	10	43.5	N = 23

Dit resultaat is zeer duidelijk in overeenstemming met de gegevens van ons enquête-onderzoek.

Het verschil is statistisch significant hetgeen goed overeenkomt met het feit, dat de matrijs-analyse bij dit verband geen restricties heeft aangebracht ($p < 0,001$).

13. Geboortegebied van de echtgenote

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor bij hen, die gehuwd zijn met een buiten Zeeland geboren vrouw.

Matrijs-restrikties: Geen.

Resultaat na-onderzoek:

		Abs.	%	
Vrouw geboren buiten Zeeland	Groep A (1955)	47	18.5	N = 254
	Groep B (1958)	6	46.2	N = 13

Evenals dit het geval was bij het geboortegebied van de man (12) blijkt dat inderdaad onder de vertrokkenen de mannen die gehuwd waren met een buiten Zeeland geboren vrouw, sterk overgerepresenteerd zijn.

Dit resultaat is geheel in overeenstemming met de uitkomst van het enquête-onderzoek. Het verschil tussen de percentages is statistisch significant ($p < 0,01$). Er waren geen matrijs-restrikties.

14. Leven in de woongemeente prettig? ⁴⁾

Aard van het verband: Minder migratie-animo onder hen, die het leven in de woongemeente prettig zeiden te vinden.

Matrijs-restrikties: Geen.

Resultaat van het na-onderzoek:

		Abs.	%	
Leven in de gemeente prettig	Groep A (1955)	363	67.0	N = 541
	Groep B (1958)	10	43.5	N = 23

Ook hier blijkt het resultaat van het na-onderzoek overeen te komen met de gegevens uit de enquête.

Onder de vertrokkenen komen relatief weinig personen voor die het leven in de woongemeente in 1955 prettig zeiden te vinden.

Het verschil is zo groot, dat het statistisch significant is ($p < 0,05$).

Dit laatste komt weer overeen met het feit, dat de matrijs-analyse geen restrikties bij het verband aangebracht heeft.

15. Voldoende ontspanningsmogelijkheden?

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor bij hen, die onvoldoende ontspanningsmogelijkheden in de streek aanwezig achten.

Matrijs-restrikties: Dit verband is niet aanwezig onder hen die in de provincie Zeeland minder promotie-mogelijkheden zien.

⁴⁾ Hoewel de zelfstandigheid van deze variabele en die van de no. 16, 17 en 18 door de scalogram-analyse is aangevochten, geven wij hier volledigheidshalve de vergelijking met de resultaten van het na-onderzoek.

Resultaat van het na-onderzoek.

a. Verband:

		Abs.	%	
Onvoldoende ontspannings- mogelijkheden	Groep A (1955)	220	40.6	N = 542
	Groep B (1958)	7	30.4	N = 23

Het resultaat van het na-onderzoek komt in het geheel *niet* overeen met het vastgestelde verband tussen migratie-animo en ontevredenheid over de mogelijkheden voor ontspanning. Het tegendeel is eerder het geval.

Dit suggereert dat de door de matrijs-analyse aangebrachte restrictie zeer „werkzaam” is geweest. Wij zullen dit hieronder nader bezien.

b. Matrijs-restrictie.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Onvoldoende ontspannings- mogelijkheden	In Zeeland minder promotie mogelijk	143	46.6	6	33.3
	In Zeeland niet minder promotie mogelijk	77	32.8	1	— *)

*) Totale sub-groep omvat slechts vijf personen.

De matrijs-restrictie vinden wij inderdaad terug in het na-onderzoek. Onder de vertrokkenen, die minder promotie-mogelijkheden in Zeeland zagen, vinden wij geen overrepresentatie van ontevreden en over de ontspanningsmogelijkheden.

Daar 18 van de 23 (78.3%) vertrokkenen in 1955 de mening uitspraken dat er in Zeeland voor hen minder mogelijkheden waren om vooruit te komen is deze restrictie kwantitatief zeer belangrijk. Dit maakt het resultaat onder a. zeer plausibel.

16. Mensen in Zeeland prettig?

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor onder hen die de Zeeuwen minder prettig vinden om mee om te gaan.

Matrijs-restricties: Geen.

Resultaat van het na-onderzoek:

		Abs.	%	
Mensen in Zeeland minder prettig om mee om te gaan	Groep A (1955)	114	21.1	N = 541
	Groep B (1958)	12	52.2	N = 23

Ook dit resultaat is geheel in overeenstemming met de analyse van de enquête-gegevens. Het verschil is zo groot, dat het statistisch zeer significant is, hetgeen weer overeen komt met het feit dat de matrijs-analyse geen restricties bij het oorspronkelijke verband heeft aangebracht ($p < 0,001$).

17. Mogelijkheden om vooruit te kunnen komen in Zeeland

Aard van het verband: migratie-animo komt vaker voor onder hen die minder mogelijkheden zien om vooruit te komen in Zeeland.

Matrijs-restriktie: Geen.

Resultaat van het na-onderzoek:

	Abs.	%		
Minder mogelijkheden om vooruit te komen	Groep A (1955)	308	56.7	N = 543
	Groep B (1958)	18	78.3	N = 23

Het na-onderzoek is geheel in overeenstemming met de gekonstateerde samenhang in het enquête-onderzoek. Het verschil is significant, hetgeen weer kongruent is met het feit, dat er bij dit verband geen matrijs-restricties bleken voor te komen ($p < 0,05$).

18. Leven in Zeeland duur?

Aard van het verband: Migratie-animo komt vaker voor bij hen, die het leven in Zeeland duurder vinden.

Matrijs-restriktie: Niet onder hen, die na het L.O. een andere dan technische opleiding volgden.

Resultaat van het na-onderzoek:

a. Verband:

	Abs.	%		
Leven in Zeeland duurder	Groep A (1955)	151	27.9	N = 542
	Groep B (1958)	9	39.1	N = 23

Inderdaad blijken onder de vertrokkenen meer personen voor te komen, die het leven in Zeeland in 1955 duurder vonden dan elders.

Het verschil bedraagt $39.1 - 27.9 = 11.2\%$ en is niet groot genoeg om statistisch significant te zijn.

b. Matrijs-restriktie.

Deze restrictie kan in ons na-onderzoek niet van betekenis zijn ge-

weest. Zoals wij reeds zagen bevond zich onder de vertrokkenen niemand die na het L.O. een andere dan technische opleiding had genoten.

19. Tevreden met huisvesting?

Aard van het verband: Migratie-animo komt minder vaak voor indien men tevreden is met de huisvesting.

Matrijs-restrikties: Dit verband werd niet gevonden bij personen onder 21 jaar.

Resultaat van het na-onderzoek:

a. Verband:

		Abs.	%	
Tevreden met huisvesting	Groep A (1955)	393	72.3	N = 543
	Groep B (1958)	15	65.2	N = 23

Onder de vertrokkenen komen relatief minder personen voor die in 1955 hadden geantwoord tevreden te zijn met de huisvesting.

Het verschil tussen beide groepen is niet groot en niet statistisch significant.

Wij verwachten daarom dat de matrijs-restriktie hier invloed heeft uitgeoefend.

b. Matrijs-restriktie.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Tevreden met huisvesting	16—20 jaar	118	83.1	7	100.0
	21—35 jaar	274	68.6	8	50.0

Op overtuigende wijze wordt de gevonden matrijs-restriktie in het na-onderzoek gedemonstreerd. Het verband tussen tevredenheid met de huisvesting en de migratie-animo ziet men niet opgaan in de groep 16—20-jarigen en wel voor de overige leeftijdsgroepen.⁵⁾

Aan de hand van dit resultaat is het kleine verschil tussen de groepen onder a verklaarbaar.

20. Plezier in het werk

Aard van het verband: Migratie-animo komt minder vaak voor bij hen, die plezier in het werk zeiden te hebben.

⁵⁾ De jaren die verliepen tussen het enquête-onderzoek en het na-onderzoek kunnen hier storend gewerkt hebben.

Matrijs-restrikties:

1. Dit verband werd niet gevonden bij de groep overige arbeiders.
2. Dit verband werd niet gevonden op het platteland.
3. Dit verband werd niet gevonden onder hen, die het leven in de woongemeente prettig vonden.

Resultaat van het na-onderzoek:

a. Verband:

		Abs.	%	
Plezier in het werk	Groep A (1955)	444	86.0	N = 516
	Groep B (1958)	19	86.4	N = 22

Uit het na-onderzoek komt het gesignaleerde verband tussen migratie-animo en plezier in het werk *niet* naar voren.

Op grond van het drietal matrijs-restrikties viel dit ook wel te verwachten.

Wij zullen hierna onderzoeken of deze restrikties zich ook in het na-onderzoek hebben gemanifesteerd.

b. Matrijs-restriktie 1: Niet bij de groep overige arbeiders.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Plezier in het werk	industrie-arb.	102	71.8	6	66.7
	overige arb.	341	91.4	13	100.0

Geheel in overeenstemming met de gekonstateerde matrijsbeperking vinden wij onder de vertrokkenen *niet* relatief minder personen die plezier in het werk hadden onder de overige arbeiders en *wel* onder de industrie-arbeiders.

Matrijs-restriktie 2: Niet op het platteland.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Plezier in het werk	Platteland	271	88.6	10	100.0
	Steden	174	82.5	10	76.9

Ook de tweede matrijsbeperking bij het verband tussen plezier in het werk en migratie-animo vinden wij terug in de resultaten van het na-onderzoek.

Mensen die plezier in het werk hebben en afkomstig zijn uit de steden vinden wij ondervertegenwoordigd onder de vertrokkenen. Dit geldt echter niet voor hen die van het platteland komen.

Matrijs-restriktie 3: Niet, indien men de woongemeente prettig vond.

		Groep A (1955)		Groep B (1958)	
		Abs.	%	Abs.	%
Plezier in het werk	woongemeente prettig	305	89.1	10	100.0
	woongemeente niet prettig	139	80.3	9	66.7

Ook de derde matrijs-restriktie bij het gekonstateerde verband tussen plezier in het werk en migratie-animo komt voor de dag in de resultaten van het na-onderzoek. Slechts onder de groep, die de woongemeente niet prettig zei te vinden constateren wij een ondervertegenwoordiging van hen die plezier in het werk zeiden te hebben.

Het is, gelet op de invloed van deze drie restrikties, geheel in overeenstemming met de verwachting op grond van onze enquête-analyse dat wij het onder a) gekonstateerde verband tussen plezier in het werk en migratie-animo niet in het na-onderzoek terugvonden.

Hiermee zijn wij aan het einde gekomen van de onder b2 gestelde vraag. Wij vermelden nog, dat wij ter komplementering van dit reeds uitvoerige antwoord op deze vraag, nog de *tegenproef* hebben genomen.

In de hoofdstukken V en VI bleek, dat een aantal variabelen *niet* met de neiging om te vertrekken uit de provincie Zeeland bleek samen te hangen.

Dit waren respectievelijk: de bezoeksrelaties (V, h.), tijdelijk verblijf buiten de provincie (V, j.), reeds vertrokken relaties (V, k.), angst voor „het water” (VI, s.), animo voor industrie-arbeid (VI, v.) en oordeel over de woningschaarste in Zeeland (VI, y).

Overeenkomstig deze konstateringen verwachtten wij nu dat in het na-onderzoek zou blijken dat deze variabelen geen duidelijke rol hadden gespeeld in het migratie-proces.

Bij deze tegenproef bleek inderdaad dat geen enkele van deze variabelen bij de vertrokkenen over- of ondervertegenwoordigd was.

Overzien wij het resultaat van de vergelijking van de gegevens uit ons enquête-onderzoek en die uit het na-onderzoek dan mogen wij o.i. spre-

ken van een frappante overeenkomst tussen de resultaten van beide onderzoeken.

Een dergelijke overeenkomst maakt o.i. duidelijk dat onze benadering van de migratie met een onderzoek naar de animo voor migratie tot zeer aantrekkelijke resultaten kan leiden.

Bovendien merken wij op, dat deze overeenkomst tussen de resultaten van onze analyse en de gegevens uit het na-onderzoek bewijst dat onze methode van analyse (vaststellen van verbanden en matrijs-analyse) eveneens in hoge mate adequaat is gebleken. Wij hanteren hiermee een scherp analytisch instrument.

ad 3. *Richting en intensiteit van de houding t.o.v. de streek en feitelijke migratie*

De derde vraag, die wij in dit hoofdstuk beantwoorden heeft betrekking op de door ons in het vorige hoofdstuk gevonden schaal van het Guttman-type.

Kunnen uit het na-onderzoek gegevens worden gevonden, die aanemelijk maken dat naarmate men een meer negatieve houding inneemt tegenover de streek men gemakkelijker tot migratie komt?

Wij zullen deze vraag op een drietal wijzen benaderen.

a. *Vergelijking van de gemiddelde scores*

In de eerste plaats zal dan aangetoond moeten worden dat de vertrokkenen een hogere gemiddelde ontevredenheids-score op de schaal hadden dan het gemiddelde van de hele groep geënquêteerden.

Om dit na te gaan moesten de verschillende respondenten worden gerangschikt op de in het vorige hoofdstuk beschreven schaal.

De scoring van de „goede” antwoord-patronen leverde hierbij geen moeilijkheden op. Wèl echter die van de foute patronen. Wij kozen voor de scoring van de respondenten met een inkonsistent antwoordpatroon de Cornell-techniek. Deze bestaat hierin, dat elk negatief (of positief) antwoord een punt krijgt, ongeacht de relatieve positie van dit antwoord in de schaal.

Wij kenden de respondenten zodanig punten toe, dat een hoog aantal punten overeenkwam met een sterk negatieve houding t.o.v. het verblijf in de streek.

Voor het berekenen van de gemiddelde score van de 544 ondervraagden pasten wij een benadering toe. Wij berekenden deze voor de 75 respondenten, die a-select uit de 544 waren getrokken, ten behoeve van de scalogram-analyse.

De gemiddelde ontevredenheids-score voor deze 75 bleek 2.92 te bedragen. Voor de vertrokkenen bedroeg dit gemiddelde 3.78. Dit is dus inderdaad hoger dan het gemiddelde van de groep van 75.

b. Vergelijking van de frekwentie-verdelingen van de scores op de schaal

Veel sprekender dan de vergelijking van de gemiddelde score van de steekproefgroep (75) en die van de groep uit de provincie vertrokkenen, is een vergelijking van de (relatieve) frekwentie waarin in beide groepen personen met een bepaalde score werden aangetroffen.

Verwacht mocht worden, dat er onder de gemigreerden relatief weinig personen voorkomen, die in 1955 een lage positie op onze schaal innamen en dat onder hen relatief velen zijn, die een zeer hoge score hebben.

Teneinde dit na te gaan, vergeleken wij de frekwentie-verdeling van de scores in beide groepen.

TABEL II Frekwentie-verdeling van de scores op de schaal van de twee groepen

Score	Steekproefgroep (75) aantal personen met een bepaalde score		Vertrokkenen (23) aantal personen met een bepaalde score	
	Abs.	%	Abs.	%
0	4	5.3	0	0.0
1	9	12.0	1	4.3
2	16	21.3	2	8.7
3	20	26.7	6	26.1
4	12	16.0	6	26.1
5	14	18.7	8	34.8
Totaal	75	100.0	23	100.0

Men ziet hoe de hierboven geformuleerde verwachting in de bovenstaande tabel wordt bevestigd.

Onder de vertrokkenen komen relatief veel minder personen voor met een score van 0, 1 en 2 dan in de steekproefgroep terwijl er veel meer voorkomen met een score van 4 en 5. Bij de score 3 ziet men een ongeveer gelijke relatieve frekwentie in beide groepen.

De gedachte dringt zich op dat bij deze positie op onze schaal ongeveer het nulpunt zal liggen. De scores 0, 1 en 2 zouden dan wijzen op een overheersen van de tevredenheid t.a.v. het woongebied terwijl de scores 4 en 5 wijzen op het domineren van de ontevredenheid.

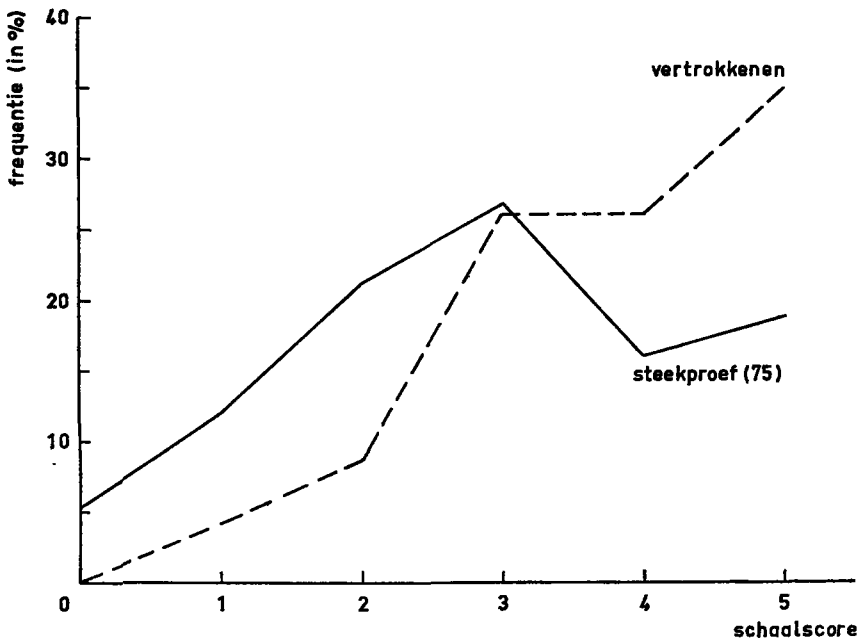
Wij kunnen hier op de ingewikkelde en omstrede materie van het bestaan en de bepaling van het nulpunt van een schaal niet verder ingaan.

De reeds in de voorgaande tabel gekonstateerde ondervertegenwoordiging onder de vertrokkenen van personen met een lage score op de schaal en de oververtegenwoordiging van personen met een hoge score wordt nog eens duidelijk weergegeven in de grafische voorstelling op de volgende pagina.

c. Hoogte van de score en het tijdsverloop tussen enquête en vertrek

Tenslotte stellen wij de vraag naar de betekenis van de door de schaal gemeten attitude nog op geheel andere wijze aan de orde, waarbij het

Figuur I. Relatieve frekwenties van scores op de schaal in twee groepen.

accent valt op de *intensiteit* van de door deze schaal gemeten houding tegenover de streek.

Wanneer deze schaal inderdaad een beeld geeft van een positieve of negatieve houding t.a.v. het woongebied, mag men aannemen dat zij, die op deze schaal de meest negatieve posities innemen, de grootste bereidheid⁹⁾ of zelfs gemotiveerdheid bezitten om uit het woongebied te vertrekken. Eventuele weerstanden om de provincie te verlaten zullen gemakkelijk overwonnen worden. Zij zullen de neiging hebben sterk te letten op elke kans die zich voordoet en deze met beide handen aangrijpen.

Voor degenen, die zeer tevreden zijn met het woongebied is deze motivering niet aanwezig waardoor de weerstanden om de streek te verlaten bij hen veel groter zijn. Deze categorie zal slechts tot verhuizing komen

⁹⁾ Hier komt het element van de bereidheid tot handelen naar voren, dat in de meeste definities van het begrip attitude aanwezig is. Zie b.v. de klassieke omschrijving van G. W. Allport: „An attitude is a mental and neural *state of readiness*, organized through experience, exerting a directive or dynamic influence upon the individual's response to all objects and situations with which it is related”. (Curserivering van ons. C.B.)

G. W. Allport: Attitudes. In: C. M. Murchison (ed.): Handbook of social psychology. Worcester, 1935, pp. 798-844.

indien zich voor hen elders waarlijk zeer goede kansen voordoen.

Wij brengen nu deze motivering tot vertrek, het letten op en het aangrijpen van kansen en het overwinnen van weerstanden tegen migratie-animo in verband met de tijdsduur die bij de vertrokkenen verliep tussen de enquête (medio 1955) en de datum van de verhuizing naar een plaats buiten de provincie.

Wij veronderstellen nl. dat deze tijdsduur korter is naarmate men blijkens de positie op de schaal een meer negatieve houding t.o.v. de streek innam. 7)

Deze veronderstelling viel vrij eenvoudig te toetsen. Wij gingen na hoeveel personen in elk van de 14 kwartalen na 30 juni 1955 en tot eind 1958 waren vertrokken en berekenden de gemiddelde (on)tevredenheids-score voor deze vertrokkenen in elk kwartaal. De resultaten zijn hieronder in een tabel samengevat.

TABEL III Aantallen vertrokkenen uit Zeeland en hun gemiddelde score op de schaal *) per periode van vertrek

Kwartalen na 30 juni 1955	Aantallen vertrokkenen	Gemiddelde score
3e kwartaal 1954	1	5
4e kwartaal 1955	2	4½
1e kwartaal 1956	1	5
2e kwartaal 1956	1	4
3e kwartaal 1956	1	5
4e kwartaal 1956	1	4
1e kwartaal 1957	4	4
2e kwartaal 1957	1	2
3e kwartaal 1957	2	3½
4e kwartaal 1957	2	4
1e kwartaal 1958	2	3½
2e kwartaal 1958	1	1
3e kwartaal 1958	2	3
4e kwartaal 1958	2	3½

*) Naarmate de score hoger is wordt de houding t.o.v. de streek meer negatief.

Vervolgens berekenden wij de rangkorrelatie-coëfficiënt van Spearman tussen de gemiddelde score uit de tabel en de tijdsduur en kwartalen na 30 juni 1955.

Deze leverde op een waarde van:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2-1)} = 1 - \frac{6.850}{14(14^2-1)} = -0.80$$

De negatieve korrelatie-coëfficiënt is in overeenstemming met onze veronderstelling; naarmate iemands score op de ontevredenheid-schaal hoger

7) Wij danken deze suggestie aan een gesprek met de heer J. Winkler Prins te Amsterdam.

was verliep er, globaal gezien minder tijd tussen de enquête en het vertrek uit Zeeland.

De korrelatie-koëfficiënt is zo hoog dat hij bij de gegeven aantallen waarnemingen zeer significant is ($p < 0.01$).

Deze significantie blijft bewaard indien men de ρ corrigeert voor het voorkomen van gelijke waarnemingen (de zgn. „ties”).

Ook uit deze uitkomst blijkt o.i. dat wij met behulp van de gekonstaterde schaal tot resultaten komen, die zeer duidelijk wijzen op het belang van de houding t.o.v. de streek voor het proces van migratie. Deze houding viel met behulp van de schaal naar richting en intensiteit vast te stellen.

HOOFDSTUK IX. THEORIE DER MIGRATIE, EEN POGING TOT INTERPRETATIE VAN GEVONDEN SAMENHANGEN

In dit hoofdstuk zullen wij trachten de in ons onderzoek vastgestelde samenhangen te interpreteren. Behalve de uitkomsten van ons eigen onderzoek zullen ook de resultaten van andere studies hier ter sprake komen.

Gelet op de aard van onze hypothesen-vorming zal onze verklaring een voorlopig karakter dragen. Zie hiervoor Hoofdstuk III.

A. THEORIE

Alvorens wij ons wenden tot onze onderzoek-resultaten, willen wij trachten te komen tot het aanbrengen van een theoretisch kader voor de verklaring van het verschijnsel migratie.

1. *De noodzaak van een twee-polige theorie*

Elke theorie-vorming over de migratie zal moeten uitgaan van de beide polen van de migratie-situatie n.l. het oorspronkelijke woongebied enerzijds en het „elders” anderzijds.

De migratie-beslissing is een keuze-beslissing waarbij een afweging plaatsvindt van het „hier” tegenover het „elders” of van het beeld van de mogelijkheden elders. ¹⁾

De noodzakelijkheid om deze beide polen in beschouwing te nemen schijnt zeer voor de hand te liggen. Toch ontmoet men telkens theorieën of aanzetten tot theorievorming die migratie trachten te verklaren van uit slechts één van de beide polen. Meestal is men hierbij een belangrijk waarheidselement op het spoor, doch de theorie schiet tekort wanneer men hem tracht toe te passen op de grote diversiteit van migratie-situaties, die zich in de werkelijkheid voordoen.

Als voorbeeld van een zodanige — overigens weinig uitgewerkte — theorie kiezen wij die van Eisenstadt. Deze merkt op dat elke migratie voortkomt uit een gevoel van „inadequaatheid” en frustratie in het oorspronkelijke woongebied ²⁾.

Hij onderscheidt hierbij:

- a. fysieke bedreiging
- b. economische frustratie

¹⁾ Zie voor de nadruk op deze keuzebeslissing ook In 't Veld-Langeveld a.w. p. 135.

H. C. J. Duyker in het voorwoord van de studie van Frijda, a.w. p. IX.

²⁾ Eisenstadt a.w. p. 3.

- c. frustratie van de behoefte aan solidariteit
- d. frustratie in het streven naar de realisering van een bepaalde levensstijl.

Hierdoor ontstaat de wens om de streek te verlaten.

De andere pool, het „elders”, komt bij hem slechts aan bod als „the objective opportunity that makes possible to realize the aspiration to migrate”.³⁾

Inderdaad kan men met behulp van deze theorie een bepaald type migratie verklaren. Hij laat ons echter in de steek wanneer wij ons wenden tot andere typen, zoals wij hieronder zullen aantonen.

Een voorbeeld van een theorie die slechts oog heeft voor de andere pool, het elders, is de theorie van Stouffer, die wij in hoofdstuk II uitvoerig bespraken.

Deze theorie gaat uit van het feit dát men migreert, dát men „opportunities” heeft en prediceert dan welke „opportunities” door de verschillende migraties worden gekozen.

Hij zegt ons echter niets over de vraag *wie* tot migratie overgaan. Hij kan dit ook niet doen omdat de theorie niet de andere pool, de oorspronkelijke samenleving, in de analyse betreft.

2. Een viertal migratie-situaties

Er bestaat een neiging in de beschouwingen over migratie uit te gaan van één bepaalde migratie-situatie. Men stelt het dan ongeveer zó, dat de migrant niet tevreden is over zijn huidige woonplaats, dat hij elders betere kansen ziet en dus migreert.

In feite is deze migratie-situatie slechts één van de vele mogelijke. Wij zullen er hieronder een viertal onderscheiden.

Neemt men de beide migratie-polen in beschouwing en geeft men iemand's gunstige of ongunstige houding ten opzichte van de oorspronkelijke woonplaats en tegenover de eventuele mogelijkheden elders weer met een + of -⁴⁾ dan ontstaan de volgende typen.

TABEL I Migratie-typen

Type	Hier	Elders
Type I	+	-
Type II } Type III }	+	+
Type IV	-	+

Wanneer wij afzien van de niet zelden voorkomende belemmeringen om naar elders te vertrekken, (IJzeren gordijn, strenge immigratie-beper-

³⁾ idem, p. 3.

⁴⁾ Wij zien af van de overigens reële mogelijkheden van een neutrale houding tegenover de huidige woonstreek of tegenover de elders zich voordoende mogelijkheid.

kingen etc.) en ook van migratie onder dwang (verbanning, deportatie)⁵⁾ dan zal er bij Type I geen sprake zijn van migratie, terwijl wij bij Type IV een uitgesproken migratie-animo kunnen verwachten.

Type II en III geven meer labiele situaties te zien. Bij II gaat de keuze tussen twee aantrekkelijke mogelijkheden, terwijl in Type III de keuze valt tussen twee weinig aantrekkelijke situaties.

De vraag of in de typen II en III migratie zal voorkomen is afhankelijk van de grootte-verhouding van de twee gelijke tekens in elk type.

In dit schema komt het verschil in sterkte van de migratie-animo duidelijk naar voren.

Men treft personen aan die in het geheel niet willen vertrekken (I). Daarnaast ontmoet men de weifelenden, de weinig enthousiasten, en wel in twee varianten (II en III) en tenslotte degenen, die een grote animo aan de dag leggen om de woonplaats te verlaten. Wij hebben deze gradatie in de migratie-animo in ons eigen onderzoek duidelijk gekonstateerd (zie de in hoofdstuk VII gekonstateerde schaal).

Ook Frijda kon konkluderen tot een verschillende intensiteit van de migratie-animo. Hij konstateert: „de graduele aard van de emigratie-konstellatie: Bij emigranten sterk aanwezig, bij emigratie-gezinden zwakker, bij spelers met de gedachte aan emigratie nog zwakker en bij overtuigde niet-emigranten het zwakst of niet-aanwezig”.⁶⁾

Een migratie-theorie zal o.i. een zodanig bereik moeten hebben, dat de vier genoemde typen hiermee kunnen worden verklaard.

Het is duidelijk dat dit niet het geval is voor de theorie van Eisenstadt. Deze frustratie-theorie schiet bv. tekort bij de verklaring van het vertrek van iemand, die zeer sterke bindingen heeft aan zijn woonplaats of -streek, die met grote moeite sterke banden losmaakt en tenslotte besluit een elders aangeboden, zeer goede post te accepteren (Type II). De theorie schiet eveneens tekort bij de verklaring van het feit dat zeer gefrustreerde personen soms *niet* tot migratie komen. Dit doet zich voor wanneer zij elders geen meer aantrekkelijke mogelijkheden zien (Type III).

Het moge in het algemeen juist zijn dat migratie waarschijnlijker wordt naarmate de houding t.o.v. het woongebied negatiever wordt. De mogelijkheid van vertrek uit een gebied waartegenover men een positieve instelling heeft en het blijven in een gebied waartegenover men een negatieve instelling heeft, kan niet worden uitgesloten.

Deze beide mogelijkheden worden slechts doorzichtig, wanneer men ook de mogelijkheden elders in het geding brengt.

Na de onderscheiding van de vier migratiesituaties zullen wij achtereen-

⁵⁾ Zie voor een bespreking van de vrijwilligheid van migratie: Ellemers, t.a.p p. 178 e.v.

⁶⁾ Frijda, a.w. p. 90.

volgens stilstaan bij de betekenis van de *binding* aan het *oorspronkelijke woongebied* (a), bij de betekenis van de *informatie* over de *mogelijkheden elders* (b) en tenslotte bij het *vergelijkingsproces* tussen het hier en elders (c).

Wij gaan er daarbij vanuit, dat de binding aan een woongebied toeneemt naarmate de houding hiertegenover positiever is, terwijl de aantrekkingskracht van het „elders” toeneemt naarmate het oordeel over de mogelijkheden ginds gunstiger wordt.

a. *De binding aan het oorspronkelijke woongebied*

Wanneer wij bedenken op hoeveel manieren en op hoeveel niveaus binding met een woongebied kan ontstaan (werk, bedrijf, familie, huwelijk, verenigingen, vrienden en kennissen, ontspanningsmogelijkheden, taal etc.) is men niet al te zeer verbaasd wanneer men constateert dat op de vraag naar de oorzaak hiervan verschillende antwoorden zijn gegeven.

Wanneer wij ons beperken tot de meer (sociaal-) psychologische theorieën dan is het o.i. mogelijk de antwoorden op de vraag waarom sommigen wel en anderen niet gebonden blijken aan hun woongebied in een viertal categorieën in te delen.

Deze antwoorden en theorieën liggen niet alle in het zelfde vlak. Zij sluiten elkaar dan ook niet uit en kunnen elkaar zeer goed aanvullen.

Deze vier groepen theorieën zijn de volgende:

1. theorieën over individuele persoonlijkheidskenmerken;
2. theorieën over kenmerken van groepen;
3. „groepsdynamische” theorieën;
4. overige psycho-dynamische theorieën.

Wij zullen deze achtereenvolgens nader bezien.

ad. 1. *Individuele persoonlijkheidskenmerken*

Deze theorieën leggen een verband tussen de binding aan het woongebied, resp. de belangstelling voor andere streken en individueel-psychische kenmerken. Wij wijzen op de veronderstelling van Heymans en Wiersma, dat sekundairen zouden blijken meer gehecht te zijn aan hun woongebied en geboortegebied dan primairen.

Ook de door Ter Veen verdedigde theorie dat onder migranten relatief veel flinken, energieke en intelligenten worden aangetroffen, valt in deze categorie. In het eerste hoofdstuk vermeldden wij enkele studies die eveneens een dergelijk verband trachtten te constateren. Zo bracht Martinson migratie in verband met sociale agressie en persoonlijke aanpassing. Kai van Fieandt onderzocht intelligentie-verschillen tussen migranten en niet-migranten. Met dit verband heeft ten onzent Hofstee zich uitvoerig bezig gehouden. 7)

Overziet men het onderzoek naar het verband tussen migratie en indivi-

7) E. W. Hofstee: t.a.p. Zie ook hoofdstuk I.

duale persoonlijkheidskenmerken dan moet men konkluderen dat nog zeer weinig duidelijk en betrouwbaar materiaal voorhanden is. Wanneer dit wel aanwezig is zijn de konklusies, die hieruit getrokken zijn, zeer aanvechtbaar, zoals bv. in de reeds genoemde studie van Martinson.

Deze konklusie betekent niet een ontkenning van het gezochte verband.

Wij houden uitdrukkelijk de mogelijkheid open dat bepaalde persoonlijkheidseigenschappen een migratiebevorderende en andere een migratiebelemmerende invloed hebben. Het lijkt ons bijv. zeer waarschijnlijk dat afhankelijke, passieve, introverte figuren moeilijk tot migratie kunnen besluiten.

Het onderzoek hiernaar zal o.i. echter slechts dan vruchtbare resultaten kunnen afwerpen wanneer men in staat is a) bepaalde „eigenschappen” betrouwbaar vast te stellen en b) personen met elkaar te vergelijken, die zoveel mogelijk in een gelijke situatie verkeren en die zoveel mogelijk gelijke kansen elders krijgen aangeboden.

In ons onderzoek dat een sociaal-psychologisch karakter droeg hebben wij ons met deze individuele psychische kenmerken niet bezig gehouden.

ad 2) *Theorieën over groepskenmerken*

De theorieën uit deze categorie leggen een verband tussen socio-kulturele kenmerken van een groep en de persoonlijkheid, het karakter, van de leden van deze groep.

De studie van dit verband is sterk gestimuleerd door beoefenaars van de kulturele anthropologie ⁸⁾, die hierbij spoedig steun ontvingen van enkele psychiaters. De laatsten waren overwegend sterk door Freud beïnvloed, al gaven zij bijna allen blijk van een kritische instelling tegenover de psycho-analytische denkwijze. ⁹⁾

Het bedoelde verband is op verschillende wijzen aangeduid. Sommigen spreken over cultuur en persoonlijkheid, zoals Benedict en Kardiner, anderen over cultuur en karakter ¹⁰⁾, weer anderen over karakter en sociale structuur ¹¹⁾, terwijl tenslotte een aantal auteurs eenvoudig spreekt over het sociale karakter ¹²⁾ of over het groeps- of volkskarakter ¹³⁾.

⁸⁾ M. Mead: *Sex and temperament in three primitive societies*. Londen 1935.

R. Linton: *The cultural background of personality*. New York 1945.

R. Benedict: *Patterns of culture*. Mentor Books. New York 1949.

⁹⁾ K. Horney: *The neurotic personality of our time*. Londen 1937.

A. Kardiner: *The individual and his society*. New York 1939.

E. Fromm: *Escape from freedom*. New York 1941.

¹⁰⁾ Zo b.v. de Nederlandse vertalers van Riesman's boek: „*The lonely crowd*” die als ondertitel kozen: „*Over cultuur en karakter in de moderne samenleving*”.

¹¹⁾ H. Gerth, C. Wright Mills: *Characters and social structure*. Londen 1954.

¹²⁾ D. Riesman: *The lonely crowd*, Anchor Book. New York 1950.

¹³⁾ Voor een uitstekend overzicht, zie: A. Inkeles, D. Levinson: „*National character*” in: G. Lindzey: *A handbook of social psychology*. 1954.

Zie ook: J. A. A. van Leent: *Sociale psychologie in drie dimensies*. Utrecht 1961. pp. 103-121.

Ten onzent is de gedachte van de samenhang tussen cultuur en persoonlijkheid sterk beklemtoond door Van den Berg. Deze gaat uit van het postulaat van de veranderlijkheid van de mens i.v.m. zijn wisselende historische situatie. Hij pleit daarom, in navolging van K. Mannheim, voor een historische psychologie. ¹⁴⁾

Ook in ons land verschenen van sociologische en psychologische zijde enkele artikelen over groepsverschillen, vooral over verschillen tussen Rooms-Katholieken en Protestanten. ¹⁵⁾

Wij kunnen hier op de interessante ontwikkeling van de studie op dit terrein van onderzoek niet ingaan. Wèl zouden wij nog een onderscheid willen aanbrengen in de verschillende theorieën.

De studie van de verhouding van mens en groep vindt overwegend plaats binnen de driehoek: samenleving, cultuur en persoonlijkheid. ¹⁶⁾

Men treft nu theorieën aan over de persoonlijkheidsvorming, die vooral de nadruk leggen op de *kultuur*, en theorieën die het accent leggen op de *samenleving*, de *sociale structuur* ¹⁷⁾.

De laatste zijn aanzienlijk schaarser dan de eersten.

Voor ons is van belang dat deze theorieën in verband zijn gebracht met migratie.

Een voorbeeld van de eerste is de bekende theorie van Weber over de invloed van het Calvinisme op het ontstaan van het kapitalisme. Grote ondernemingslust, individualisme en rationalisme zijn eigenschappen die migratie zouden bevorderen.

Ten onzent heeft Van Heek het feit dat onder de Nederlandse emigranten relatief veel Gereformeerden voorkomen o.a. in verband gebracht met hun grote ondernemingslust ¹⁸⁾.

Een voorbeeld van de tweede is de in hoofdstuk V genoemde theorie van Riemer over de persoonlijkheidskenmerken van de stadsbewoners. Bij hem ligt de nadruk op de betekenis van de sociale relaties en de interactie-

¹⁴⁾ J. H. van den Berg: *Metabletica*. Nijkerk 1956.

¹⁵⁾ J. P. Kruyt: *Mentaliteitsverschillen in ons volk in verband met godsdienstige verschillen*. M. en M. 1943, pp. 1-28 en pp. 65-83.

A. Chorus: *Psychologische verschillen tussen Protestanten en Katholieken in Nederland*. Het Gemenebest 1943, pp. 34-57 en pp. 65-89.

J. A. A. van Doorn: *De economische geest te Maastricht*. M. en M. 1947.

¹⁶⁾ P. A. Sorokin. *Society culture and personality*. New York 1947.

¹⁷⁾ Wij erkennen gaarne de nauwe samenhang tussen het sociale en het kulturele. Niettemin vallen zij theoretisch te onderscheiden. Dit onderscheid vormt o.i. ook de grondslag voor het differentiëren tussen de sociale psychologie en de cultuurpsychologie. Fortmann, de enige Nederlandse hoogleraar in de cultuurpsychologie erkent de nauwe samenhang tussen het sociale en kulturele uitdrukkelijk.

Zie: H. M. M. Fortmann: *Wat is er met de mens gebeurd? Over de taak van de vergelijkende cultuurpsychologie*. 1959.

¹⁸⁾ F. v. Heek: *Het geboorteniveau van de Nederlandse Katholieken*. Leiden 1954. p. 152.

Zie ook: G. Kuiper: *Beroep en kerkgenootschap*. M. en M. 1953.

processen. Beide theorieën zullen wij bij de verklaring van migratie tegenkomen.

Tenslotte wijzen wij er nog op dat op het studieterrein van het groeps- en volkskarakter zeer veel speculaties zijn geuit. Hiertegen is terecht door enkele auteurs scherp protest aangetekend ¹⁹⁾. Geen enkele kritikus gaat echter zo ver, dat hij het bestaan van groepsverschillen ontkent.

ad 3) *Groepsdynamische theorieën*

Onder deze zeer algemene term rangschikken wij de vele theorieën over de wisselwerking, de psychische interactieprocessen tussen de leden van een groep.

De studie van deze wederzijdse beïnvloeding is door Lewin betiteld met de term groepsdynamica. Hij vatte hierbij het woord groep ruim op, ruimer dan thans veelal gebeurt nu men de groepsdynamica vaak vereenzelvigd met de studie van de kleine groep.

Bij Lewin gaat het om het psychisch voor elkaar bestaan en de op grond daarvan onderlinge afhankelijkheid van de leden van de groep. ²⁰⁾

Voor ons onderwerp is vooral van belang de in dit kader verrichtte onderzoeken naar de determinanten van de groepskohesie of van de aantrekkingskracht van de groep. Wij veronderstellen dat deze in sterke mate de binding aan het woongebied kunnen bevorderen.

Als voorbeeld van een dergelijke studie noemen wij het reeds eerder besproken experiment van Schachter over de houding van de groep t.a.v. het afwijkende groepslid, de deviant, waarin hij aantoonde dat op iemand die opvattingen huldigt, die door de meerderheid van de groep niet worden gedeeld, sterke pressie wordt uitgeoefend om zijn mening te wijzigen en met die van de meerderheid in overeenstemming te brengen. Gebeurt dit niet dan volgt na kortere of langere tijd psychische exkommunikatie.

Ten onzent is door Hofstee de veronderstelling geopperd dat onder migranten veel devianten zouden voorkomen. ²¹⁾ Ook ons onderzoek geeft steun aan deze theorie zoals wij nog zullen zien.

ad 4. *Overige psychodynamische theorieën*

Deze groep theorieën is minder homogeen. Wij geven als voorbeeld de frustratie-agressie-theorie van Dollard ²²⁾. In deze kategorie behoort de

¹⁹⁾ Zie de scherpe critiek van Eysenck op het werk van G. Gorer. H. J. Eysenck: *Uses and abuses of psychology*. 1953. Vertaling: *Gebruik en misbruik van de psychologie*. Utrecht 1959.

Ook Kuiper waarschuwt tegen het gevaar dat het groepskarakter als sluitstuk gaat fungeren voor het verklaren van verschillen in gedragingen en reaktiewijzen tussen groepen. G. Kuiper: *Opklimmen en dalen in beroep en samenleving*. Assen 1954. pp. 94 e.v.

²⁰⁾ K. Lewin: *Field theory in social science*. New York 1951. pp. 145-148.

²¹⁾ E. W. Hofstee: *Het Oldambt*. Groningen 1938. p. 44.

²²⁾ J. Dollard e.a. *Frustration and aggression*. New Haven 1939.

reeds enkele malen genoemde theorie van Eisenstadt thuis, volgens welke elke migratie zijn oorsprong vindt in frustratie in de oorspronkelijke woonstreek.

De grens met de onder 3 genoemde theorie is niet altijd scherp.

Men kan immers ook door een groep worden gefrustreerd. In dat geval zou men ertoe kunnen besluiten de theorie in de derde groep onder te brengen.

Tot hertoe de verschillende theorieën over het oorspronkelijke woongebied. Hierna komen de mogelijkheden elders ter sprake.

b. *Informatie over alternatieven*

Door informatie wordt de tweede pool van de migratie-situatie binnen de gezichtskring van het individuele gebracht.

De informatie kan op verschillende wijzen worden verstrekt en zij kan een zeer verschillende inhoud hebben.

Wij beperken ons tot enkele opmerkingen over:

1. de ontvanger van de informatie
2. de verstrekker van de informatie
3. de inhoud van de informatie.

Ad 1. *De ontvanger van de informatie*

a. *individuele instelling en selectieve aandacht*

Zij, die zeer negatief zijn ingesteld ten opzichte van het eigen woongebied zullen een grote belangstelling hebben voor nieuws over mogelijkheden elders.

Zij zijn a.h.w. gespits op berichten over alternatieve mogelijkheden buiten de streek (migratietype III en IV). Dit is in veel mindere mate te verwachten voor hen die een positieve instelling hebben tegenover het woongebied (migratietype I en II). Deze kunnen zich zelfs afschermen tegen gunstige berichten over mogelijkheden elders.

b. *sociale horizon*

In 't Veld-Langeveld wijst er op, dat migratiebereidheid een functie is van de verwijdering van de sociale horizon ²³⁾.

Men kan dit toepassen zowel op individuen als op groepen. Zij, die leven in een „ruime” wereld zullen spoediger elders andere mogelijkheden zien dan zij, die, zoals de uitdrukking luidt, „in een klein wereldje” leven.

Oldendorff heeft verband gelegd tussen het sociaal-kulturele milieu en de wijidheid van de sociale horizon. In het „civilisatorisch” klimaat van de stad bestaat een grotere belangstelling voor het andere, het elders. ²⁴⁾

²³⁾ a.w. p. 130.

²⁴⁾ A. Oldendorff. a.w.

Groenman is in zijn Leidse oratie op deze verwijding van grenzen, het uitdijen der werelden en op de vergroting van de menselijke aktie-radius uitvoerig ingegaan. ²⁵⁾

ad 2. *De verstreker van de informatie*

De informatie over het elders kan worden verstrekt door persoonlijk kontakt en via media (krant, aankondigingen, advertenties, arbeidsbureau, brieven).

Naarmate de informatie duidelijker mede het karakter krijgt van een pogen te beïnvloeden, neemt men vaker de persoonlijke kommunikatie te baat.

Hoe dit echter gebeurt, een zeer belangrijk aspekt bij deze informatie is de *betrouwbaarheid* van de informatieverstrekkende persoon of instantie in de ogen van degene die de mededeling ontvangt. Hovland c.s. ²⁶⁾ toonden aan dat de invloed van de informatie toeneemt met het vertrouwen in de personen of instanties die deze informatie verstrekken. Dit aspekt van de informatie lijkt ons van groot belang bij de verklaring van de door Hofstede en Frijda gekonstateerde relatie-emigratie, al mag men hier de konkreetheid en de uitgebreidheid van de informatie over het elders niet verwaarlozen.

In de moderne wervingsmethoden ziet men vrijwel steeds de persoonlijke benadering, de poging vertrouwen te wekken, en het verstrekken van uitgebreide informatie hand in hand gaan (voorlichtingsbijeenkomsten, zittingsdagen, wervingsteams).

Hoe groot de invloed van het persoonlijke kontakt in de arbeidsvoorziening is, bewijzen ook de telkens met „succes” in de eigen woonstreek werkende ronselaars. ²⁷⁾

Ad 3. *Inhoud van de informatie*

Sommige mededelingen op het gebied van arbeidsmogelijkheden elders zijn op zichzelf reeds voldoende om een groot aantal personen in beweging te brengen.

Een goed voorbeeld is de trek naar het goud in Californië na 1848 en naar andere goudgebieden.

Naarmate de inhoud van de informatie zelf minder overtuigend wordt, wordt de motivering belangrijker.

Deze motivering kan soms buiten de onmiddellijke sfeer van de arbeid liggen. Wij volstaan met erop te wijzen dat de migratie naar de nieuwe

²⁵⁾ Sj. Groenman: *Uitdijende werelden*. Assen 1956. pp. 9-11.

²⁶⁾ C. J. Hovland, I. L. Janis, H. H. Kelley: *Communication and persuasion*. New Haven 1953. Hoofdstuk 2.

²⁷⁾ Zie over de invloed van werfagenten van scheepvaartmaatschappijen op de emigratie van de Afscheidenen naar Amerika: Van Hinte a.w. pp. 154 e.v.

industriegebieden ten onzent sterk is gestimuleerd door het aanbieden van woningen. Hierdoor hebben velen de weerstanden overwonnen die hen weerhielden om uit hun oorspronkelijke woongebied te vertrekken.

c. *Vergelijkingsproces tussen het hier en elders*

Zowel uit de dagelijkse ervaring als uit het sociaal-psychologisch onderzoek is bekend, dat de mens zich bij het beoordelen van zichzelf, zijn positie, zijn situatie, zijn prestaties, telkens vergelijkt met andere, hem bekende personen of groepen. Deze anderen vormen als het ware de achtergrond waartegen, het kader waarin het oordeel over zichzelf tot stand komt.

Men kan veronderstellen dat aan deze achtergrond des te meer behoefte bestaat naarmate men minder beschikt over objectieve maatstaven.

Wij geven een aantal voorbeelden uit de literatuur en uit het sociaal-psychologische onderzoek.

Baudet, schrijvend over het deprimerende minderwaardigheidsgevoel onder de landarbeiders in een Frans dorp, merkt op, dat dit is ontstaan omdat zij zich voortdurend vergelijken met de *naast-hogere* groep in het dorp, de industrie-arbeiders.²⁸⁾ Hij citeert in dit verband een uitspraak van Faguet: „On ne souffre réellement que du bonheur des autres”.

Ook Daniels stuitte bij zijn onderzoek op de betekenis van dit vergelijkingsproces. Hij konstateert dat het bij de tevredenheid met het loon niet zozeer gaat om de absolute loonhoogte, doch veel meer om het loon dat men verdient in vergelijking met anderen. Daniels ving hierover de volgende rake opmerking op, die hij in zijn dissertatie doorgeeft: „Goed verdienen is meer verdienen dan je zwager”.²⁹⁾

Na deze beide voorbeelden noemen wij nog enkele studies van het vergelijkingsproces zelf.

Als eerste studie noemen wij die van Hijman, die het begrip referentiegroep introduceerde.³⁰⁾ Deze toonde o.a. aan dat iemands oordeel over zijn eigen status sterk varieert wanneer deze achtereenvolgens wordt vergeleken met verschillende statusgroepen.

Vóór het onderzoek van Hijman hadden Chapman en Volkman reeds aangetoond dat het ambitie-niveau in belangrijke mate mede bepaald wordt door de groep die men als vergelijkingsgroep kiest.³¹⁾

Stouffer e.a. constateerden in een survey-onderzoek onder militairen gedurende de tweede wereldoorlog dat de gehuwden vaker ontevreden waren over het feit dat zij in actieve dienst waren opgeroepen dan ongehuwden.

²⁸⁾ H. Baudet: *Mijn dorp in Frankrijk*. Assen 1955. p. 32.

²⁹⁾ M. J. M. Daniels: a.w. pp. 168, noot 42.

³⁰⁾ H. Hijman: *The psychology of status*. Arch. Psychol. 1942.

³¹⁾ D. W. Chapman, J. Volkman: *A social determinant of the level of aspiration*. J. of Abn. Soc. Psych. 1939. pp. 225-238.

De auteurs verklaarden dit verschijnsel met behulp van het vergelijkingsproces. De gehuwde militairen vergelijken zich òf met de ongehuwde militair, òf met de gehuwde burger. In beide gevallen kwamen zij tot de konklusie dat zij relatief grotere offers moesten brengen. ³²⁾

Dit voorbeeld en enige anderen uit Stouffer's onderzoekingen zijn door Merton en Kitt als uitgangspunt genomen voor een zeer brede uitwerking van de theorie van de referentiegroepen. ³³⁾

Wij gaven deze voorbeelden omdat het ons voorkomt dat het vergelijkingsproces bij de studie van migratieverschijnselen van het grootste belang is. Informatie over omstandigheden van vergelijkbare groepen kan het oordeel over de eigen situatie sterk beïnvloeden.

Alvorens deze stelling nader uit te werken is het noodzakelijk er met Argyle en Olmstedt op te wijzen dat de tot nu toe geformuleerde theorie van de referentiegroepen nog weinig verklarende waarde bezit.

De vraag is immers nog geheel open met *wélke* groep of met *wélke* persoon iemand zich zal vergelijken en waarom hij juist *déze* groep of persoon kiest. ³⁴⁾

Keuze van de referentiegroep

Uit de gegeven voorbeelden en andere studies lijkt ons duidelijk naar voren te komen, dat de mens bij de beoordeling van zichzelf en zijn eigen situatie gebruik maakt van *gelijke of bijna gelijke* mensen of groepen.

Uit de studie van Chapman en Volkmann bleek dat de proefpersonen zich vergeleken met personen of met groepen die zij tot ongeveer dezelfde prestaties in staat achtten.

Hyman vermeldt dat de ondervraagden zich telkens vergeleken met *vrienden en collega's*, terwijl Stouffer de gelijkheid zoekt in de *burgerlijke staat* en het *verblijf in het leger*.

Stern en Keller vermelden als resultaat van een onderzoek naar de keuze van de vergelijkingsgroep, dat de volgende groepen op een vraag naar de levensomstandigheden en ambities het meest spontaan werden genoemd: *klasse (stand?) familie, beroepsgroep, leeftijdsgroep, vrienden en collega's* ³⁵⁾.

³²⁾ S. A. Stouffer e.a. *The American soldier*. Dl. I, Princeton 1949.

³³⁾ R. K. Merton, A. S. Kitt: *Contribution to the theory of reference group behavior*. In: R. K. Merton, P. F. Lazarsfeld: *Continuities in social research*. Glencoe 1950.

³⁴⁾ M. Argyle: *The scientific study of social behaviour*. Londen 1957 p. 105.

M. S. Olmstedt: *The small group*. New York 1959 p. 77.

³⁵⁾ E. Stern en Suzanne Keller: *Spontaneous group reference in France*. *Op. Quart.* 1953. pp. 208-217.

Voor een uitvoerige behandeling van de vraag hoe de keuze van een referentiegroep wordt beïnvloed door de maatschappelijke structuur zie men de uitgebreide en herziene druk van R. K. Merton: *Social theory and social structure*. Glencoe, v.a. 1957.

Festinger heeft het uitgangspunt van de gelijkheid of minimaal verschil bij de keuze van een referentiegroep aanvaard in zijn theorie over sociale vergelijkingsprocessen.³⁶⁾ In deze theorie beperkt hij zich tot vergelijking van opinies en bekwaamheden (abilities).

Zijn derde hypothese in het aangehaalde artikel luidt, dat de neiging zich te vergelijken met andere personen afneemt wanneer het verschil tussen de opinie en bekwaamheid van deze andere(n) en de eigen opinie of bekwaamheid toeneemt.

Wij zijn geneigd deze theorie in het algemeen juist te achten en hem een ruimere strekking toe te kennen dan het vergelijken van opinies en bekwaamheden.

Uit de reeds genoemde voorbeelden en onderzoeken is o.i. duidelijk geworden dat de aspecten waarop de gelijkheid wordt betrokken sterk kunnen verschillen.

Wij ontmoeten reeds: familierelatie, vriendschapsrelatie, kollega-verhouding, gelijke opinie en vaardigheid, burgerlijke stand, afstand, leeftijd en klasse.³⁷⁾

Waar de mens in een gedifferentieerde samenleving simultaan behoort tot, zich kan voegen bij en zich kan refereren aan talloze verschillende groepen en groeperingen, heeft hij een ruime keuze van potentiële referentiegroepen die elk een bepaald kenmerkend aspect van gelijkheid vertegenwoordigen. Niet elke referentiegroep is in een bepaalde situatie of kader relevant.

In een poging deze referentie-theorie op de migratie te betrekken beschouwen wij de aspecten beroep en (uiteraard) afstand, welke o.i. hierbij van groot belang zijn.

Iemand zal zich nu vergelijken met anderen of andere groepen, die t.a.v. deze beide aspecten minimale verschillen t.o.v. zichzelf vertonen. Daar migratie in het algemeen slechts plaatsvindt als men er „beter” van denkt te worden, zal de vergelijking worden voortgezet tot en met de groep die wij de *minimaal-verschillende, naast-hogere* noemen.

Ligt deze naast-hogere groep buiten het eigen woongebied en is deze groep bovendien toegankelijk, dan zal zich een tendentie voordoen om het eigen woongebied te verlaten en zich te voegen bij de naast-hogere groep.

Ligt de naast-hogere groep in het eigen woongebied dan is er weinig animo voor migratie te verwachten.

³⁶⁾ L. Festinger: A theory of social comparison processes. Hum. Rel. 1954. pp. 117-140.

³⁷⁾ Uit Mulder's experimentele onderzoek zijn o.i. aanwijzingen te vinden dat hier ook het aspect van de macht van belang is. Zie: M. Mulder: Groepsstructuur, motivatie en prestatie. Diss. Amsterdam 1958. pp. 111-112, 193.

Beperken wij ons tot de genoemde twee aspecten, beroep en afstand, dan doen zich voor een beoefenaar van een bepaald beroep de volgende vergelijkingsgroepen voor. Wij geven deze naar opklimmend aantal aspectverschillen:

TABEL II

Beroep	Afstand	Aantal aspectverschillen
I eigen beroep	eigen streek	0
{ IIa eigen beroep	andere streek	{ 1
{ IIb ander beroep	eigen streek	{ 1
III ander beroep	andere streek	2

De migratie-animo is gering in de gevallen I en IIb, terwijl een grote migratie-animo valt te verwachten in de gevallen IIa en III.

Als toepassing van deze theorie geven wij de volgende voorbeelden die wij aan ons eigen onderzoek ontleen.

a. *De landarbeiders in Zeeland*

Voor de Zeeuwse landarbeiders vormden de landarbeiders in de eigen streek (I) de groep met de minste verschillen. Deze groep was echter vrij homogeen en kon hierdoor moeilijk de naast-hogere groep worden genoemd.

De groepen met één aspectverschil waren de landarbeiders buiten Zeeland (IIa) en de overige arbeiders in Zeeland (IIb). De eerste groep (IIa) kent in overig Nederland ongeveer gelijke arbeidsvoorwaarden, zodat deze groep evenmin als naast-hogere kan gelden.

Dit is wèl het geval met de tweede groep (IIb).

Verschillende andere arbeidersberoepen in de streek, die bovendien voor landarbeiders voor een deel toegankelijk waren, verkeerden in de ogen van de landarbeiders in een relatief gunstiger positie. Wij noemen vooral de bouwvakarbeiders en de industrie-arbeiders.

Voor de landarbeiders lag de door ons gezochte minimaal-verschillende, naast-hogere groep *in* de streek, zodat onder hen geen grote migratie-animo valt te verwachten. Dit komt overeen met wat wij in ons onderzoek hebben gevonden.

b. *De industrie-arbeiders in Zeeland*

De groep met minimale aspectverschillen is hier de eigen beroepsgroep in de streek (I). Deze bood voor de industrie-arbeiders weinig betere vooruitzichten vanwege de vrij uniforme arbeidsvoorwaarden.

De groepen met één aspectverschil waren de industrie-arbeiders *buiten* Zeeland (IIa) en de overige arbeiders *in* de streek (IIb).

Groep IIa bood, zoals wij reeds hebben vermeld in het vijfde hoofdstuk, op één punt en wel op een zeer gevoelig punt, wel gunstige perspectieven. De kollega's in de eerste-klasse-gemeenten kregen nl. in verband met het stelsel van de gemeenteklassifikatie meer loon uitgekeerd. Men kon industrie-arbeiders in Zeeland dan ook telkens vergelijkingen horen trekken met deze kollega's buiten de streek.

Wat groep IIa betreft, de overige arbeiders in de streek, hiervan vormden eigenlijk slechts de bouwvakarbeiders, vanwege de destijds aan hen betaalde „zwarte” lonen, een positieve vergelijkingsgroep. Deze groep was echter voor de overgrote meerderheid van de geschoolde industrie-arbeiders door hun specifieke opleiding, niet toegankelijk. ³⁸⁾

Voor de industrie-arbeiders lag dus de gezochte referentiegroep *buiten* het eigen woongebied, waardoor onder hen een vrij grote migratie-animo kon worden verwacht.

Het resultaat van ons onderzoek is hiermee geheel in overeenstemming.

B. INTERPRETATIE VAN DE GEVONDEN RESULTATEN

Na deze uitvoerige inleiding zullen wij trachten de resultaten van ons eigen onderzoek te vergelijken met die van andere onderzoeken en de gevonden samenhangen in het hierboven ontworpen theoretische kader onder te brengen.

Wij doen dit zeer beknopt omdat wij reeds in het vijfde en zesde hoofdstuk verschillende malen de redenen hebben aangegeven voor een verondersteld verband tussen migratie-animo en andere variabelen. Het hiernavolgende overzicht wil de gevonden samenhangen slechts meer systematisch en overzichtelijk weergeven. De voornaamste uitgangspunten voor de verklaring zijn de hierboven beschreven drie gezichtspunten nl.

- a. De binding aan het oorspronkelijke woongebied (Hierin onderscheiden wij een viertal theorieën nl. die over individuele persoonlijkheidskenmerken (a_1), over groepskenmerken (a_2), groepsdynamische theorieën (a_3) en overige psychodynamische theorieën (a_4), resp. aan te geven als a_1 , a_2 , a_3 en a_4).
- b. De informatie over het elders.
- c. Het vergelijkingsproces.

Deze gezichtspunten zullen wij hierna telkens met deze letters aanduiden.

³⁸⁾ Hoewel de vergelijking met deze groep de migratie niet *direkt* in de hand werkte, leidden de loonverschillen tussen bouwvakarbeiders en industrie-arbeiders bij de laatsten wel tot grote ontevredenheid, die *indirekt* migratie-bevorderend kon werken.

2.*) *Beroepsgroep*

Verband: migratie-animo komt vaker voor onder industrie-arbeiders dan onder de andere beroepsgroepen.

Matrijs-restrikties: a. niet op het platteland
b. niet onder de buiten Zeeland geboren

Dit resultaat van ons onderzoek komt overeen met dat van de studie van In 't Veld-Langeveld. Zij trof onder de industrie-arbeiders in Oost-Groningen een grotere migratie-bereidheid aan dan onder de land-arbeiders.³⁹⁾

Baudet vermeldt dat de industrie-arbeiders uit het door hem beschreven dorp wel buiten het dorp wilden werken, doch nog zeer gebonden waren aan hun woonplaats. Hij merkt op dat deze arbeiders waarvan men zegt dat zij geen vaderland hebben, daar even moeilijk deplacieren als wie ook.⁴⁰⁾

Niezing konstateerde in een onderzoek onder forensen-arbeiders uit de Tielerswaard, dat de (geschoolde) industrie-arbeiders het meest voelden voor verhuizing naar de gemeente waar zij werkten.⁴¹⁾

Met alle voorzichtigheid die bij dit verklaringsniveau past, veronderstellen wij dat de moderne industrie-arbeider door het verkeren in een rationeel-georganiseerd, zakelijk, op efficiency en doelmatigheid gericht productieproces er gemakkelijk toe komt een sterk zakelijke houding tegenover zijn eigen arbeid aan te nemen. Dit leidt tot een relatief geringe emotionele gebondenheid aan werkgever en bedrijf (a2).

Een eventueel alternatief elders zal hij hierdoor gemakkelijker op zijn zakelijke merites beoordelen. Deze alternatieven werden de industrie-arbeiders gedurende onze onderzoek-periode telkens weer en zeer opvallend geboden (advertenties, wervingsteams, mededelingen van collega's) (b). Bovendien wijzen wij er op, dat de minimaal-verschillende, naast-hogere vergelijkingsgroep voor vele industrie-arbeiders buiten de eigen streek lag, zoals wij hierboven onder c hebben beschreven (c).

Dat de industrie-arbeiders op het platteland zich niet kenmerken door een hogere migratie-bereidheid (1e matrijs-restriktie, Baudet) valt o.i. te verklaren door aan te nemen dat deze wat betreft mentaliteit en instelling instaan tussen de hierboven getypeerde industrie-arbeiders en de agrarische arbeider.

Niezing's onderzoek toont echter aan dat het onder de forensen weer de (geschoolde) industrie-arbeiders zijn die er het eerst aan toe zijn de banden met hun oorspronkelijke woonplaats te verbreken.

*) De cijfers verwijzen naar die van de matrijs.

³⁹⁾ H. M. In 't Veld-Langeveld: a.w. pp. 71-72.

⁴⁰⁾ H. Baudet: a.w. pp. 64-65.

⁴¹⁾ J. Niezing: Forensisme als maatschappelijk verschijnsel. M. en M. nov./dec. 1960, pp. 14-27.

Onze tweede matrijs-restriktie valt waarschijnlijk te verklaren door de sterke werking van de faktor geboorteplaats.

Afgezien van elke andere faktor bestaat onder de buiten Zeeland geboren een zeer sterke neiging de provincie Zeeland te verlaten.

3. Opleiding

Verband: migratie-animo komt vaker voor onder technisch opgeleiden dan onder hen, die na het L.O. een andere opleiding volgden.

Matrijs-restriktie: niet op het platteland.

Zoals wij reeds onder 2 zagen, kwam Niezing tot een analoge conclusie in zijn onderzoek onder forensen-arbeiders.

Het komt ons voor, dat men bij de verklaring van dit verband vooral moet denken aan de grote vraag naar technisch geschoolde arbeiders; zowel in als buiten de streek werden hen aantrekkelijke aanbiedingen gedaan (b).

Bovendien lag voor velen van hen de vergelijkingsgroep buiten de eigen woonstreek (c), zoals wij reeds onder 2 uiteenzetten.

Tenslotte merken wij op, dat voor sommige technische specialisaties, vooral wanneer men niet voelde voor arbeid in de industrie, in de eigen streek weinig emloop was te vinden.

Dat onder de op het platteland woonachtige technisch geschoolden geen grotere migratie-animo bestond brengen wij in verband met de reeds onder 2 genoemde, op het platteland woonachtige industrie-arbeiders en met de sterk op de bevolking van de streek georiënteerde technici in middenstandsbedrijven.

4. Werkzaam in het bedrijf van de ouders

Verband: onder in het bedrijf meewerkende zoons komt minder migratie-animo voor;

Matrijsrestriktie: niet op het platteland.

Wij wezen reeds in het vijfde hoofdstuk op het voor sommige meewerkende zoons aantrekkelijke toekomstperspektief nl. de opvolging in het bedrijf; op de familie-eer en familie-trots rondom het eigen bedrijf en op de daarmee samenhangende oriëntatie op de streek (a3).

Alternatieven buiten de streek zijn hierdoor vaak onaantrekkelijk (c).

Vooral in de landbouw wordt het verschijnsel van de meewerkende zoons echter vaak een probleem wanneer men, veelal te laat, tot de konklusie komt dat niet alle zoons op den duur in het bedrijf kunnen blijven.

Er doen zich hier dan een tweetal mogelijkheden voor die o.i. de matrijs-restriktie kunnen verklaren:

- a. de boerenzoon tracht elders een bedrijf te bemachtigen. Hij oriënteert zich hiervoor zowel in als buiten de streek (b);
- b. de boerenzoon blijft „hangen” op het bedrijf tot de situatie onhoudbaar wordt. Meestal dreigt voor hem dan sociale daling. Deze gaat niet zelden met een vlucht uit de streek gepaard (a3 of a4).

5. Woonwijze

Verband: migratie-animo komt minder vaak voor onder bewoners van een eigen huis dan onder hen, die een (heel) huurhuis bewonen.

Matrijs-restriktie: niet indien men niet tevreden is met de huisvesting.

Dit verband is verschillende malen vastgesteld.

Wij vermeldden reeds in het vijfde hoofdstuk onder d. de opmerkingen van ter Hoeven en Max Weber over het bezit als faktor die in ernstige mate de mobiliteit van de eigenaar kan belemmeren.

In 't Veld-Langeveld wijst niet op de geringere migratiebereidheid onder de bewoners van een eigen huis, maar uit de door haar gegeven tabellen 18 en 19 blijkt dit duidelijk. ⁴²⁾

Ook Rossi konstateerde het bedoelde verband. ⁴³⁾

Bij de interpretatie van deze samenhang moet men beginnen de mogelijkheid open te laten, dat het verwerven van een eigen woning een *uiting* is van een zeer positieve instelling t.o.v. het woongebied.

Daarnaast kan men echter veronderstellen dat het eigen bezit de binding aan het woongebied vergroot.

Dit kan omdat dit voor de eigenaar een zeer grote waarde vertegenwoordigt. Vooral op het platteland ziet men het eigen bezit vaak als manifestatie van hetgeen door de inspanning van de eigen of vorige generaties werd verkregen.

Het bezit kan ook, meer passief, de bewegelijkheid van de bewoner belemmeren. Een eventueel overwogen migratie kan afspringen omdat men niet zo gemakkelijk de eigen woning van de hand kan doen.

De matrijs-restriktie helpt ons eraan herinneren dat verschillende onder-vraagden in een in slechte staat verkerend, oud, eigen huis woonden. Indien zij zelf over hun woonsituatie ontevreden waren mag men, blijkens

⁴²⁾ In 't Veld-Langeveld: a.w. p. 68.

⁴³⁾ P. H. Rossi: a.w. p. 69.

de uitkomst van ons onderzoek, niet meer verwachten dat een zodanig eigen huis de binding aan de streek bevordert.

6. *Burgerlijke staat*

Verband: migratie-animo komt onder gehuwden meer voor.

Matrijs-restrikties: a. niet indien men in Zeeland meer mogelijkheden ziet om vooruit te komen;
b. niet indien men tevreden is met de huisvesting.

Hetzelfde verband tussen burgerlijke staat en emigratie-animo werd door Frijda geconstateerd. Ter verklaring van de geringere emigratiebereidheid onder jongere ongehuwden, wijst hij op de economisch afhankelijke positie van deze jongeren ⁴⁴). Wij wezen reeds in het vijfde hoofdstuk op de betekenis van de militaire diensttijd.

De beide matrijs-restrikties maken ons attent op aanvullende verklaringsmogelijkheden. Uit andere gegevens (zie onder 11, leeftijd) krijgt men de indruk dat in de door ons bestudeerde arbeidersgroep de meest expansieve, dynamische levensperiode valt tussen ongeveer het twintigste en het dertigste jaar.

In deze periode is men waarschijnlijk het sterkst georiënteerd op gunstiger alternatieven, eventueel ook op alternatieven buiten de streek (b).

Tevens behoort deze groep tot de jonggehuwden, die de gevolgen van de woningschaarste het meest aan den lijve ervaren. Een geboden alternatief op het gebied van de huisvesting zal hen het sterkst aanspreken (b).

Ziet men in deze groep zijn beste kansen in de eigen provincie en is men tevreden met de woonsituatie, dan komt onder hen niet meer migratie-animo voor.

Hiermee is tevens een mogelijke verklaring gegeven voor de beide matrijsbeperkingen.

7. *Kerkgenootschap*

Verbanden:

1. minder migratie-animo onder protestanten dan onder Rooms-Katholieken.
2. minder migratie-animo onder protestanten dan onder onkerkelijken.

Matrijs-restrikties bij 1: a. niet onder lezers van een provinciale krant;
b. niet onder hen, die buiten de streek zijn geboren.

⁴⁴) N. Frijda: a.w. p. 6 en p. 89.

Matrijs-restriktie bij 2: niet onder hen, die geen plezier in het werk hebben.

Zoals wij reeds in hoofdstuk vijf onder f. hebben gesteld, brengen wij deze resultaten in verband met de minderheidspositie van de Rooms-Katholieken en de onkerkelijken in Zeeland. Wij vermeldden daar ook reeds enkele publikaties over de deviant.

Onze verklaring ligt op het door ons hiervoor genoemde groepsdynamische niveau (a3).

Behalve de in hoofdstuk vijf genoemde literatuur vestigen wij nog de aandacht op enkele andere onderzoeken waarin eenzelfde samenhang is geconstateerd.

Zo schrijft Hofstee: „Onze eigen waarneming op een beperkt gebied voerde ons tot de konklusie, dat over het algemeen die mensen wegtrekken, die in één of andere richting enigszins afwijken van het doorsnee type, die, zoals men op het dorp pleegt te zeggen „gain gewonen” zijn.”⁴⁵⁾

Staverman merkt op, dat daar waar Rooms Katholieken zeer gering in aantal zijn, ook deze rest dreigt te verdwijnen.⁴⁶⁾

Ook Frijda konstateerde een relatief grote emigratie-bereidheid onder personen, die afwijkende opvattingen en denkbeelden huldigen⁴⁷⁾.

Bij de verklaring van de matrijs-restrikties bij het eerste verband (R.K.—Prot.) herinneren wij eraan dat in Zuid-Beveland een enclave bestaat met een overwegend Rooms-Katholieke bevolking. De hier woonachtige Rooms-Katholieken voelen zich in het algemeen Zeeuwen en hebben een positieve instelling tegenover het woongebied. Vermoedelijk moet men het lezen van een regionaal dagblad als uiting van deze oriëntatie op de provincie opvatten.

Wat de tweede restriktie betreft achten wij het waarschijnlijk dat de faktor geboorteplaats zo sterk is, dat hierdoor het verschil in emigratie-animo tussen Rooms-Katholieken en Protestanten wegvalt.

De restriktie bij het tweede verband (Prot.-onkerk.), lijkt ons moeilijker te verklaren. Het is mogelijk — ons onderzoek geeft tot deze veronderstelling een enkele maal aanleiding —⁴⁷⁾, dat protestanten er minder gemakkelijk toe komen te zeggen dat zij geen plezier in het werk hebben. Als zij dit zeggen is er bij hen sprake van een relatief grote dissatisfactie. Dit zou de matrijs-restriktie kunnen verklaren.

8. *Verenigingsparticipatie*

Verband: minder migratie-animo onder hen, die een verenigingsparticipatie-index 0 hebben.

⁴⁵⁾ Geciteerd bij S. Groenman: Kolonisatie op nieuw land. p. 31.

⁴⁶⁾ N. Frijda a.w. p. 41. Zie ook: De gaande man. p. 82.

⁴⁷⁾ Zie het verband: Kerkgenootschap en plezier in het werk en bijlage D (7-20).

Een analoog verband werd ook door Frijda geconstateerd. Hij merkt op, dat naarmate de sociale participatie afneemt, de binding aan de groep afneemt.

De rapporteurs van de studie over Oudenbosch constateerden dat de integratie van de allochtone arbeiders zich vooral via deze „microgroepen” had voltrokken. ⁴⁸⁾

Ook bij de verklaring van dit verband dienen wij de mogelijkheid open te laten, dat het deelnemen aan verenigingsactiviteiten in de streek een *uiting* is van een gunstige gezindheid tegenover de streek en zijn bewoners.

Daarnaast is het mogelijk te veronderstellen dat deelname aan het groepsleven in de streek de identifikatie met de groepsleden ⁴⁹⁾ en via hen de binding aan de streek vergroot. Deze verklaring ligt op het groepsdynamische niveau (a3).

9. Woonplaats

Verband: migratie-animo komt vaker voor in de steden dan op het platteland.

Matrijs-restriktie: niet onder hen, die na het L.O. een andere dan technische opleiding volgden.

Na onze uitvoerige beschouwing in het vijfde hoofdstuk onder i en die onder a in dit hoofdstuk, volstaan wij hier met de opmerking dat onze verklaring van het geconstateerde verband uitgaat van verschillen tussen groepen (a2).

Daarnaast wijzen wij nog op de reeds onder b genoemde opmerking van Oldendorff, dat het civilisatorische klimaat in de steden de sociale horizon van de stadsbewoner verwijdt. Hierdoor komen mogelijkheden buiten het eigen woongebied gemakkelijker binnen zijn gezichtsveld (b). Dit komt o.i. overeen met het door Bogue en Thompson geconstateerde en het door ons reeds in hoofdstuk I gesignaleerde verschijnsel dat stadsbewoners over grotere afstanden migreren dan plattelanders. ⁵⁰⁾

Wat de matrijs-restriktie betreft merken wij op, dat de niet-technisch opgeleiden vooral bestonden uit degenen die a. een landbouwschool, en b. een niet-technische middenstandsopleiding hadden gevolgd. De eerste groep komt in de steden vooral voor in de agrarische randgebieden. Beide groepen zijn o.i. sterk op de eigen streek of zelfs op de eigen woonplaats georiënteerd.

⁴⁸⁾ Zie Rapport Oudenbosch.

⁴⁹⁾ Men zie ook het bekende postulaat van Homans dat frequentie interactie leidt tot het ontstaan van sympathiegevoelens: G. C. Homans: *The human group*. Londen 1951.

⁵⁰⁾ D. J. Bogue en W. S. Thompson: t.a.p. p. 242.

10. *Krant*

Verband: migratie-animo komt minder vaak voor onder hen die uitsluitend een provinciale krant lezen.

Matrijs-restrikties: a. niet onder hen, die na het L.O. een andere dan technische opleiding volgden;
b. niet op het platteland;
c. niet onder hen die buiten Zeeland werden geboren.

Een zelfde verband konstateerde Janowitz in een onderzoek in Chicago. Wij hebben dit in hoofdstuk V uitvoerig beschreven.

Hier vermelden wij nog een uitkomst uit de studie van Weinberg over de aanpassing van immigranten in Israël. Deze vond dat zij, die een Hebreeuwse krant lazen, beter slaagden in hun nieuwe vaderland dan degenen die in het Duits of Engels verschijnende kranten lazen.⁵¹⁾

Bij de interpretatie van dit verband moeten wij weer de mogelijkheid open laten, dat het kiezen van een provinciaal dagblad een *uiting* is van een positieve instelling tegenover de provincie.

Anderzijds houden wij echter rekening met de invloed van het dagblad.

Wij zien deze vooral op twee niveaus en wel op het groeps-dynamische (a3)⁵²⁾ en op het niveau van de informatie over het elders (b).

Beide aspecten hebben wij reeds in het vijfde hoofdstuk besproken.

Wij moeten erkennen het moeilijk te vinden de matrijs-restrikties te verklaren. Ten aanzien van de eerste twee veronderstelden wij reeds een sterke oriëntatie op het eigen woongebied die niet door het lezen van een landelijke krant wordt teniet gedaan.

Met betrekking tot de derde restriktie wezen wij reeds enkele malen op de sterke faktor geboorteplaats, waardoor de invloed van andere factoren op de achtergrond raakt (zie bij 2 en 7).

11. *Leeftijd*

Verband: migratie-animo komt minder vaak voor onder 16–20 jarigen en onder 31–35 jarigen, dan onder 21–30 jarigen.

Voor een mogelijke interpretatie van dit verband verwijzen wij naar wat wij onder 6 (burgerlijke staat) hebben opgemerkt.

12 en 13. *Geboorteplaats en geboorteplaats van de echtgenote*

Verband: migratie-animo komt vaker voor bij hen, die niet in Zeeland werden geboren resp. bij hen die gehuwd zijn met een niet in Zeeland geboren vrouw.

⁵¹⁾ A. Weinberg: a.w. pp. XVII.

⁵²⁾ Zie ook de beschrijving van de verschillende reacties op het migratiebeleid van de overheid door de regionale en landelijke pers in Oost-Groningen bij In 't Veld-Langeveld a.w. pp. 174-175.

Uit de in hoofdstuk V vermelde gegevens blijkt, dat meer dan de helft der buiten Zeeland geboren mannen te kennen gaf de provincie liever te willen verlaten. In verband hiermee spraken wij reeds enkele malen van de sterke faktor geboorteplaats.

Men kan in verband hiermee spreken van een gebrekkige aanpassing van deze allochtonen aan hun nieuwe woonmilieu. Een dergelijke gebrekkige aanpassing is ook in andere onderzoeken geconstateerd.

Van Hulst beschreef dit voor Eindhoven⁵³⁾ en Regeling voor Wageningen.⁵⁴⁾

Ter verklaring van de geringere binding aan het woongebied onder allochtonen, wijzen wij allereerst op het feit, dat deze in de jeugd niet het proces van socialisatie in het huidige woongebied hebben meegemaakt.

Het hiermee vrijwel steeds gepaard gaande proces van identifikatie met de woongemeente en de mensen uit deze gemeente maakten zij mee in een ander gebied.

Alleen al hierdoor zijn zij minder aan de streek gebonden.⁵⁵⁾

Daarbij komt dat allochtonen in de nieuwe streek hierdoor in mindere of meerdere mate devianten zijn, op wie druk zal worden uitgeoefend zich te konformereren aan de opvattingen en normen van de gevestigde groep. Men kan wel stellen dat een identifikatie met de nieuwe streek slechts dan tot stand zal komen indien men bereid is zich althans op een aantal punten te konformereren. In dit verband is het van belang te wijzen op een onderzoek van Hughes. Hieruit bleek dat van nieuwe arbeiders in een arbeidersploeg een meer stipte konformering aan de informele produktienormen werd geeist dan van de arbeiders die reeds langer in de ploeg werkten (a3).⁵⁶⁾

Bij de allochtonen kan dit gemakkelijk leiden tot een gevoel van onzekerheid⁵⁷⁾ en tot een frustratie van de behoefte zich met anderen te identificeren (a4). Deze frustratie kan weer leiden tot een door Thibaut en Kelley op interessante wijze beschreven proces van *idealiseren* van het verleden.⁵⁸⁾

⁵³⁾ I. van Hulst: *Stijging en daling in een modern grootbedrijf*. Leiden 1954. pp. 6 e.v.

⁵⁴⁾ D. Regeling a.w.

⁵⁵⁾ In dit verband is interessant te vermelden dat Niezing onder de allochtone forensen een grotere bereidheid aantrof om naar de werkgemeente te verhuizen. J. Niezing, t.a.p. p. 25.

⁵⁶⁾ E. Hughes: *The Knitting of racial groups in industry*. A.S.R. 1946. pp. 512-519.

⁵⁷⁾ Girard en Stoetzel leggen een verband tussen het verbreken van de banden met het oorspronkelijke milieu en gevoelens van onzekerheid; zie a.w. pp. 103 e.v. over: „La rupture initiale et le sentiment de l'insécurité”.

⁵⁸⁾ J. W. Thibaut en H. H. Kelley: *The social psychology of groups*. New York 1959. pp. 90-95.

Als voorbeeld van deze idealisering in de romanliteratuur kan worden genoemd de roman van Daphne du Maurier: *Rebecca*. Gouldner spreekt in verband met de

Met betrekking tot de informatie over het „elders” merken wij op, dat de allochtonen reeds door hun komst uit een ander gebied meer zijn georiënteerd op informatie over mogelijkheden buiten hun huidige woongebied (b).

Tenslotte wijzen wij er op dat de meer aantrekkelijke vergelijkingsgroep voor gebrekkig aangepaste allochtonen gemakkelijk buiten de woonprovincie komt te liggen (c).

14. *Oordeel over de woongemeente*

Verband: migratie-animo komt minder vaak voor onder hen die de woongemeente prettig vinden.

Vanaf deze variabele is er sprake van verbanden tussen twee subjectieve variabelen.

Wij gingen in hoofdstuk VI uitvoerig in op de dreigende eenzijdigheden bij de interpretatie van deze samenhangen. Bovendien toonden wij aan, dat de variabelen 1, 14, 16, 17 en 18 deel uitmaakten van één houding-kontinuum. Tegen deze achtergrond leze men de interpretatie van de hierna volgende verbanden.

Het verband tussen tevredenheid met de woonplaats en binding aan deze woonplaats is ook door andere onderzoekers vastgesteld.

Darley e.a. stelden bijv. vast dat de bewoners van de meest kohesieve paviljoenen in een universitaire woongemeenschap het meest tevreden waren met het leven in de gemeenschap.⁵⁹⁾

Ook Weinberg konstateerde dat tevredenheid met het leven in de levensomstandigheden in de woonplaats samenhang met het zich thuis voelen in het nieuwe land.⁶⁰⁾

De verklaring voor dit verband schijnt ons te zijn dat men het oordeel over de streek sterk afhankelijk maakt van de ervaringen die men heeft in het vrij beperkte gedeelte van de streek dat men uit eigen ervaring kent, nl. de woongemeente.

15. *Oordeel over de ontspanningsmogelijkheden*

Verband: migratie-animo komt vaker voor onder hen, die in Zeeland voldoende ontspanningsmogelijkheden aanwezig achten.

idealisering van vroegere functionarissen in een bedrijf over de „Rebecca-myth”.

Zie a.d. Gouldner: *Patterns of industrial bureaucracy*. Glencoe 1954.

⁵⁹⁾ J. G. Darley, N. Gross, W. E. Martin: *Studies of group behavior: stability, change and interrelations of psychometric and sociometric variables*. *Jrn. Abn. and soc. psych.* 1951: pp. 565-576.

⁶⁰⁾ A. Weinberg a.w. p. XX.

Matrijs-restriktie: niet onder degenen die in Zeeland minder promotie-mogelijkheden zagen.

Wij merkten reeds op, dat onze indruk was, dat het oordeel over de ontspanningsmogelijkheden vaak een stereotiep karakter droeg. Betrekkelijk weinigen voelden o.i. hier een sterk gemis.

Toch waren er vooral onder de stedelijke arbeiders die telkens vergelijkingen trokken tussen Zeeland en de randstad Holland.

Op dit punt was de provincie Zeeland uiteraard in het nadeel (c).

Hierbij komt dat voor deze categorie de informatie over de sportgebeurtenissen in ons land zeer werd gezocht (b) waardoor het vergelijkingsproces, ook in de onderlinge gesprekken, zeer frekwent op gang kwam (c).

Welke betekenis de matrijs-restriktie in dit verband verband heeft is ons niet duidelijk. Wij moeten de interpretatie hiervan open laten.

16. *Oordeel over de mensen in Zeeland*

Verband: migratie-animo komt vaker voor onder hen, die de mensen in Zeeland minder prettig vinden om mee om te gaan.

In het zesde hoofdstuk wezen wij reeds op de studie van Festinger c.s. over Westgate en die van Festinger en Kelley over Regent Hill waarin deze tot analoge resultaten kwamen.

Wij noemen hier nog een resultaat van een onderzoek van Moreno, die aantoonde dat meisjes veel minder vaak trachtten te ontvluchten uit een heropvoedingsgesticht nadat zij in groepen waren bijeengebracht waarvan de leden elkaar graag mochten. ⁶¹⁾

Ook vermelden wij nog een uitkomst uit het onderzoek van Weinberg. Zij die zeiden goede ervaringen te hebben met de bevolking in het nieuwe land, voelden zich hier beter thuis. ⁶²⁾

De interpretatie van deze resultaten moet men o.i. zoeken in de binding aan de groep (a3).

17. *Oordeel over promotiemogelijkheden*

Verband: migratie-animo komt vaker voor onder hen, die in Zeeland minder mogelijkheden zien om vooruit te komen.

⁶¹⁾ J. L. Moreno: Who shall survive? New York 1953. pp. 527. Zie ook: pp. 500 e.v.

⁶²⁾ A. Weinberg a.w. p. XIXb.

18. Oordeel over de „duurte” van het leven in Zeeland

Verband: migratie-animo komt vaker voor onder hen, die menen dat het leven in Zeeland duurder is dan buiten Zeeland.

Matrijs-restriktie: niet onder hen, die na het L.O. een andere dan technische opleiding volgden.

Zowel de interpretatie van 17 als die van 18 lijkt ons vooral te liggen op het niveau van het sociale vergelijkingsproces (c). Naar het oordeel van deze respondenten is de provincie Zeeland op enkele relevante punten in het nadeel t.o.v. andere provincies.

Met betrekking tot de promotie-mogelijkheden (17) houden wij de mogelijkheid open van een verklaring, die, zoals Eisenstadt deed, wijst op de mogelijkheid van frustratie in de economische sfeer (a4).

De matrijs-restriktie onder 18 zullen wij, zoals reeds enkele malen is gebleken, in verband moeten brengen met de positieve houding tegenover de streek van hen die na de lagere school een landbouw- of een niet-technische middenstandsopleiding genoten.

19. Tevreden met huisvesting

Verband: migratie-animo komt minder vaak voor onder hen die tevreden zijn met de huisvesting.

Matrijs-restriktie: niet onder 16–20-jarigen

In de publikatie van de Regeringskommissaris voor de Emigratie: De Gaande Man, wijdt de rapporteur een apart hoofdstuk aan de moeilijke huisvestingsmoeilijkheden. Deze kunnen de beslissing om te emigreren bij de betrokkenen zeer bespoedigen. ⁶⁹⁾

In hoofdstuk VI onder x bleek ons dat de woningsituatie in Zeeland wat betreft de *schaarste* van woningen relatief gunstig was en dat dit ook door de bevolking zo werd ervaren (Tabel XIX). Wat de *kwaliteit* betreft deden echter de Zeeuwse woningen onder voor die van verschillende andere provincies.

Het gekonstateerde verband zal, dunkt ons, moeten worden verklaard door te wijzen op hen, die relatief slecht waren gehuisvest en die zich hierdoor in hun levensontplooiing voelden belemmerd (a4).

Op grond van de hierboven gereleveerde geringe woningschaarste hebben wij de overtuiging, dat men ter verklaring van het verband tussen ontevredenheid over de huisvesting en de migratie-animo *niet* mag wijzen op het sociale vergelijkingsproces dat ten nadele van Zeeland zou uitvallen (c).

⁶⁹⁾ De Gaande Man. pp. 81 e.v.

Wèl is het mogelijk dat zij, die ontevreden waren over hun woon-situatie meer gespitst waren op en sterker werden aangesproken door aanbiedingen van werk, waarbij tevens een woning in het vooruitzicht werd gesteld (b).

De verklaring van de matrijs-restriktie lijkt ons zeer voor de hand te liggen. Voor de 16--20-jarigen is de wijze waarop zij zijn gehuisvest belangrijk minder relevant dan voor de jong-gehuwden en de oudere leeftijdsgroepen.

20. *Plezier in het werk*

Verband: migratie-animo komt minder vaak voor onder hen die plezier in het werk zeggen te hebben.

Matrijs-restriktie:

- a. niet onder de categorie: overige arbeiders
- b. niet op het platteland
- c. niet onder hen, die het leven in de woongemeente prettig vonden.

Het gekonstateerde verband tussen migratie-animo en plezier in het werk vertoont grote overeenkomst met dat tussen personeelsverloop en plezier in het werk. ⁶⁴⁾

Wij vermelden hier slechts de studie van Kerr, die onder arbeiders die tevreden waren met hun werk een laag verloop aantrof. ⁶⁵⁾

Onze matrijs-restrikties maken ons erop attent dat wij moeten waken voor het leggen van een rechtstreeks verband tussen plezier in het werk en migratie-animo.

Dit verband is slechts dan zinvol te interpreteren als a) er reeds oriëntatie op gebieden buiten de eigen woonstreek bestaat of b) wanneer er voor hen die geen plezier in het werk hebben in de streek geen andere alternatieven bestaan.

Bestaat er een positieve houding ten opzichte van het woongebied (restriktie c) of bestaan er wel alternatieven in de eigen woonstreek (restrikties a en b) dan geldt het bedoelde verband niet.

Het is o.i. ook mogelijk de bovenstaande interpretatie wat betreft restriktie a andersom te formuleren en wel als volgt:

Bestaat bij een groep (hier de industrie-arbeiders) een oriëntatie op gebieden buiten de eigen streek, dan vindt men minder neiging tot vertrek onder hen, die met plezier hun werk zeggen te verrichten.

Hiermee zijn wij aan het einde gekomen van onze poging tot interpretatie van de in ons onderzoek gekonstateerde samenhangen tussen een

⁶⁴⁾ Het is o.i. mogelijk de studie van het personeelsverloop in hetzelfde theoretische kader onder te brengen als wij hier voor de migratie hebben ontworpen.

⁶⁵⁾ W. A. Kerr: Labour turnover and its correlates. *Journal of applied psychology* 1947 pp. 366-371.

aantal variabelen en de animo tot vertrek uit de provincie Zeeland en de bij deze samenhangen door de matrijsanalyse aangebrachte beperkingen.

Veronderstelde, doch niet gekonstateerde verbanden

Wij herinneren eraan, dat wij voor het begin van de enquête een aantal samenhangen tussen verschillende variabelen en de animo voor migratie uit Zeeland hebben verondersteld, die in ons onderzoek *niet* konden worden vastgesteld. Wij noemen de veronderstelde verbanden tussen migratie-animo en de volgende variabelen:

Bezoeksrelaties; tijdelijk verblijf buiten de provincie; reeds naar elders vertrokken familieleden en kennissen; angst voor „het water”; angst voor werkloosheid; animo voor industrie-arbeid; oordeel over de woning-schaarste.

Wij gaan op elk van deze variabelen niet meer uitvoerig in.

Slechts op één punt willen wij hier tenslotte nog kort stilstaan, n.l. de betekenis van reeds naar elders vertrokken familieleden, vrienden en kennissen (relaties) voor het tot stand komen van de beslissing om te (e)migreren.

Uit de onderzoeken van het Regeringskommissariaat voor de Emigratie (Hofstede en Frijda) is duidelijk aangetoond, dat emigratie door relaties in het overzeese land sterk wordt gestimuleerd. Groenman karakteriseerde de Nederlandse na-oorlogse emigratie dan ook met de term relatie-emigratie.⁶⁶⁾

Uit ons onderzoek, dat betrekking had op binnenlandse migratie, bleek van een dergelijk verband niets.

Hoe moeten wij dit verschil in uitkomst van twee onderzoeken naar (e)migratie opvatten?

Waarschijnlijk zullen wij dit zo moeten interpreteren, dat betrouwbare en relevante informatie over het nieuwe woongebied voor de adspirant-(e)migrant des te meer betekenis krijgt naarmate de geografische, maar ook de sociale en psychische afstand tot het „elders” toeneemt.

Bij emigratie zijn alle hierboven onderscheiden afstanden groter dan bij binnenlandse migratie.

De sociale en psychische afstand kunnen door de aanwezigheid van relaties in het emigratieland belangrijk worden verkleind.

Een sprekend voorbeeld hiervan vonden wij in de reeds vermelde studie van Van der Elst over de emigratie in Hierden.

Toen deze in een vraagesprek wees op de vele emigranten uit het naburige dorp Putten kreeg hij ten antwoord: „Dat is geen emigratie; die gingen naar familie!”⁶⁷⁾

⁶⁶⁾ Men vindt een overzicht in Tabel II van Hoofdstuk VII met een verwijzing naar de plaats waar het verband werd onderzocht. De Gaande Man p. 13.

⁶⁷⁾ Van der Elst: t.a.p. p. 463.

Bij migratie zijn de afstanden, die moeten worden overbrugd veel kleiner. De a.s. migrant kan zo nodig zelf een kijke gaan nemen in de andere woonplaats.

Hierbij komt nog, dat de migrant een eventuele verhuizing naar elders kan zien als een experiment.

Dit geldt voor de emigrant in veel minder mate.

Zijn emigratiedaad heeft in hoge mate een definitief karakter.

HOOFDSTUK X. SAMENVATTING EN KONKLUSIES

A. PROBLEEMSTELLING, OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

Uitgangspunt bij het onderhavige onderzoek was, dat de beslissing zich in een ander gebied te vestigen des te moeilijker tot stand komt naarmate men sterker gehecht is aan de woonplaats en het woongebied; deze gehechtheid, deze binding aan de streek wordt in belangrijke mate bepaald door factoren van sociaal-psychologische aard.

Het eerste onderdeel van het onderzoek was gericht op de *animo* voor vertrek uit de provincie Zeeland onder jongere manlijke arbeiders in Walcheren en Zuid-Beveland. Deze migratie-*animo* werd vastgesteld met behulp van een vraag in de enquête: „Zoudt U liever ergens anders willen wonen? Zo ja, Zoudt U dan liever in Zeeland of buiten Zeeland willen wonen?” De aldus operationeel gedefinieerde migratie-*animo* werd opgevat als afhankelijke variabele.

In de enquête werden tevens gegevens verzameld over de sociale situatie en de sociale betrekkingen van de ondervraagden.

Het onderzoek naar de migratie-*animo* werd in een aantal duidelijk gescheiden fasen uitgevoerd.

a. In een oriënterende fase (interviews in de streek, literatuur) werd een lijst van 26 variabelen opgesteld, die vermoedelijk met de migratie-*animo* zouden samenhangen. De variabelen werden onderscheiden in objectieve en subjektieve variabelen.

De aard van de verwachte samenhangen werd aangegeven.

b. In een in juli 1955 gehouden enquête onder een representatieve groep jonge arbeiders werd de migratie-*animo* gepeild en werden de gegevens over de andere variabelen verzameld.

Als resultaat van deze enquête kon worden vastgesteld, dat 19 van de 26 variabelen inderdaad met de *animo* voor vertrek uit Zeeland bleken samen te hangen (kontingentie-analyse; $p < .05$).

De 19 variabelen werden vervolgens onderzocht op mogelijke onderlinge afhankelijkheid. Hierbij werden 75 significante verbanden tussen deze variabelen vastgesteld.

De mogelijkheid van schijnverbanden met de migratie-*animo* werd onderzocht door een matrijs-analyse. De met behulp van deze matrijs geconstateerde 75 clusters van drie onderling samenhangende variabelen, waaronder steeds de afhankelijke variabele migratie-*animo*, werden zodanig geanalyseerd, dat telkens werd nagegaan of het geconstateerde ver-

band tussen de migratie-animo en de tweede variabele bleef bestaan in *elk* van de categorieën van de derde variabele.

Resultaat van deze cluster-analyse was, dat geen enkel verband tussen de migratie-animo en een andere variabele *geheel* (d.w.z. in *alle* categorieën van de mogelijke interveniërende variabele) werd „wegverklaard”. Wel werden bij verschillende verbanden op deze wijze restrikties aangebracht, omdat een verband binnen *één* (of meer) categorie(en) van een interveniërende variabele bleek te verdwijnen (matrijs-restrikties).

Het resultaat van de cluster-analyse geeft het beste overzicht van het onderzoek naar de migratie-animo. Men vindt de gekonstateerde samenhangen en de door de cluster-analyse aangebrachte matrijs-restrikties samengevat in Hoofdstuk VII, Tabel VII pp. 149, 150.

In het zesde en zevende hoofdstuk van onze studie hielden wij ons uitvoerig bezig met de vraag naar de betekenis van de samenhangen tussen de migratie-animo enerzijds en de subjektieve oordelen, percepties etc. van de ondervraagden over verschillende aspecten van de streek (toekomstmogelijkheden, mogelijkheden voor ontspanning, oordeel over de mensen in de streek etc.). Hierbij wezen wij twee mogelijkheden van interpretatie als eenzijdig en voorbarig van de hand. Wij noemden deze, in overeenstemming met het spraakgebruik in de nieuwere perceptie-theorieën, de structurele en funktionele eenzijdigheden. Als voorbeeld zij hier genoemd de interpretatie van het gekonstateerde verband tussen animo voor migratie en het oordeel over de ontspanningsmogelijkheden in de streek.

De structurele-eenzijdige interpretatie, die wij in het werk van IJdo signaleerden, van dit verband zou luiden, dat de migratie-animo een gevolg is van de weinige ontspanningsmogelijkheden. De funktioneel-eenzijdige interpretatie, die wij ontmoetten in de dissertatie van Daniels, zou luiden, dat het oordeel over de mogelijkheden voor ontspanning slechts een uiting, een symptoom is van de animo voor vertrek uit Zeeland.

Gelet op de vele gekonstateerde verbanden tussen de verschillende subjektieve variabelen (inklusief de migratie-animo) en gelet op de theorieën van Festinger, Heider, Newcomb en anderen over het streven naar kognitief-affektieve harmonie (konsonantie) gingen wij na of de antwoorden op de verschillende subjektieve vragen over de streek wellicht uitdrukkingen waren van eenzelfde attitude.

Blijkens een scalogram-analyse (Cornell-techniek) was dit het geval voor vijf van de zeven onderzochte vragen. Door deze analyse werd tevens een attitude-schaal gekonstateerd, waarop het mogelijk was iemands houding t.o.v. het leven in Zeeland, zowel naar richting als naar intensiteit, aan te geven.

Een volgend onderdeel van ons onderzoek was niet meer gericht op de *animo* voor migratie uit Zeeland, doch op de *feitelijke* migratie onder de

in juli 1955 ondervraagde arbeiders. Wij gingen na wie van hen ultimo 1958 inderdaad uit de provincie waren vertrokken. Door het instellen van dit aanvullende onderzoek waren wij in staat de vraag op te werpen of wij door het onderzoek naar de *animo* voor vertrek uit Zeeland gegevens hadden verkregen, die relevant waren voor de feitelijke migratie uit Zeeland.

Door een vergelijking te trekken tussen de vertrokkenen en de groep oorspronkelijke ondervraagden kon deze vraag, die wij in een drietal subvragen lieten uiteenvallen, bevestigend worden beantwoord.

Wel bleek, dat sommige personen uit Zeeland waren vertrokken die blijkens ons eerste onderzoek een positieve instelling tegenover hun woongebied hadden, terwijl eveneens verschillende van degenen, die destijds een zeer negatieve houding t.o.v. Zeeland hadden ingenomen, niet waren vertrokken.

Deze feiten bepaalden de aandacht nadrukkelijk bij de omstandigheid, dat men ter verklaring van de migratie niet kan volstaan met een onderzoek naar het „hier” (hierop was ons onderzoek vooral gericht), doch dat men ook het „elders”, de alternatieven, hierbij zal moeten betrekken.

In het negende hoofdstuk poogden wij een theorie op te stellen, in het kader waarvan de resultaten van ons eigen onderzoek en die van andere onderzoekingen konden worden geplaatst. Zie hiervoor onder B.

B. ENKELE KONKLUSIES

Wij herhalen hier de reeds onder A gemaakte opmerking, dat het beste overzicht van de resultaten van ons onderzoek naar de migratie-*animo* is te vinden in het zevende hoofdstuk van deze studie, Tabel VII.

Hier noemen wij nog:

1. Uit een onderzoek naar de aantallen Zeeuwse migranten, die zich in de periode 1948—1957 in elk van de overige Nederlandse provincies vestigden bleek de door Stouffer geformuleerde wet over de „intervening opportuniteiten” voor de migratie uit Zeeland opvallend goed op te gaan, indien wij het aantal opportuniteiten in elke provincie gelijk stelden met het aantal inwoners in deze provincie en voorts aannamen, dat de interventie opportuniteiten toenemen met de wegfstand.
2. Ongeveer 20% van de ondervraagde arbeiders in Walcheren en ongeveer 12% in Zuid-Beveland gaf op de door ons gestelde vraag naar de *animo* voor migratie te kennen liever buiten de provincie Zeeland te willen wonen.
3. Uit het vervolgonderzoek bleek, dat 3½ jaar later (ultimo 1958) ca. 4½% van de in Walcheren ondervraagde arbeiders uit de provincie waren vertrokken. Voor Zuid-Beveland bedroeg dit percentage ca. 3%.

Onder de vertrokkenen bleken zich relatief veel personen te bevinden, die in 1955 hadden verklaard liever buiten Zeeland te willen wonen.

De met de migratie-animo gekonstateerde samenhangen, eventueel beperkt door de matris-restrikties bleken vrijwel alle eveneens te gelden voor de feitelijke migratie.

Voorts bleken vooral die personen uit de provincie te zijn vertrokken, die blijkens hun positie op de gekonstateerde attitude-schaal een zeer negatieve instelling hadden t.o.v. Zeeland als woongebied.

In een poging de gevonden samenhangen met de animo voor migratie theoretisch te interpreteren gingen wij uit van de noodzaak van een „twee-polige” migratie-theorie, een theorie, die zowel het oorspronkelijke woongebied als de alternatieve mogelijkheden in de beschouwing betreft. Wij onderscheidden een viertal migratiesituaties naar gelang van de houding tegenover het „hier” en het „elders”.

Met betrekking tot de binding aan het „hier” veronderstelden wij bij bepaalde groepen een minder sterke identifikatie met hun woonplaats of woongebied ten gevolge van bij hen onder sociaal-kulturele milieu-invloeden ontstane persoonlijkheidskenmerken. Deze geringere binding aan de streek veronderstelden wij vooral bij industrie-arbeiders en bij stadsbewoners.

Vervolgens wezen wij op de betekenis van de groepsdynamische situatie voor de binding aan het woongebied. Hierbij lijkt vooral van belang het behoren tot een in enig relevant opzicht „afwijkende” minderheidsgroep. In dit verband zij vermeld de bijzonder grote animo voor vertrek uit Zeeland onder de niet in Zeeland geboren en de voorkeur voor migratie onder Rooms-Katholieken en onkerkelijken. Blijkens enkele resultaten van ons onderzoek schijnt de identifikatie met het woongebied te worden bevorderd door participatie aan het lokale verenigingsleven. Voorts mag worden aangenomen, dat de provinciale pers de binding aan de streek onder de lezers bevordert.

Met betrekking tot het „elders” wezen wij op de betekenis van de informatie over de alternatieve mogelijkheden in andere gebieden. Aan bepaalde groepen, met name aan technisch geschoolde arbeiders werden gedurende en na ons onderzoek naar de migratie-animo telkens aantrekkelijk voorgestelde alternatieve beroepsmogelijkheden geboden. Ook hiervoor is de invloed van de dagblad-pers waarschijnlijk.

De resultaten van ons onderzoek geven steun aan de gedachte, dat onder jonggehuwde arbeiders een relatief grote oriëntatie op alternatieven bestaat. Deze belangstelling voor mogelijkheden elders neemt na het dertigste jaar duidelijk af.

Voor hen, die in Zeeland slecht waren gehuisvest konden elders aangeboden woningen als aantrekkelijk alternatief fungeren.

Het laatste onderdeel van onze theorie had betrekking op het referentieproces. De waardering van de eigen positie en situatie door vergelijking met andere personen of groepen achtten wij van grote betekenis voor de verklaring van migratie.

De vraag, welke groep als vergelijkingsgroep wordt gekozen beantwoordden wij met de volgende hypothese: Als referentie-groep fungeert vooral de minimaal-verschillende, naast-hogere groep. Migratie wordt nu waarschijnlijk, wanneer deze groep wordt aangetroffen buiten het eigen woongebied en wanneer deze bovendien toegankelijk is. Dit sociale vergelijkingsproces leidde tot een relatief grote migratie-animo onder de Zeeuwse industrie-arbeiders, voor wie de minimaal verschillende, naast-hogere groep zich buiten de eigen woonstreek bevond. Vergelijking vond plaats met de stedelijke industrie-arbeiders in het Westen van het land, die ten gevolge van het stelsel van de gemeenteklassifikatie hogere lonen verdienden dan de industrie-arbeiders in Zeeland.

Het uit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid te waarderen stelsel van regionale loondifferentiatie brengt de minder geurbaniseerde en perifere gebieden in ons land door zijn sociaal-psychologische implicaties in een bijzonder nadelige positie bij het aantrekken en binden van sommige arbeidersgroepen.

SUMMARY

ATTACHMENT TO ONE'S AREA OF RESIDENCE

In this study we described an investigation made of the migration from Zeeland, one of the eleven Dutch provinces, to the others. We also looked into the factors which possibly influence this.

In the first chapter we gave a survey of the studies of migration in and outside The Netherlands. From this we drew the following conclusions:

- a. These studies on migration were strongly stimulated by urgent social problems.
- b. Most of the studies were made by sociologists.
- c. By far the majority of the investigations made were directed to the final phase of the migration process — the adjustment of the migrant to his new environment.
- d. The phenomenon of „reluctance to migrate” compelled attention, in a few studies, for the beginning phase of this process — withdrawal from one's original locale.
- e. The studies of migration are practically always made from a social-psychological point of view. Very recently among sociologists one can hear increasing pleas for a more specifically sociological approach.
- f) The interest of psychologists for migration and the migrant is, especially in The Netherlands, of quite recent date.

The second chapter gives a short description of the province of Zeeland, a part of which we investigated in this present study. This province, in the southwest corner of Holland, has a heavily orthodox Protestant population, and is a mainly rural area with a strongly industrialized centrum in Flushing (Vlissingen) and a couple regional urban localities. For already a good many years the province has been an „expulsion area”, with more people migrating from it than taking residence in it. This is especially to be noted in the rural parts.

On the basis of the data from the „Central Bureau of Statistics” (C.B.S.) we inquired into the question: How many Zeelanders settled in each of the other Dutch provinces during the period 1948–1957? From this investigation it appeared that Stouffer's Law of Intervening Opportunities applied almost perfectly (taking for the number of opportunities in a given province the number of inhabitants in that province, and assuming that the number of intervening opportunities increases proportionally with the distance covered by road).

Our third chapter begins the report of our own survey into the *animo* for migration from Zeeland among young male workers (16–35 years age group) in a portion of the province (See chart page 64).

We proceeded from the supposition that attachment to one's area of residence, as also the *animo* for leaving it, are influenced by social and psychological factors. After an orientating phase of the survey (pilot-interviews and literature), we posited a list of 26 variables that might have association with this migration *animo*. We also pointed out the character this association might take (see below).

As a next step we draw up a questionnaire later used in interviewing a sample of 544 workers.

From this inquiry it was seen that on the specific question whether they should prefer to migrate from Zeeland, roughly one fifth of those asked answered affirmatively.

The migration-*animo* ascertained in this way showed association with 19 of the 26 variables to which reference has already been made (see also below). *No* association was found between migration-*animo* and the seven variables of: number of visits paid and received, temporary residence outside the province, family members or acquaintances already migrated, fear for the „water” (one must remember the flood disaster of 1953), *animo* for work in industry, personal opinion on the housing shortage in Zeeland as compared with other provinces in Holland.

The 19 variables having association with the migration-*animo* were analyzed further. The first question put was whether there was possibly association between these. On this our investigation demonstrated that a total of 75 statistically significant association ($p < .05$) between these 19 variables could be established. These were drawn up, along with the associations with migration-*animo*, into one matrix of associations (see matrix, page 141). Since all 19 variables were already associated with the migration-*animo* we identified 75 clusters of three interrelated variables. These clusters had to be analyzed further, since the possibility of spurious association practically always existed. That analysis of clusters was made by examining the question whether the association between the migration-*animo* and a second variable persisted in each of the categories of the third variable in the cluster. The result of this cluster-analysis was that none of the 19 associations between the migration-*animo* and another variable was wholly (that is in all categories of the third variable) explained away by a possible intervening variable. The analysis did indicate, however, that in some associations a restriction had to be made (matrix-restrictions). Below is given a table with the associations established and the matrix-restrictions discovered by the cluster-analysis.

VARIABLES ASSOCIATED WITH MIGRATION-ANIMO (1) AND MATRIX-RESTRICTIONS

number of variable	variable	character of the association with migration animo (1)	matrix-restrictions
A. Objective variables:			
		migration-animo was found:	association did NOT hold:
2	vocational group	1—2 more frequently among industrial workers	9) in the rural areas 12) among those born outside Zeeland
3	training after elementary school	1—3 more frequently among those technically trained	9) in the rural areas
4	family employment	1—4 less frequently among those working in family employment	9) in the rural areas
5	ownership of own home	1—4 less frequently among those owning their own home	19) among those dissatisfied with housing conditions
6	single/married	1—6 more frequently among married people	17) among those perceiving no less possibilities for advance in Zeeland 18) among those satisfied with housing conditions
7	church-affiliation	1—7 more frequently among Roman Catholics than among Protestants more frequently among non-members of a church than among Protestants	10) among those reading a regional newspaper 12) among those born outside Zeeland 20) among those dissatisfied with their jobs
8	participation in local associations	1—8 more frequently among non-participants	no restrictions
9	urban/rural	1—9 more frequently among those living in towns	3) among those technically trained
10	regional or national newspaper	1—10 more frequently among readers of a national newspaper	3) among those technically trained 9) among those living in rural areas 10) among those born outside Zeeland
11	age	1—11 more frequently among the age-group 21—30 than the age-groups 16—20 and 31—35	no restrictions

number of variable	variable	character of the association with migration animo (1)	matrix-restrictions
12	place of birth	1—12 more frequently among those born outside Zeeland	no restrictions
13	wife's place of birth	1—13 more frequently among those who married a wife born outside Zeeland	no restrictions

B. Subjective variables:

14	opinion on one's place of residence	1—14 less frequently among those saying life is pleasant in their place of residence	no restrictions
15	opinion on recreational possibilities in Zeeland	1—15 more frequently among those saying there are enough recreational possibilities	17) among those perceiving less possibilities for advance in Zeeland
16	perception of people in Zeeland	1—16 more frequently among those saying Zeelanders are less genial than non-Zeelanders	no restrictions
17	perception of possibilities for advance in Zeeland	1—12 more frequently among those perceiving less possibilities for advance in Zeeland	no restrictions
18	perception of living expenses in Zeeland	1—18 more frequently among those perceiving living expenses in Zeeland higher	3) among those technically trained
19	satisfaction with housing	1—19 less frequently among those satisfied with housing conditions	11) among those younger than 21 years old
20	job satisfaction	1—20 less frequently among those satisfied with their jobs	2) among industrial workers 9) in rural areas 14) among those saying life is pleasant in their place of residence

In chapters VI and VII we discussed the interpretation of associations found between migration-animo on the one hand and other subjective variables on the other hand (opinions, perceptions, evaluations of several aspects of the life in the studied area). In this discussion we rejected two possible interpretations as biased and premature. We called these, in

accord with common terminology in perception theory, the structural and the functional bias. As an example here we might mention the association between migration-animo and one's opinion on possibilities for recreation in the area. The structural-biased interpretation of this association is that the migration-animo is a result of the few recreation possibilities. The functional-biased interpretation is that the opinion expressed is a mere symptom of the migration-animo.

With the inter-association between the several subjective variables before us, we posited the possibility of whether the answers to the subjective questions might be expressions of one and the same attitude. Using Guttman's scalogram-analysis (Cornell-technique) this appeared to be the case in the answers to five of the seven subjective questions, one of which was our question of migration-animo. The answers to questions 17, 18, 16, 14 and 1 (See Table) gave evidence to be scalable in the given order. With the aid of this scale it was possible to ascertain an individual's attitude towards living in Zeeland, both in its direction and intensity.

In a follow-up study we investigated which of those workers interviewed in 1955 actually had left the province at the end of 1958.

Of the 544, 23 had migrated. We were now in the position to entertain the question of whether via our investigation into the migration-animo we had really gathered relevant information concerning actual migration.

We tried to answer the following three questions:

- a. of those who had migrated, were there relatively many who in our first inquiry had answered affirmatively the question of whether they would rather live outside Zeeland?
- b. Among those concerned do we also find an over-representation of the „factors” that appeared associated with the migration-animo, possibly limited by the matrix-restrictions?
- c. Are there indications for the „validity” of the attitude-scale which we found in chapter VII?

After a comparison of the 544 interviewed in 1955 with the 23 that had left Zeeland up to the end of 1958, it was possible to answer all three of these questions affirmatively.

Our last chapter is an attempt to interpret in a migration theory the associations we found with the migration-animo and the restrictions resulting from the cluster analysis. The three main elements in this theory are:

- a. the attachment to one's original area of residence;
- b. information concerning alternatives elsewhere;
- c. the social comparison process. In this we postulated that people compare themselves with the minimal-different, next-higher group. If that group is found outside their own area of residence, and if it is also accessible, migration is likely to occur.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

1. Acta Psych. : Acta Psychologica
2. Am. J. Psych. : American Journal of Psychology
3. Am. J. Soc. : American Journal of Sociology
4. A.S.R. : American Sociological Review
5. Hum. Rel. : Human Relations
6. Int. Soc. Sc. Bull. : International Social Science Bulletin
7. J. Abn. Soc. Psych. : Journal of Abnormal and Social Psychology
8. J. of Psych. : Journal of Psychology
9. M. en M. : Mens en Maatschappij
10. M. en O. : Mens en Onderneming
11. Ned. Tijdschr. Psych. : Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie
12. Publ. Op. Quart. : Public Opinion Quarterly
13. Rur. Soc. : Rural Sociology
14. Soc. Bull. : Sociologisch Bulletin
15. Soc. Forces : Social Forces
16. Soc. Gids : Sociologische Gids
17. Soc. Kompas : Sociaal Kompas
18. Soc. Wet. : Sociale Wetenschappen

BIJLAGE A

DE VRAGENLIJST

1. Hebt u vroeger nog ergens anders gewoond? ja/neen/ni.g/g.a.
2. Zo ja, waar hebt u dan vroeger gewoond en hoe lang?
3. Woonplaats Van Tot

 ni.g/g.a.
4. (Alleen voor hen, die niet altijd hier hebben gewoond)
 Hoe kwam u hier te wonen? (bijv. verandering van werkkring)
5. Als u altijd in W/Z.B hebt gewoond, bent u dan wel eens voor langere tijd uit W/Z.B weggeweest? ja/neen/ni.g/g.a.
6. Zo ja, waardoor? mildienst/evacuatie en oorlog

7. Vindt U het leven in deze gemeente prettig? ja/ gaat wel/neen/ni.g/g.a.
8. Is er iets, dat u hier erg mist of waaraan u zich steeds ergert? ja/neen/ni.g/g.a.
9. Zo ja, wat?
10. Zoudt u liever ergens anders willen wonen? ja/kan niet schelen/neen/ni.g/g.a.
11. Zo ja, zoudt u dan liever in Zeeland of buiten Zeeland willen wonen? in Ze/weet niet/bui Zeeland ni.g/g.a.
12. Vindt u, dat u hier te veel afgelegen woont? ja/neen/ni.g/g.a.
13. Hebt u wel eens over emigratie gedacht? ja/neen/ni.g/g.a.
14. Zoudt u zelf in de toekomst willen emigreren? ja/g.m./neen/ni.g/g.a.
15. Als u het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt u dan, dat het leven hier duurder/even duur/of goedkoper is dan buiten Zeeland? d/even d/goedk./g.m./ni.g/g.a.
16. Denkt u, dat het leven in de Zeeuwse steden duurder/even duur/of goedkoper is dan op het platteland? d/e.d/g.k./g.m./ni.g/g.a.
17. Wanneer u het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt u dan, dat hier meer/even veel/minder mogelijkheden zijn voor ontspanning en liefhebberijen? me/ev veel/mi/g.m./ni.g/g.a.

18. Vindt u, dat er hier voldoende mogelijkheden zijn voor ontspanning en liefhebberijen? ja/ neen/ g.m./ni.g/ g.a.
19. Vindt u de mensen in Zeeland prettiger/ even prettig/of minder prettig om mee om te gaan, dan de mensen buiten Zeeland? pr./even pr/mi pr/ g.m./ni.g/ g.a.
20. Denkt u, dat u in Zeeland gemakkelijker/ even moeilijk/of moeilijker een woning kunt krijgen dan buiten Zeeland? gemak/ ev. moei/moei/ g.m./ni.g/ g.a.
28. Als u het leven in Zeeland vergelijkt met het leven buiten Zeeland, denkt u dan, dat er hier voor uzelf (en voor uw kinderen) minder/even veel/meer mogelijkheden liggen om vooruit te komen dan buiten Zeeland? mi/ev veel/meer/ g.m./ni.g/ g.a.
22. Hebt u veel over het leven buiten Zeeland gehoord of gelezen? ja/ neen/ni.g/ g.a.
23. Vindt u, dat Zeeland als provincie soms achtergesteld wordt bij de andere provincies van Nederland? ja/ g.m./neen/ni.g/ g.a.
24. Zo ja, op welk gebied(en)?
25. Vindt u het voor Zeeland een vooruitgang of een achteruitgang als de Deltaplannen worden uitgevoerd of zal alles wel niet veel veranderen? vooruit/achter/niet veran/ g.m./ni.g/ g.a.
26. Zijn er volgens u nog nadelen aan het Deltaplan verbonden? ja/ g.m./neen/ni.g/ g.a.
27. Zo ja, welke?
28. Hoe woont u hier? eigen huis/heel huurhuis/ inwonend/nog bij ouders thuis/op kamers/in dienstwoning/bij werkgever thuis/ ni.g/ g.a.
29. (Voor huurhuurbewoners) Hoeveel bedraagt de huishuur? f
30. (Voor gehuwden) Hoe bent u aan deze woning gekomen?
31. Is er een gedeelte van het huis onderverhuurd? ja/ neen/ni.g/ g.a.
32. Bent u tevreden met uw tegenwoordige huisvesting? ja/ neen/zo zo/ni.g/ g.a.
33. Zo neen, waarom niet?

34. Hebt u familieleden, vrienden of goede kennissen, die vroeger in Zeeland woon- den en later zijn weggegaan? familieleden/vrienden/goede kennissen/geen/ni.g/g.a.
35. Zo ja, waar wonen zij?
36. Bevalt het hun daar in het algemeen goed? ja/ gaat wel/neen/ni.g/g.a.
37. Zijn zij er na hun vertrek uit Zeeland nog op vooruit gegaan? ja/ neen/ni.g/g.a.
38. Zouden zij hier ook bereikt hebben, wat zij ginds zijn geworden? ja/g.m./neen/ni.g/g.a.
39. Hoort u of ziet u nog wel eens iets van hen? geregeld/soms/nooit/ni.g/g.a.
40. Denkt u, dat er nog mensen uit W/Z.B. weggaan, omdat zij bang zijn voor een volgende overstromingsramp? ja/g.m./neen/ni.g/g.a.
41. Wat is uw tegenwoordige beroep en func- tie?
42. Waar werkt u? (Werkgever en plaats)
43. Hoe lang werkt u al bij uw tegenwoordige werkgever?
44. Hebt u vroeger nog wel eens ergens anders gewerkt? ja/neen/ni.g/g.a.
45. Zo ja, waar? En hoe lang ongeveer? ni.g/g.a.
46. Hoe bent u aan uw tegenwoordige werk gekomen? door familie of kennissen/ gehoord van een collega/ arbeidsbureau/schrijven op advertentie/op eigen initia- tief gesolliciteerd/had er vroeger gewerkt/anders hoe?
47. Bent u werkzaam in het bedrijf van uw ouders? ja/neen/ni.g/g.a.
48. Zo ja, zult u in de toekomst waarschijn- lijk de opvolger zijn? ja/neen/ni.g/g.a.
49. Alleen of met meer broers? alleen/met nog . . broers/ ni.g/g.a.
50. Doet u uw werk met plezier of vindt u dit werk niet zo prettig? met pl/ gaat wel/niet pr/ ni.g/g.a.
51. Zoudt u dit werk ook graag in de toe- komst blijven doen of zoudt u liever iets anders gaan doen? dit werk/ander werk/ni.g/ g.a.
52. Bent u bang voor werkeloosheid in de toekomst? ja/g.m./neen/ni.g/g.a.

53. Zoudt u jonge mensen, als zij u om raad vroegen, aanraden om uw werk te gaan doen? ja/weet niet/neen/ni.g/g.a.
54. Wat denkt u, dat jonge mensen tegenwoordig het beste kunnen gaan doen als zij geen zin hebben in „hersenswerk“? weet niet/ni.g/g.a.
55. (Voor niet-industrie-arbeiders) Zoudt u zelf in de industrie willen werken? ja/neen/ni.g/g.a.
56. Zo neen, waarom niet?
57. Wij zouden nu nog graag een aantal persoonlijke gegevens van u weten. Wanneer bent u geboren?
58. Waar bent u geboren? (s.v.p. burg. gemeente)
59. Wat is uw nationaliteit?
60. Zijn uw ouders nog in leven? vader/moeder/beiden/neen ni.g/g.a.
61. Zo ja, waar wo(o)nen(t) zij/hij?
62. Hebt u familieleden in uw woonplaats en in de aangrenzende gemeenten? ja/neen/ni.g/g.a.
63. Op hoeveel avonden van de afgelopen week bent u bij één van uw familieleden op bezoek geweest?
64. En op hoeveel avonden van de afgelopen week is er iemand van hen bij u op bezoek geweest?
65. Hebt u hier veel vrienden en goede kennissen? ja/nogal/neen/ni.g/g.a.
66. Op hoeveel avonden van de afgelopen week bent u bij één van hen op bezoek geweest?
67. en omgekeerd?
68. Wat is uw burgerlijke staat? gehuwd/ong/gescheiden/weduwnaar/hertrouwd/anders ni.g/g.a.
69. Indien u gehuwd bent, wat is de geboorteplaats van uw vrouw?
70. Hebt u kinderen? ja/neen/ni.g/g.a.
71. Wat is uw opleiding?
72. Welke diploma's hebt u behaald?
73. Bent u nog bezig met een opleiding? ja/neen/ni.g/g.a.
74. Zo ja, waarmee?

75. Als u nog niet werkt, wat denkt u na uw opleiding te gaan doen?
76. Bent u lid van een vakorganisatie? ja/neen/ni.g/g.a.
77. Zo ja, van welke?
78. Bent u nog lid van andere verenigingen?/
Clubs ja/neen/ni.g/g.a.
79. Zo ja, van welke?
80. Hebt u een functie in deze verenigingen? ja/neen/ni.g/g.a.
81. Zo ja, welke functie in welke vereniging?
82. Leest u (een) krant(en)? ja/neen/ni.g/g.a.
83. Zo ja, welke?
84. Behoort u tot een kerkgenootschap? ja/neen/ni.g/g.a.
85. Zo ja, tot welk?
86. Bent u gedoopt? ja/neen/ni.g/g.a.
87. Hoe vaak gaat u naar de kerk? elke dag/elke zondag 1 of 2/
eens per maand/bij speciale
gelegenheden/zelden/nooit/
ni.g/g.a.
88. Zouden er hier in W/Z.B. nog dingen veranderd kunnen worden waardoor het leven hier prettiger zou worden? ja/g.m./neen/ni.g/g.a.
89. Zo ja, wat?
90. Zijn er nog dingen, die wij nog niet hebben gevraagd en die toch belangrijk zijn voor het leven hier?

BIJLAGE B

Kategorien van de verschillende variabelen, die werden gebruikt bij het vaststellen van de statistische verbanden in hoofdstuk VII en bij de cluster-analyse.

De variabelen zijn genummerd overeenkomstig die van de matrijs uit het zevende hoofdstuk.

no.	variabele	kategorieen
1	migratie-animo	„weg” rest
2	beroepsgroep	industriearbeiders overige arbeiders
3	opleiding na L.O.	technisch opgeleid andere opleiding na L.O.
4	werkzaam in bedrijf ouders	wel niet
5	woonwijze	eigen huis (heel) huurhuis
6	burgerlijke staat	gehuwd ongehuwd
7	kerkgenootschap	Rooms Katholieken Protestanten Onkerkelijken
8	veren. participatie	index 0 index > 0
9	woonplaats	steden platteland
10	krant	alleen provinciale krant (ook) landelijke krant
11	leeftijd	16 – 20 21 – 25 26 – 30 31 – 35
12	geboortegebied	geboren buiten Zeeland geboren in Zeeland
13	geboortegebied echtgenote	geboren buiten Zeeland geboren in Zeeland
14	woongemeente prettig	prettig rest
15	voldoende ontspanning	onvoldoende rest
16	mensen in Zeeland prettig	minder prettig rest
17	promotiemogelijkheden	minder mogelijkheden in Zeeland rest
18	leven duurder	duurder in Zeeland rest
19	tevreden huisvesting	tevreden rest
20	plezier in werk	plezier rest

BIJLAGE C

LIJST MET VERBANDEN TUSSEN DE VERSCHILLENDE ONAFHANKELIJKE VARIABELEN ¹⁾

2) BEROEPSGROEP

Industrie-arbeiders bleken, in vergelijking met de overige arbeiders:

3	vaker een technische opleiding te hebben gevolgd na het L.O.	p<0.001
4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.001
5	minder vaak te wonen in een eigen huis	p<0.001
7	vaker onkerkelijk dan protestant	p<0.01
	vaker Rooms Katholiek dan protestant	p<0.02
9	vaker woonachtig in de steden	p<0.001
10	vaker (ook) een landelijk blad te lezen	p<0.05
11	vaker ouder dan 25 jaar te zijn	p<0.05
12	vaker buiten Zeeland geboren	p<0.01
16	de mensen in Zeeland vaker minder prettig te vinden	p<0.05
17	in Zeeland vaker minder promotiemogelijkheden te zien	p<0.001
18	het leven in Zeeland vaker duurder te vinden	p<0.01
20	minder vaak plezier in het werk te hebben	p<0.001

3) OPLEIDING NA DE LAGERE SCHOOL

Technisch opgeleiden bleken, i.v.m. hen, die na het L.O. een andere opleiding volgden:

2	vaker industrie-arbeider	p<0.001
5	minder vaak in een eigen huis te wonen	p<0.05
7	vaker onkerkelijk dan protestant	p<0.01
	vaker Rooms Katholiek dan protestant	p<0.01
9	vaker woonachtig in steden	p<0.05
10	vaker (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.01
12	vaker buiten Zeeland geboren te zijn	p<0.001
18	vaker het leven in Zeeland duurder te vinden	p<0.01

4) WERKZAAM BEDRIJF VAN DE OUDERS

Zij, die werkzaam waren *in het bedrijf van de ouders* bleken:

2	minder vaak industrie-arbeiders	p<0.001
5	minder vaak een eigen huis te bewonen	p<0.01
6	minder vaak gehuwd	p<0.001
9	vaker op het platteland te wonen	p<0.001
10	minder vaak (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.001
11	minder vaak boven de 25 jaar oud te zijn	p<0.001
17	minder vaak in Zeeland minder promotiemogelijkheden te zien	p<0.001

¹⁾ De cijfers hebben betrekking op de matrijs uit hoofdstuk VII.

5) WOONWIJZE

Bewoners van een *eigen huis* bleken, i.v.m. de bewoners van een heel huurhuis:

2	minder vaak industrie-arbeiders	p<0.001
3	minder vaak technisch opgeleid na het L.O.	p<0.001
4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.01
9	minder vaak woonachtig in de steden	p<0.001
10	minder vaak (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.01
19	vaker tevreden te zijn met hun huisvesting	p<0.05

6) BURGERLIJKE STAAT

Gehuwden bleken:

4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.001
8	vaker een participatie-index >0	p<0.001
11	vaker ouder te zijn	p<0.001
16	vaker mensen in Zeeland minder prettig te vinden	p<0.05
17	vaker minder promotiemogelijkheden in Zeeland te zien	p<0.05
19	minder vaak tevreden met hun huisvesting	p<0.001

7) KERKGENOOTSCHAP

Protestanten bleken:

2	minder vaak industrie-arbeiders dan Rooms Katholieken	p<0.01
	idem dan onkerkelijken	p<0.02
3	minder vaak techn. opgeleid na L.O. dan Rooms Katholieken	p<0.01
	idem dan onkerkelijken	p<0.01
8	minder vaak part.index 0 te hebben dan Rooms Katholieken	p<0.05
9	minder vaak in steden te wonen dan de onkerkelijken	p<0.001
10	minder vaak (ook) een landelijk dagblad te lezen	
	dan de Rooms Katholieken	p<0.01
	idem dan de onkerkelijken	p<0.01
12	minder vaak buiten Zeeland geboren	
	dan de Rooms Katholieken	p<0.001
	idem dan de onkerkelijken	p<0.001
14	minder vaak het leven in de woongemeenten niet prettig te vinden	
	dan de Rooms Katholieken	p<0.001
	idem dan de onkerkelijken	p<0.001
16	minder vaak de mensen in Zeeland minder prettig te vinden	
	dan de Rooms Katholieken	p<0.001
	idem dan de onkerkelijken	p<0.05
18	minder vaak het leven in Zeeland duurder te vinden	
	dan de Rooms Katholieken	p<0.05
	idem dan de onkerkelijken	p<0.05
20	vaker plezier in het werk te hebben dan de Rooms Katholieken	p<0.01
	idem dan de onkerkelijken	p<0.01

8) VERENIGINGSPARTICIPATIE

Participatie-index 0 bleek vaker voor te komen bij:

6	ongehuwden	p<0.001
7	Rooms Katholieken dan bij Protestanten	p<0.05

9) WOONPLAATS

in de *steden* bleken woonachtig:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.001
3	vaker technisch opgeleiden na het L.O.	p<0.05
4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.001
5	minder vaak bewoners van een eigen huis	p<0.001
7	vaker onkerkelijken dan protestanten	p<0.001
10	vaker lezers van (ook) een landelijk dagblad	p<0.001
12	buiten Zeeland geboren	p<0.001
13	gehuwd met een buiten Zeeland geboren vrouw	p<0.001
15	minder vaak zij, die onvoldoende ontspanningsmogelijkheden zagen	p<0.05
16	vaker zij, die de mensen in Zeeland minder prettig vonden	p<0.001
17	vaker zij, die in Zeeland minder mogelijkheden zagen om vooruit te komen	p<0.001
18	vaker zij, die het leven in Zeeland duurder vonden	p<0.001
20	minder vaak zij, die plezier in het werk hadden	p<0.05

10) KRANT

Lezers van (ook) een *landelijk dagblad* bleken:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.001
3	vaker technisch opgeleid na het L.O.	p<0.01
4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.001
5	minder vaak te wonen in een eigen huis	p<0.01
7	vaker Rooms Katholiek dan Protestant	p<0.01
	vaker onkerkelijk dan Protestant	p<0.01
9	vaker woonachtig in de steden	p<0.001
12	vaker buiten Zeeland geboren	p<0.001
13	vaker gehuwd met vrouw, die buiten Zeeland was geboren	p<0.001
14	vonden minder vaak hun woongemeente prettig	p<0.01
16	vonden vaker de mensen in Zeeland minder prettig	p<0.01
17	vonden vaker in Zeeland minder promotiekansen aanwezig	p<0.01
18	vonden vaker het leven in Zeeland duurder	p<0.001
20	hadden minder vaak plezier in het werk	p<0.01

11) LEEFTIJD

Zij, die boven de vijf-en-twintig waren bleken:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.05
4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.001
6	vaker gehuwd	p<0.001
12	vaker buiten Zeeland geboren	p<0.05

14	vaker het leven in de woongemeente prettig	p<0.05
19	minder vaak tevreden met hun huisvesting	p<0.001

12) **GEBOORTEGEBIED**

Zij, die *buiten Zeeland* werden geboren:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.01
3	vaker technisch opgeleid na het L.O.	p<0.001
7	vaker Rooms Katholiek dan Protestant	p<0.001
	vaker onkerkelijk dan Protestant	p<0.001
9	vaker woonachtig in de steden	p<0.001
10	lazen vaker (ook) een landelijk dagblad	p<0.001
11	waren vaker ouder dan 25 jaar	p<0.05
13	waren vaker gehuwd met vrouw van buiten Zeeland	p<0.001
14	vonden minder vaak het leven in de woongemeente prettig	p<0.001
16	vonden vaker de mensen in Zeeland minder prettig	p<0.001
17	zagen vaker minder kansen om vooruit te komen	p<0.001
18	vonden vaker het leven in Zeeland duurder	p<0.001

13) **GEBOORTEGEBIED ECHTGENOTE**

Zij, die waren gehuwd met een vrouw, die *buiten Zeeland* was geboren bleken:

9	woonachtig in de steden	p<0.001
10	vaker (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.001
12	vaker geboren buiten Zeeland	p<0.001
14	vinden minder vaak het leven in de woongemeente prettig	p<0.001
16	vinden vaker de mensen in Zeeland minder prettig	p<0.001

14) **PRETTIGE WOONGEMEENTE**

Zij, die het leven in de woongemeente *prettig* vonden bleken:

7	vaker Protestanten dan Rooms Katholieken	p<0.001
	vaker Protestanten dan onkerkelijken	p<0.001
10	vaker een provinciale krant te lezen	p<0.01
11	vaker boven 25 jaar te zijn	p<0.01
12	vaker geboren in Zeeland	p<0.001
13	vaker gehuwd met een vrouw, die in Zeeland was geboren	p<0.001
15	minder vaak onvoldoende ontspanningsmogelijkheden in Zeeland aanwezig te achten	p<0.01
16	minder vaak de mensen in Zeeland minder prettig te vinden	p<0.001
19	vaker tevreden met hun huisvesting	p<0.02
20	vaker plezier in hun werk te hebben	p<0.01

15) **VOLDOENDE MOGELIJKHEDEN VOOR RECREATIE EN ONTSPANNING**

Zij, die *onvoldoende* ontspanningsmogelijkheden in Zeeland aanwezig achten bleken:

9	minder vaak woonachtig in de steden	p<0.05
14	minder vaak het leven in de woongemeente prettig te vinden	p<0.01
17	vaker minder promotie-mogelijkheden in Zeeland te zien	p<0.05

16) DE MENSEN IN ZEELAND PRETTIG

Zij, die de mensen in Zeeland *minder prettig* vonden om mee om te gaan bleken:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.05
6	vaker gehuwd	p<0.05
7	vaker Rooms Katholiek dan Protestant	p<0.001
	vaker onkerkelijk dan Protestant	p<0.05
10	vaker (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.01
12	vaker geboren buiten Zeeland	p<0.001
13	vaker gehuwd met een vrouw, die buiten Zeeland was geboren	p<0.001
14	minder vaak het leven in de woongemeente prettig te vinden	p<0.001
18	vaker het leven in Zeeland duurder te vinden	p<0.001
19	minder vaak tevreden te zijn met hun huisvesting	p<0.05
20	minder vaak plezier in hun werk te hebben	p<0.05

17) MOGELIJKHEDEN OM VOORUIT TE KOMEN

Zij, die in Zeeland *minder mogelijkheden* zagen om vooruit te komen bleken:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.001
4	minder vaak werkzaam in het bedrijf van de ouders	p<0.001
6	vaker gehuwd	p<0.05
9	vaker woonachtig in de steden	p<0.001
10	vaker (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.01
12	vaker geboren buiten Zeeland	p<0.001
15	vaker onvoldoende ontspanningsmogelijkheden in Zeeland
aanwezig te achten	p<0.05
18	vaker het leven in Zeeland duurder te vinden	p<0.001

18) HET LEVEN IN ZEELAND DUURDER?

Zij, die het leven in Zeeland *duurder* zeiden te vinden dan buiten Zeeland bleken:

2	vaker industrie-arbeiders	p<0.01
3	vaker technisch opgeleid na het L.O.	p<0.01
7	vaker Rooms Katholiek dan Protestant	p<0.05
	vaker onkerkelijk dan Protestant	p<0.05
9	vaker woonachtig in de steden	p<0.001
10	vaker (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.001
12	vaker geboren buiten Zeeland	p<0.001
16	vaker de mensen in Zeeland minder prettig te vinden	p<0.001
17	vaker in Zeeland minder mogelijkheden te zien om vooruit
te komen	p<0.001
20	minder vaak plezier in hun werk te hebben	p<0.02

19) TEVREDEN MET HUISVESTING

Zij, die *tevreden* waren met hun huisvesting bleken:

5	vaker een eigen huis te bewonen	p<0.05
6	minder vaak gehuwd	p<0.001

11	minder vaak ouder dan 25 jaar	p<0.001
14	vaker het leven in de woongemeente prettig te vinden	p<0.02
16	minder vaak de mensen in Zeeland minder prettig te vinden	p<0.05

20) PLEZIER IN HET WERK

Zij, die *plezier* in hun werk zeiden te hebben bleken:

2	minder vaak industrie-arbeiders	p<0.001
7	vaker Protestant dan Rooms Katholiek	p<0.01
	vaker Protestant dan onkerkelijk	p<0.01
9	minder vaak woonachtig in de steden	p<0.05
10	minder vaak (ook) een landelijk dagblad te lezen	p<0.01
14	vaker het leven in de woongemeente prettig te vinden	p<0.01
16	minder vaak de mensen in Zeeland minder prettig te vinden	p<0.05
18	minder vaak het leven in Zeeland duurder te vinden	p<0.02

BIJLAGE D: CLUSTER-ANALYSE

VERBAND 1 - 2 (MIGRATIE-ANIMO - BEROEPSGROEP)

2. Beroepsgroep*

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categoriseën van de mogel. interven. variabelen		industriearbeiders				overige arbeiders				totaal			
		abs.	%	weg	rest	abs.	weg	rest	abs.	weg	rest	abs.	%		
3.	Opleiding	30	34,5	57	65,5	24	19,4	100	80,6	211					excl. 212 geen opl. na L.O. 5 onbekende opl.
4.	Werkzaam bedrijf ouders	0	—	3	—	8	9,1	80	90,9	92					excl. 30 (in opl., zonder beroep etc.)
5.	Woonwijze	45	31,7	97	68,3	47	16,4	239	83,6	428					andere woonwijzen 301
7.	Kerkgenootschap	1	—	5	—	2	5,5	34	94,5	42					kerkgenootschap onbekend 1
9.	Woonplaats	31	34,1	60	65,9	21	19,6	86	80,4	198					
10.	Krant	15	36,6	26	63,4	11	23,0	33	75,0	85					
11.	Leeftijd	8	38,1	13	61,9	10	29,4	24	70,6	55					
12.	Geboortegebied	22	27,5	58	72,5	34	11,7	260	88,3	374					
16.	Mensen in Zeeland prettiger?	38	42,7	51	57,3	31	25,6	90	74,4	210					
17.	Promotiemogelijkheden	7	13,2	46	86,8	24	9,5	228	90,5	305					*
18.	Leven duurder in Zeeland	24	26,4	67	73,6	34	11,6	258	88,4	383					13 geen krant 2 onbekend
20.	Plezier werk	20	41,7	28	58,3	16	23,5	52	76,5	116					
		8	32,0	17	68,0	7	7,4	87	92,6	119					
		21	41,2	30	58,8	17	17,2	82	82,8	150					
		22	21,8	79	78,2	40	11,6	306	88,4	447					
		23	56,1	18	43,9	15	55,6	12	44,4	68					*
		19	48,7	20	51,3	21	30,0	49	70,0	109					2 x geen antwoord
		26	25,2	77	74,8	34	11,3	267	88,7	404					
		39	37,9	64	62,1	38	20,5	147	79,5	288					
		6	15,4	33	84,6	17	9,0	171	91,0	227					
		23	42,6	31	57,4	25	27,5	66	72,5	145					1 x geen antwoord
		22	25,0	66	75,0	30	10,7	251	89,3	369					
		30	29,4	72	70,6	49	14,4	292	85,6	443					excl. 27 in opl.
		15	37,5	25	62,5	6	18,8	26	81,2	72					

* Niet in aanmerking genomen studerende en zonder beroep (29).

* Matrisrestricties.

VERBAND 1 — 3 (MIGRATIE-ANIMO — OPLEIDING)

3. Opleiding.*

no var.	mogelijke intervenierende variabelen	categoriëen van de mogel. interven. variabelen	techn. opleiding						niet-techn. opl. na L.O.						totaal			
			weg		rest		weg		rest		weg		rest					
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		abs.
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders	30	34,5	57	65,5	1	—	3	—	91							in opleiding en zo. ber. 29
		overige arbeiders	24	19,4	100	80,6	8	9,1	80	90,9	212	303						
5.	Woonwijze	eigen huis	3	16,7	15	83,3	0	0	13	100,0	31							andere woonwijzen 301
		heel huurhuis	29	30,2	67	69,8	3	14,3	18	85,7	117	148						
7.	Kerkgemeenschap	Onkerkelijk	17	34,7	32	65,3	1	—	5	—	55							kerkgemeenschap onbekend 1
		R.K.	12	40,0	18	60,0	0	—	3	—	33							
		Prot.	30	19,5	124	80,5	8	9,4	77	90,6	239	327						
9.	Woonplaats	steden	46	35,7	83	64,3	1	6,7	14	93,3	144							★
		platteland	13	12,5	91	87,5	8	10,1	71	89,9	183	327						
10.	Krant	alleen prov. krant	32	20,6	125	79,4	8	10,0	72	90,0	237							13 geen krant 2 onbekend
		(ook) landel. krant	26	37,1	44	62,9	1	10,0	9	90,0	80	317						
12.	Geboortegebied	in Zeeland	32	16,9	157	83,1	9	9,7	84	90,3	282							
		buiten Zeeland	27	61,4	17	38,6	0	—	1	—	45	327						
18.	Leven duurder in Zeeland	duurder	28	35,0	52	65,0	1	11,1	8	89,9	89							1 x geen antwoord
		rest	31	20,3	122	79,7	8	9,5	76	90,5	237	326						

* Geen opleiding na L.O. 212.

VERBAND 1 — 4 (MIGRATIE-ANIMO — WERKZAAM BEDRIJF OUDERS)

4. *Werkzaam bedrijf ouders.**

var. no	mogelijke intervenierende variabelen	categoriën van de mogel. interven. variabelen	wel werkz. bedr. ouders						niet werkz. bedr. ouders						totaal		
			weg		rest		weg		rest		weg		rest				
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders	0	—	0	—	45	31,7	97	68,3	142					excl. 29 11 en zo. ber.	512
		overige arbeiders	8	9,5	76	90,5	47	16,4	239	83,6	370						
5.	Woonwijze	eigen huis	0	—	3	—	3	7,7	36	92,3	42					excl. andere woonw. 301	237
		(heel) huurhuis	1	6,3	15	93,6	51	28,5	128	71,5	195						
6.	Burg'staat	gehuwd	3	13,6	19	86,4	55	24,7	168	75,3	245						
		ongehuwd	5	7,9	58	92,1	38	18,5	167	81,5	268					onbek. 1	513
9.	Woonplaats	steden	3	25,0	9	75,0	67	34,2	129	65,8	208						
		platteland	5	6,8	68	93,2	26	11,2	207	88,8	306						514
10.	Krant	alleen prov. krant	5	6,6	71	93,4	54	17,5	254	82,5	384					13 geen krant 1 onbekend	499
		(ook) landl. krant	2	25,0	6	75,0	34	31,8	73	68,2	115						
11.	Leeftijd	16 — 20	3	7,7	36	92,3	13	15,3	72	84,7	124						
		26 — 30	4	19,0	17	81,0	34	26,8	94	73,2	149						273
17.	Prom. mogelijkheden in Zeeland	minder	5	20,8	19	79,2	72	44,2	191	55,8	287						
		rest	3	4,9	58	95,1	21	12,7	145	87,3	227						514

* niet in aanmerking genomen 30 (in opleiding, zonder beroep etc.).

VERBAND 1 — 5 (MIGRATIE-ANIMO — WOONWIJZE)

5. Woonwijze.*

no var.	mogelijke intervenierende variabelen	categoricën van de mogel. interven. variabelen	eigen huis						(heel) huurhuis						totaal		
			weg		rest		weg		rest		rest						
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%			
2.	Beroep	ind. arbeiders	1	—	5	—	31	34,1	60	65,9					excl. opl. + zo. beroep 29		
		overige arbeiders	2	5,6	34	94,4	21	19,6	86	80,4	143	240					
3.	Opleiding	tech. opleiding	3	16,7	15	83,3	29	30,2	67	69,8					geen opl. na L.S. 212		
		overige opl. na L.O.	0	0,0	13	100,0	3	14,3	18	85,7	34	148					
4.	Werkzaam bedrijf ouders	Ja	0	—	3	—	1	6,3	15	93,7					niet in aanm. 30		
		neen	3	7,7	36	92,3	51	28,5	128	71,5	218	237					
9.	Woonplaats	stad	2	—	4	—	46	38,0	75	62,0							
		platteland	1	2,7	36	97,3	6	7,7	73	92,3	116	243					
10.	Krant	alleen prov. krant	2	5,4	35	94,6	27	20,5	105	79,5					13 geen krant 1 onbekend		
		(ook) landl. krant	0	—	5	—	23	42,6	31	57,4	59	228					
19.	Tevreden huisvesting	tevreden	0	0,0	34	100,0	29	23,6	94	76,4					★		
		reserve	3	33,3	6	66,7	23	29,9	54	70,1	86	243					

* Andere woonwijzen: 301.

VERBAND 1 -- 6 (MIGRATIE-ANIMO -- BURGERLIJKE STAAT)

6. *Burgerlijke staat.**

no var.	mogelijke intervenierende variabelen	categoris�en van de mogel. interven. variabelen	gehuwd						ongehuwd						totaal		
			weg		rest		weg		rest		weg		rest				
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
4.	Werkzaam bedrijf ouders	ja	3	13,6	19	86,4	5	8,6	58	91,4	85	excl. 30 (in opl. zonder ber. etc.					
		neen	55	24,7	168	75,3	38	18,5	167	81,5	428		513				
11.	Leeftijd	21 -- 30	38	30,2	88	69,8	25	20,3	98	79,7	249						
16.	Mensen prettig in Zeeland	minder	25	41,0	36	59,0	19	35,8	34	64,2	114						
		rest	33	17,6	154	82,4	30	12,5	210	87,5	427	541					2 geen antwoord
17.	Promotiemogelijkheden in Zeeland	minder	47	32,0	100	69,0	35	21,7	126	78,3	308						
		rest	11	10,8	91	89,2	14	10,5	119	89,5	235	543					★
19.	Tevreden met huisvesting	tevreden	29	19,1	123	80,9	37	15,4	204	84,6	393						
		reserve	29	29,9	68	70,1	12	22,6	41	77,4	150	543					★

* 1 burgerlijke staat onbekend.

VERBAND 1 — 7 (MIGRATIE-ANIMO — KERKGENOOTSCHAP)

7. *Kerkgenootschap.**

no var.	mogelijke intervenerende variabelen	categoriën van de mogel. interven. variabelen	onkerkerlijk						R. Katholiek						Protestant						totaal	
			weg		rest		weg		rest		weg		rest		weg		rest					
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%				
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders overige arbeiders	15 11	36,6 25,0	26 33	63,4 75,0	8 10	38,1 29,4	13 24	61,9 70,6	22 34	27,5 11,6	58 260	72,5 88,4	142 372	excl. 29 (in opl., zonder ber. etc.)						
3.	Opleiding na L.O.	techn. opleiding overige opl. na. L.O.	17 1	34,7 —	32 5	65,3 —	12 0	40,0 —	18 3	60,0 —	30 8	19,5 9,4	124 77	80,5 90,6	233 94	geen opl. na L.S. 212						
8.	Verpart.	index O index > O	1) 1)		11 8	27,9 29,6	18 19	72,1 70,4	31 29	21,2 11,8	115 216	78,8 88,2	175 272	447								
9.	Woonplaats	steden platteland	26 2	32,1 16,7	55 10	67,9 83,3	2) 2)		2) 2)		32 28	26,7 10,2	88 246	73,3 89,8	201 286	487						
10.	Krant	alleen prov. krant (ook) landl. krant	10 18	23,8 37,5	32 30	76,2 62,5	6 9	16,7 56,3	30 7	83,3 43,7	47 11	14,2 19,6	283 45	85,8 80,4	408 120	13 geen krant 2 onbekend						
12.	Geboortegebied	in Zeeland buiten Zeeland	12 16	17,4 66,7	57 8	82,6 33,3	9 10	23,7 55,6	29 8	76,3 44,4	44 16	12,1 51,6	319 15	87,9 48,4	470 73	543						
14.	Uw gemeente	prettig reserve	12 16	21,5 43,2	44 21	78,5 56,8	7 12	22,6 48,0	24 13	77,4 52,0	25 34	9,1 29,1	250 83	90,9 70,9	362 179	2 geen antwoord						
16.	Mensen prettig	minder rest	14 14	58,3 20,6	10 54	41,7 79,4	11 8	40,7 27,6	16 21	59,3 72,4	19 41	29,7 12,5	45 288	70,3 87,5	115 426	2 geen antwoord						
18.	Leven duurder	duurder rest	14 14	37,8 25,0	23 42	62,2 75,0	11 8	50,0 23,5	11 26	50,0 76,5	26 34	28,3 11,3	66 267	71,7 88,7	151 491	1 geen antwoord						
20.	Plezier werk	plezier reserve	21 5	31,8 26,3	45 14	68,2 73,7	13 5	31,0 38,5	29 8	69,0 61,5	45 11	13,4 27,5	290 29	86,6 72,5	443 72	27 maal niet in aanm. (in opl.)						

* 1 kerck. gez. onbekend.

1) onkerkelijken niet < participatie index dan protestanten.

2) Rooms Katholijken niet vaker woonachtig in de steden.

VERBAND 1 — 8 (MIGRATIE-ANLMO — VERENIGINGSPARTICIPATIE)

8. *Verenigingsparticipatie.*

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categoriën van de mogel. interven. variabelen	index 0						index > 0						totaal		
			weg		rest		weg		rest		weg		rest				
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.
7.	Kerkgenootschap	R.K.	11	37,9	18	62,1	8	29,6	19	60,4	56	93	onkerk.	1	kerkg. omb.	391	447
		Prot.	31	21,2	115	78,8	29	11,8	216	88,2	447	447					

VERBAND 1 - 9 (MIGRATIE-ANIMO — WOONPLAATS)
9. Woonplaats.

no var.	mogelijke intervensierende variabelen	categoriëen van de mogel. intervens. variabelen	steden						platteland						totaal									
			weg			rest			weg			rest												
			abs.	%		abs.	%		abs.	%		abs.	%											
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders overige arbeiders	35	40,7	51	59,3	7	13,2	46	86,8	142		31	25,6	90	74,4	24	9,5	228	90,5	373	excl. 29 (in opl., zonder ber. etc.)	515	
3.	Opleiding	techn. opleiding overige opl. na L.O.	46	35,7	83	64,3	13	12,5	91	87,5	233		1	6,7	14	93,3	8	9,9	73	90,1	96	212 g.opl. na L.S. 5 onbekend	329	★
4.	Werkzaam bedrijf ouders	ja neen	3	25,0	9	75,0	5	6,8	68	93,2	85		67	34,2	129	65,8	26	11,2	207	88,8	429	excl. 30 (i. opl., zonder ber. etc.)	514	
5.	Woonwijze	eigen huis (heel) huurhuis	2	—	4	—	1	2,7	36	97,3	43		46	38,0	75	62,0	6	7,5	73	92,5	200	andere woonwijze 301	243	
7.	Kerkgenootschap	Onkerkelijk Prot.	26	32,1	55	67,9	2	16,7	10	83,3	93		32	26,7	88	73,3	28	10,2	246	89,8	394	R.K. = 56 1 onbekend	487	
10.	Krant	alleen prov. krant (ook) landl. krant	36	26,9	98	73,1	27	9,9	247	90,1	408		35	38,0	57	62,0	3	10,3	26	89,7	121	13 geen krant 1 onbekend	529	
12.	Geboortegebied	in Zeeland buiten Zeeland	38	2,20	135	78,0	27	9,1	271	90,9	471		38	62,3	23	37,7	4	33,3	8	66,7	73		544	
13.	Geboortegebied echtgenote	in Zeeland buiten Zeeland	22	24,7	67	75,3	8	6,8	110	93,2	207		25	64,1	14	35,9	3	37,5	5	62,5	47	290 ongehuwd	254	
16.	Mensen prettig in Zeeland	minder prettig rest	36	50,7	35	49,3	8	18,6	35	81,4	114		40	24,7	122	75,3	23	8,6	243	91,4	428	2 x geen antwoord	542	
17.	Promotiemogelijkheden in Zeeland	minder rest	61	37,4	102	62,6	21	14,5	124	85,5	308		15	21,1	56	78,9	10	6,1	155	93,9	236		544	
18.	Leven duurder	duurder rest	42	46,1	49	53,9	9	15,0	51	85,0	151		34	23,8	109	76,2	22	8,8	227	91,2	392		543	
20.	Plezier werk	plezier reserve	51	29,3	123	70,7	28	10,3	243	89,7	445		18	48,6	19	51,4	3	8,6	32	91,4	72	27 x niet in aanm. (in opl.)	517	

no var.	mogelijke intervenerende variabelen	categoricën van de mogel. interven. variabelen	alleen prov. krant			(ook) landelijk blad			totaal			
			weg abs.	rest abs.	%	weg abs.	rest abs.	%				
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders	24	26,4	67	73,6	20	41,7	28	58,3	139	excl. 29 (in opl.), zonder beroep etc.)
		overige arbeiders	34	11,6	258	88,4	16	23,5	52	76,5	360	
3.	Opleiding	techn. opleiding	32	20,4	125	79,6	26	37,1	44	62,9	227	212 geen opl. na L.S., 5 omb.
		overige opl. na L.O.	8	10,0	72	90,0	1	10,0	9	90,0	90	
4.	Werkzaam bedrijf ouders	ja	5	6,6	71	93,4	2	2,5	6	75,0	84	excl. 30 (in opl., zonder beroep etc.)
		neen	54	17,5	254	82,5	34	31,8	73	68,2	415	
5.	Woonwijze	eigen huis	2	5,4	35	94,6	0	—	5	—	42	andere woonwijze 301
		heel huurhuis	27	20,5	105	79,5	23	42,6	31	57,4	186	
7.	Kerkgenootschap	Onkerkelijk	10	31,3	32	68,7	18	37,5	30	62,5	90	1 kerkg. onbekend
		R.K.	6	16,7	30	83,3	9	56,3	7	43,7	52	
9.	Woonplaats	Prot.	47	14,2	283	85,8	11	19,6	45	80,4	386	★
		steden	36	26,9	98	73,1	35	38,0	57	62,0	226	
12.	Geboortegebied	platteland	27	9,9	247	90,1	3	10,3	26	89,7	303	★
		in Zeeland	42	11,3	329	88,7	20	22,2	70	77,8	461	
13.	Geboortegebied echtgenote	buiten Zeeland	21	56,8	16	43,2	18	58,1	13	41,9	68	excl. 290 ongehuwd
		in Zeeland	20	12,3	143	87,7	8	20,5	31	79,5	202	
14.	Prettige gemeente	prettig	10	41,7	14	58,3	16	76,2	5	23,8	45	2 x geen antwoord
		reserve	29	10,2	256	89,8	13	18,6	57	81,4	355	
16.	Mensen prettig	prettig/minder	33	27,3	88	72,7	25	49,0	26	51,0	172	2 x geen antwoord
		rest	22	31,0	49	69,0	17	47,2	19	52,8	107	
17.	Promotiemogelijkheden	minder	41	12,2	295	87,8	21	25,0	63	75,0	420	1 x geen antwoord
		rest	47	22,0	167	78,0	32	37,6	53	62,4	299	
18.	Leven duurder	duurder	16	8,2	178	91,8	6	16,7	30	83,3	230	excl. 27 niet in aann. (in opl.)
		rest	25	25,8	72	74,2	24	48,0	26	52,0	147	
20.	Plezier werk	plezier	38	12,3	272	87,7	14	19,7	57	80,3	381	503
		reserve	47	13,9	291	86,1	28	29,5	67	70,5	433	
		reserve	12	24,5	37	75,5	8	38,1	13	61,9	70	

* Excl. 13 geen krant en 2 onbekend.

VERBAND 1 — 12 (MIGRATIE-ANIMO — GEBORTEPLAATS)
12. Geboortegebied.

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categorieën van de mogel. interven. variabelen	industriearbeiders						overige arbeiders						totaal		
			weg		rest		weg		rest		weg		rest				
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%			
2.	Beroep	ind. arbeiders	22	21,8	79	78,2	23	56,1	18	43,9	142	515	excl. 29 (in opl. en zonder beroep)				
		overige arbeiders	40	11,6	306	88,4	15	55,6	12	44,4	373						
3.	Opleiding	techn. opleiding	32	16,9	157	83,1	27	61,4	17	38,6	233		excl. 212 geen opl.				
		overige opl. na L.O.	9	9,7	84	90,3	0	—	1	—	94		5 onbekend				
7.	Kergenootschap	Onkerkelijk	12	17,4	57	82,6	16	66,7	8	33,3	73		1 onbekend				
		R.K.	9	23,7	29	76,3	10	55,6	8	44,4	56						
		Prot.	44	12,1	319	87,9	16	51,6	15	48,4	394						
9.	Woonplaats	steden	38	22,0	135	78,0	38	62,3	23	32,7	234						
		platteland	27	9,1	271	90,9	4	33,3	8	66,7	310						
10.	Krant	alleen prov. krant	42	11,3	329	88,7	21	56,8	16	43,2	418		13 geen krant				
		(ook) landel. krant	20	22,2	70	77,8	18	58,1	13	41,9	121		2 onbekend				
11.	Leeftijd	16 — 20	14	10,9	115	89,1	8	53,3	7	46,7	244						
		26 — 30	23	18,0	105	82,0	15	60,0	10	40,0	153						
13.	Geboortegebied echgenote	in Zeeland	21	11,7	159	88,3	12	44,4	15	55,6	207		excl. 290 ongehuwd				
		buiten Zeeland	9	33,3	18	66,7	16	80,0	4	20,0	47						
14.	Prettige gemeente	prettig	30	9,2	296	90,8	35	24,3	109	75,7	470		2 x geen antwoord				
		reserve	14	37,8	23	62,2	27	77,1	8	22,9	72						
16.	Mensen prettig	minder	17	23,3	56	76,7	27	65,9	14	34,1	114		2 x geen antwoord				
		rest	48	12,1	348	87,9	15	46,9	17	53,1	428						
17.	Promotie mogelijkheden	minder	48	18,9	206	81,1	34	63,0	20	37,0	308						
		rest	17	7,8	200	92,2	8	42,1	11	57,9	236						
18.	Leven duurder	duurder	26	23,4	85	76,6	25	62,5	15	37,5	151		1 x geen antwoord				
		rest	39	10,9	320	89,1	17	51,5	16	48,5	392						

VERBAND 1 — 13 (MIGRATIE-ANIMO — GEBORTEPLAATS ECHTGENOTE)

13. Geboortegebied echtgenote.*

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categorieën van de mogel. interven. variabelen	in Zeeland						buiten Zeeland						totaal		
			weg		rest		weg		rest		rest						
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%			
9.	Woonwijze	steden	22	24,7	67	75,3	25	64,1	14	35,9	128						
		platteland	8	6,8	110	93,2	3	37,5	5	62,5	126			254			
10.	Krant	alleen prov. krant	20	12,3	143	87,7	10	41,7	14	58,3	187						excl. 13 geen kr.
		(ook) landel. krant	8	20,5	31	79,5	16	76,2	5	23,8	60			247			2 onbekend
12.	Geboortegebied	in Zeeland	21	11,7	159	88,3	12	44,4	15	55,6	207						
		buiten Zeeland	9	33,3	18	66,7	16	80,0	4	20,0	47			254			
14.	Gemeente prettig	prettig	16	10,5	136	89,5	14	25,9	40	74,1	206						
		reserve	7	33,3	14	66,7	21	80,8	5	19,2	47			253			1 x geen antwoord
16.	Mensen in Zeeland prettig	minder	10	23,8	32	76,2	15	75,0	5	25,0	62						
		rest	20	12,2	144	87,8	13	48,1	14	51,9	191			153			2 x geen antwoord

* 290 ongehuwd.

VERBAND 1 — 14 (MIGRATIE-ANIMO — OORDEEL OVER WOONGEMEENTE)

14. *Leven in deze gemeente prettig.**

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categorien van de mogel. interven. variabelen	prettig						reserve						totaal		
			weg			rest			weg			rest					
			abs.	%		abs.	%		abs.	%		abs.	%		abs.	%	
7.	Kerkgenootschap	Onkerkelijk	12	21,4	44	78,6	16	43,2	21	56,8	93					1 kerk.gez onb.	
		R.K.	7	22,6	24	77,4	12	48,0	13	52,0	56						
		Prot.	25	9,1	250	90,9	34	29,1	83	70,9	392					541	
10.	Krant	alleen prov. krant	29	10,2	256	89,8	33	27,3	88	72,7	406					excl. 13 geen kr. 2 onbekend	
11.	Leeftijd	(ook) landel. krant	13	18,6	57	81,4	25	49,0	26	51,0	121						
		leeftijd 1	10	10,6	84	89,4	12	24,0	38	76,0	144						
		" 2	8	16,0	42	84,0	16	35,6	29	64,4	95						
		" 3	15	13,4	97	86,6	23	56,1	18	43,9	153						
		" 4	11	10,4	95	89,6	11	25,6	32	74,4	149					1 x geen antwoord	
12.	Geboortegebied	in Zeeland	30	9,2	296	90,8	35	24,3	109	75,7	470						
		buiten Zeeland	14	37,8	23	62,2	27	77,1	8	22,9	72						
13.	Geboortegebied echtgenote	in Zeeland	16	10,5	136	89,5	7	33,3	14	66,7	173					excl. 290 ongehuwd	
		buiten Zeeland	14	25,9	40	74,1	21	80,8	5	19,2	80						
15.	Ontspanning in Zeeland	onvoldoende	21	16,2	109	83,8	32	35,6	58	64,4	363					1 x geen antwoord	
		rest	23	9,9	210	90,1	29	33,0	59	67,0	178						
16.	Mensen in Zeeland prettig	minder prettig	10	17,9	46	82,1	34	58,6	24	41,4	114					2 x geen antwoord	
		rest	34	11,2	271	88,8	28	21,4	103	78,6	436						
19.	Tevreden huisvesting	tevreden	27	9,8	248	90,2	38	32,5	79	67,5	392					2 x geen antwoord	
		rest	17	19,3	71	80,7	24	38,7	38	61,3	150						
20.	Plezier werk	plezier	35	11,5	270	88,5	44	31,7	95	68,3	444					excl. 27 (in opl.)	
		reserve	5	13,5	32	86,5	15	44,1	19	55,9	71						

* 2x geen antwoord.

VERBAND 1 — 15 (MIGRATIE-ANIMO — OORDEEL OVER ONTSPANNINGSMOGELIJKHEDEN)

15. *Voldoende ontspanning.**

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categoriëën van de mogel. interven. variabelen	onvoldoende						rest				totaal	
			weg		rest		weg		rest					
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
14.	Prettige woongemeente	prettig	21	15,0	119	85,0	23	9,9	209	90,1	372		2 x geen antwoord	
		reserve	32	39,0	50	61,0	29	33,0	59	67,0	170	542		
17.	Promotiemogelijk- heden in Zeeland	minder	40	28,0	103	72,0	41	2,50	123	75,0	307		★	
		rest	13	16,9	64	83,1	12	7,6	146	92,4	235	542		

* 1x geen antwoord.

16. *Mensen in Zeeland prettig om mee te gaan.**

no var.	mogelijke interverniërende variabelen	categoriëen van de mogel. interven. variabelen		minder prettig				rest				totaal		
				weg		rest		weg		rest				
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
2.	Beroepsgroep	19	48,7	20	51,3	26	25,2	77	74,8	142		142		excl. 29 (in opl.) en zonder ber.)
	ind. arbeiders	21	30,0	49	70,0	34	11,3	267	88,7	371		371		
	overige arbeiders	25	41,0	36	59,0	33	17,6	154	82,4	248		248		
6.	Burgerlijke staat	19	35,8	34	64,2	107	19,8	434	80,2	293		293		1 x geen antwoord
	gehuuwd	14	58,3	10	41,7	14	20,6	54	79,4	92		92		
	Onkerkelijk	11	40,7	16	59,3	8	27,6	21	72,4	56		56		1 kerk gez. onb.
	R.K.	19	29,7	45	70,3	41	12,5	288	87,5	393		393		
	Prot.	36	50,7	35	49,3	40	24,7	122	75,3	233		233		
9.	Woongebied	8	18,6	35	81,4	23	8,6	243	91,4	309		309		
	platteland	22	31,0	49	69,0	41	12,2	295	87,8	407		407		
	alleen prov. krant	17	47,2	19	52,8	21	25,0	63	75,0	120		120		13 geen krant 2 onbekend
10.	Krant	17	47,2	19	52,8	21	25,0	63	75,0	120		120		
	(ook) landel. krant	17	23,3	56	76,7	48	12,1	348	87,9	469		469		
12.	Geboortegebied	27	65,9	14	34,1	15	46,9	17	53,1	73		73		
	buiten Zeeland	10	23,8	32	76,2	20	12,2	144	87,8	206		206		
13.	Geboortegebied echigenote	15	75,0	5	25,0	13	48,1	14	51,9	47		47		290 ongehuwd
	buiten Zeeland	10	17,9	46	82,1	34	11,1	271	88,9	361		361		
	prettig	34	58,6	24	41,4	28	21,4	103	78,6	189		189		2 x geen antwoord
14.	Leven gemeente prettig reserve	24	46,2	28	53,8	27	27,2	70	72,8	149		149		
18.	Leven duurder	20	32,3	42	67,7	36	10,9	294	89,1	392		392		1 x geen antwoord
	rest	26	34,7	49	65,3	40	12,6	278	87,4	393		393		
19.	Tevreden huisvesting	18	46,2	21	53,8	23	20,9	87	79,1	149		149		
	rest	30	34,5	57	65,5	49	13,8	307	86,2	443		443		
20.	Plezier werk	10	45,5	12	54,5	11	22,0	39	78,0	72		72		excl. 27 (in opl.)
	reserve	10	45,5	12	54,5	11	22,0	39	78,0	72		72		

* 2x geen antwoord.

VERBAND 1 — 17 (MIGRATIE-ANIMO — OORDEEL OVER MOGELIJKHEDEN OM VOORUIT TE KOMEN IN ZEELAND)

17. Promotiemogelijkheden in Zeeland.

no var.	mogelijke interverniërende variabelen	categorien van de mogel. interven. variabelen	minder						rest						totaal		
			weg		rest		weg		rest		weg		rest				
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders	39	37,9	64	62,1	6	15,4	33	84,6	142					142	excl. 29 (in opl., zonder ber. etc.)
		overige arbeiders	38	20,5	147	79,5	17	9,0	171	91,0	373					373	
4.	Werkzaam bedrijf ouders	ja	5	20,8	19	79,2	3	4,9	58	95,1	85					85	excl. 30 (in opl., zonder ber. etc.)
		neen	72	27,4	191	72,6	21	12,7	145	87,3	429					429	
6.	Burgerlijke staat	gehuwd	47	32,0	100	68,0	11	10,0	91	90,0	249					249	1 onbekend
		ongehuwd	35	21,7	126	78,3	14	10,5	119	89,5	294					294	
9.	Woonplaats	stad	61	37,4	102	62,6	15	21,1	56	78,9	234					234	
		platteland	21	14,5	124	85,5	10	6,1	155	93,9	310					310	
10.	Krant	alleen prov. krant	47	22,0	167	78,0	16	8,2	178	91,8	408					408	13 geen krant
		(ook) landel. krant	32	37,6	53	62,4	6	16,7	30	83,3	121					121	2 onbekend
12.	Geboortegebied	in Zeeland	48	18,9	206	81,1	17	7,8	200	92,2	471					471	
		buiten Zeeland	34	63,0	20	37,0	8	42,1	11	57,9	73					73	
15.	Voldoende ontspanning	onvoldoende	40	28,0	103	72,0	13	16,9	64	83,1	220					220	2 x geen antwoord
		rest	41	25,0	123	75,0	12	7,6	146	92,4	322					322	
18.	Leven duurder	duurder	43	38,1	70	61,9	8	21,1	30	78,9	151					151	1 x geen antwoord
		rest	39	20,1	155	79,9	17	8,6	181	91,4	392					392	

VERBAND 1 — 18 (MIGRATIE-ANIMO — OORDEEL OVER DUURTE IN ZEELAND)

18. *Leven in Zeeland duurder?* *

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categoriciën van de mogel. interven. variabelen	duurder						rest						totaal		
			weg			rest			weg			rest					
			abs.	%		abs.	%		abs.	%		abs.	%		abs.	%	
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders overige arbeiders	23 25	42,6 27,5	31 66	57,4 72,5	22 30	25,0 10,7	66 251	75,0 89,3	142 372	excl. 29 (in opl., zonder ber. etc.)		514			
3.	Opleiding	techn. opleiding overige opl. na L.O.	28 1	35,0 11,1	52 8	65,0 88,9	31 8	20,3 9,5	122 76	79,7 90,5	233 93	212 geen opl. na L.S., 5 onbekend ★		326			
7.	Kerkgenootschap	Onkerkelijk R.K. Prot.	14 11 26	37,8 50,0 28,3	23 11 66	62,2 50,0 71,7	14 8 34	25,0 23,5 11,3	42 26 267	75,0 76,5 88,7	93 56 393	1 kerck gez. onbek.		542			
9.	Woonplaats	stad platteland	42 9	46,2 15,0	49 51	53,8 85,0	34 22	23,8 8,8	109 227	76,2 91,2	234 309	543					
10.	Krant	alleen prov. krant (ook) landel. krant	25 24	25,8 48,0	72 26	74,2 52,0	38 14	12,3 19,7	272 57	87,7 80,3	407 121	13 geen krant 2 onbekend		528			
12.	Geboortegebied	in Zeeland buiten Zeeland	26 25	23,4 62,5	85 15	76,6 37,5	39 17	10,9 51,5	320 16	89,1 48,5	480 73	543					
16.	Mensen in Zeeland prettig	minder prettig rest	24 27	46,2 27,8	28 70	53,8 72,2	20 36	32,3 10,9	42 294	67,7 89,1	114 427	2 x geen antwoord		541			
17.	Promotiemogelijkheden in Zeeland	minder mogelijk rest	43 8	38,1 21,1	70 30	61,9 78,9	39 17	20,1 8,6	155 181	79,9 91,4	307 236	543					
20.	Plezier werk	plezier reserve	36 12	31,0 41,4	80 17	69,0 58,6	43 9	13,1 20,9	285 34	86,9 79,1	444 72	excl. 27 (in opl.)		516			

* 1x geen antwoord.

VERBAND 1 - 19 (MIGRATIE-ANIMO - OORDEEL OVER HUISVESTING)

19. Oordeel over huisvesting.

no var.	mogelijke intervenerende variabelen	categorïeën van de mogel. interven. variabelen	tevreten						reserve						totaal
			weg		rest		weg		rest		weg		rest		
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
5.	Woonwijze	eigen huis	0	0,0	34	100,0	3	33,3	6	66,7	43				
		heel huurhuis	29	23,6	94	76,4	23	29,9	54	70,1	200	243			
6.	Burgerlijke staat	gehuwd	29	19,1	123	80,9	29	29,9	68	70,1	249				
		ongehuwd	37	15,4	204	84,6	12	22,6	41	77,4	294	543			1 onbekend
11.	Leeftijd	16 - 20	19	16,0	100	84,0	3	12,0	22	88,0	144				★
		26 - 30	19	19,4	79	80,6	19	34,5	36	65,5	153	297			
14.	Prettige gemeente	prettig	27	9,8	248	90,2	17	19,3	71	80,7	363				
		reserve	38	32,5	79	67,5	24	38,7	38	61,3	179	542			2 x geen antwoord
16.	Mensen prettig	minder prettig	26	34,7	49	65,3	18	46,2	21	53,8	114				
		rest	40	12,6	278	87,4	23	20,9	87	79,1	428	542			2 x geen antwoord

VERBAND 1 - 20 (MIGRATIE-ANIMO - PLEZIER IN HET WERK)

20. Plezier in het werk.*

no var.	mogelijke interveniërende variabelen	categorïën van de mogel. interven. variabelen	plezier				reserve				totaal		★
			weg		rest		weg		rest				
			abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
2.	Beroepsgroep	ind. arbeiders	30	29,4	72	70,6	15	37,5	25	62,5	142	142	excl. 29 (in opl. en zonder beroep
		overige arbeiders	49	14,4	292	85,6	6	18,8	26	81,2	373	515	
7.	Kerkgenootschap	Onkerkelijk	21	31,8	45	68,2	5	26,3	14	73,7	85	85	1 kerk. gez. onbek.
		R.K.	13	31,0	29	69,0	5	38,5	8	61,5	55	55	
		Prot.	45	13,4	290	86,6	11	27,5	29	72,5	375	515	
		stad	51	29,3	123	70,7	18	48,6	19	51,4	211	211	
9.	Woonplaats	platteland	28	5,4	243	94,6	3	8,6	32	91,4	305	305	★
		alleen prov. krant (ook) landel. krant	47	13,9	291	86,1	12	24,5	37	75,5	387	387	
10.	Krant	alleen prov. krant	47	13,9	291	86,1	12	24,5	37	75,5	387	387	13 geen krant 2 onbekend
		(ook) landel. krant	28	29,5	67	70,5	8	38,1	13	61,9	116	503	
14.	Prettige gemeente	prettig	35	11,5	270	88,5	5	14,3	32	85,7	342	342	2 x geen antwoord
		reserve	44	31,7	95	68,3	15	44,1	19	55,9	173	515	
16.	Mensen prettig	minder prettig	30	34,5	57	65,5	10	45,5	12	54,5	109	109	
		rest	49	13,8	307	86,2	11	22,0	39	78,0	406	515	
18.	Leven duurder	duurder	36	31,0	80	69,0	12	41,4	17	58,6	145	145	1 x geen antwoord
		rest	43	13,1	285	86,9	9	20,9	34	79,1	371	516	

* excl. 27 in opl.

AUTEURSREGISTER

A	pag.		pag.
Allport, F. M.	108	Duyker, H. C. J.	185
Allport, G. W.	182	Dijk, R. v.	52
Argyle, M.	195		
B			
Back, K.	23, 85, 116	E	
Bales, R. F.	110	Edding, F.	21
Baudet, H.	194, 199	Edwards, A. L.	154
Benedict, R.	189	Eisenstadt, S. N.	20, 23, 25, 26, 209
Berg, J. H. v. d.	190	Ellemers, J. E.	10, 34, 187
Blumer, H.	19	Elst, J. v. d.	5, 17, 211
Boekestijn, C.	VII	Eysenck, H. J.	191
Bogue, D. J.	43, 204		
Borgatta, E. F.	110	F	
Borrie, W. D.	22	Festinger, L.	23, 85, 109, 116, 196
Bouman, P. I.	8	Fieandt, Kai v.	29
Bouman, W. H.	8	Fokkema, S. D.	15, 16
Brandt, W.	4	Fortmann, H. M. M.	190
Breek, B.	32	Fromm, E.	189
Bright, M. C.	43	Fruchter, B.	143
Brink, T. v. d.	2	Frijda, N.	7, 17, 185, 187, 202, 203
Broek, J. M. v. d.	152		
Bruner, J. S.	108	G	
Bruyn, W. de	11	Gadourek, I.	VII, 137-141, 143
Brijson, L.	97	Galan, C. de	35
		Gemert, W.	113
C		Gerth, H.	189
Chapman, D. W.	194	Giessen, R. W. v. d.	16
Chorus, A. M. J.	17, 84, 190	Girard, A.	20, 206
Claussen, J. A.	152	Goddijn, J. J. O.	52, 84, 85
Clemens, R.	21	Goodman, C.	108
Cook, S. W.	53	Gorer, G.	191
Crutchfield, R. S.	108	Gothein	27
		Gouldner, A. W.	207
D		Groenman, Sj.	4, 11, 24, 88, 103 193, 203
Daniëls, M. J. M.	111-112, 194	Groot, A. D. de	74
Darley, J. G.	207	Gross, N.	207
Davie, M.	19	Guttman, L.	152, 153
Deutsch, M.	53, 110		
Diemer-Lindeboom, F. T.	11	H	
Dirkzwager, A.	15, 16	Hare, P.	110
Dollard, J.	192	Hatt, P. K.	90
Doorn, J. A. A. v.	1, 3, 10, 11, 190	Heek, F. v.	4, 84, 190
Durkheim, E.	27	Hendriks, G.	9
		Heider, F.	109
		Heymans, G.	13

	pag.
Hinte, F. v.	4
Hoeven, A. ter	81
Hofstede, B. P.	7
Hofstee, E. W.	4, 12, 188, 191, 203
Homans, G. C.	204
Horney, K.	189
Hughes, E.	206
Hulten, I. v.	206
Huntington, E.	3
Hyman, H. H.	51, 194

I

Inkeles, A.	189
In 't Veld-Langeveld, H. M.	zie onder V

J

Jahoda, M.	53
Janis, I. L.	193
Janowitz, M.	28
Jones, F. E.	24, 25-28
Jong, P. de	9
Jukema, J.	11

K

Kardiner, A.	189
Keller, S.	195
Kelley, H. H.	23, 116, 193, 206
Kent, D.	19
Kerckhoff, A. C.	25
Kerr, W. A.	210
Kitt, A. S.	195
Klineberg, O.	28
Kouwer, B. J.	15
Krech, D.	108
Krevelen, D. A. v.	13, 14
Kuiper, G.	190, 191
Kruyt, J. P.	84, 190
Kusters, W. J. J.	6

L

Lazarsfeld, P. F.	97, 152, 195
Leent, J. A. A. v.	189
Leeuwen, B. v.	86
Lest, J. C. C. v. d.	11
Levison, D.	189
Lewin, K.	91, 191
Lieshout, A. J. v.	4
Lindner, J.	13
Lindzey, G.	189
Linton, R.	189
Luyckx, A. W.	45

	pag.
Maris, A.	80
Martin, W. E.	207
Martinson, F. M.	30
Mc.Cormick, Th. C.	25
Mead, M.	189
Meertens, P. J.	33
Menez, P.	21
Menges, L. J.	8, 14-17
Menges, W.	21
Merton, R. K.	97, 195, 196
Moor, R. A. de	152, 155
Moreno, J. L.	208
Mulder, M.	196
Murchison, C. M.	182
Murphy, H. B. M.	21

N

Newcomb, T. M.	85, 110
Niezing, J.	199, 206
Nooy, A. J. T.	134, 135, 152
Nuttin, J.	108

O

Oldendorff, A.	6, 28, 193
Olmstedt, M. S.	195
Osgood, C. E.	109

P

Park, R. A.	19, 25
Parsons, T.	27
Petersen, W.	6
Plessis, A. P. du	6
Ploeger, Pa.	11
Poignant, R.	20

R

Ravenstein, E. G.	22, 28, 42
Regeling, D.	4, 206
Reiss, A. J.	90
Richardson, A.	22
Riemer, S.	91
Riesman, D.	189
Rossi, P. H.	201

S

Sanford, R. N.	108
Schachter, S.	23, 85, 116, 191
Scheer, C. D.	80
Schelven, A. A. v.	32
Sherif, M.	51, 108
Shills, E. D.	22

	pag.
Simmel, G.	27
Solomon, L.	110
Sombart, W.	27, 28
Sonnekus, M. H.	16
Sorokin, P.	3, 190
Spek, P. A. F. v. d.	14
Stachhouwer, J. D. F.	12
Star, S. A.	152
Steinginga, W.	6
Stern, E.	195
Stoetzel, J.	20, 206
Stonequist, E. V.	19, 25
Stouffer, S. A.	22, 28, 42-50, 152, 154, 195
Stouthard, P. C.	152, 155
Suci, G. J.	109

T

Taft, R.	29
Tannenbaum, P. H.	109
Thibaut, J. W.	206
Thomas, D. S.	42
Thomas, W. F.	18, 25, 26
Thompson, W. S.	43, 204
Thurlings, J. M. G.	10
Tobi, E. J.	45

V

	pag.
Veen, H. N. ter	4, 10, 12
Veld-Langeveld, H. M. in 't	9, 17, 24, 89, 185, 199, 201, 205
Verburg, M. C.	31
Vercruyssen, E. V. W.	53
Visser, M. A. J.	80
Volkman, J.	194
Vooys, A. C. de	4
Vosse Smal, G.	21

W

Weber, M.	27, 28
Weinberg, A. A.	20, 23, 205, 207
Wiegersma, S.	113
Wiersma, D.	13
Winkler Prins, J.	183
Wright Mills, C.	189
Wülke, G.	21

IJ

IJdo, M. G.	111-112
IJzerman, Th. J.	131

Z

Zajonc, R. B.	29
Zeegers, G. H. L.	6
Znaniacki, F.	18, 25
Zubrzycki, J.	21